

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

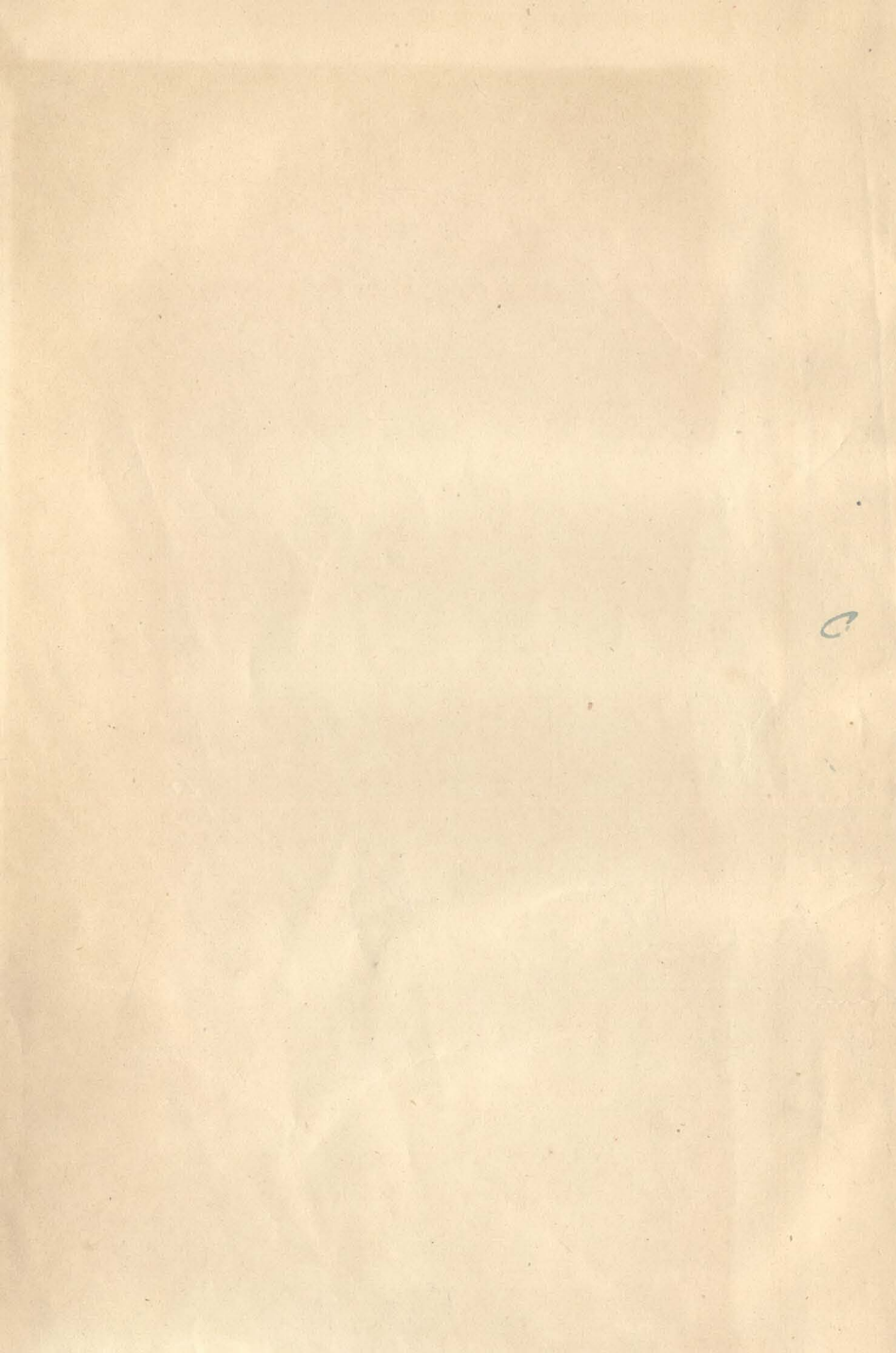
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ltn
✓ 514

1990

ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԼՆԵՐ

ՀԻՆ ՀԵՅԵՍՏԵՆԻ

ՊԼՏԻՆՆԵՐՆԵՐ ԳՆՆ ՈՒԹԻՆ

Գ. ԵԶԵՆՆԵՐ

5-140

Ի ՀՈՒՇԻ

1864 — 1877

28. 545

9574-60

Գ. ՆԵՐՔԻՆ ԿԼՈՒՎ ԵՐՈՒԹԻՒՆ

Բաժանումն նախարարաց	— — —	133.
Թիւ նախարարաց	— — — —	137.
Նախարարաց հագուստները	— —	138.

Գ. ՋՕՐԻ.

Պատերազմական կարգը	— — —	143.
Հայոց զօրաց զգեստները	— — —	145.
Հայոց զօրաց զինավառութիւնը	— —	148.
Թիւ զօրաց	— — — — —	157.
Բաժանումն զօրաց	— — — —	159.
Օինուորական աստիճանները	— —	160.
Բանակի տեղը	— — — — —	162.
Վրան պատարագի	— — — —	—
Եռանձին յատկութիւն Հայոց զօրաց		163.

Ե. ՆԲԿՐԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԵՂԵՈՒՆ
ԿԼՆՈՒԹԻՒՆ

Ե. Ճանապարհ Կասալից ծովովը		172.
Բ. Ճանապարհ սև ծովովը	—	174.
Գ. Ճանապարհ Եփրատ գետի վրայով		176.
Դրամք Հայաստանի	— —	178.

Զ. ՀԵՅՈՑ ԼԵՋՈՒՆ ԳԻՐՆ ԵՒ ԳՐԵԿԵ-
ՆՈՒԹԻՒՆՆԸ

Լեզուն	— — — — —	181.
Գիր Հայոց	— — — — —	—
Գրականութիւն	— — — — —	188.

005 7 5

ԱՆՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. Հայաստան աշխարհը ինչպէս հնումն, էնպէս էլ նորումն յայտնի է ուրիշ ազգերին Արմենիա անունով, բայց Հայերը երբէք էդ անունը չեն տուել նրան: Արմենիա բառը երբէք չի պատահում Հայոց գրքերումը և չի գործածուում Հայոց լեզուումը: Խորենացին ասում է, թէ «մեր աշխարհքը մեր Հայկնահապետի անունովը կոչուում է Հայք» (1): Մինչև ցայսօր էլ Հայերը կոչում են իրանց հայրենիքը Հայկնահապետի անունով: Հայոց աշխարհ, երբեմն էլ և այն շատ հազիւ, Յարեթի և իր յաջորդների էստեղ բնակուելու համար կոչում են Յաբեթեան երկիր, Թորգոմեան երկիր կամ Թորգոմեան քառն և այլն. ուստի Հայաստանի բնակիչքն էլ բացի Հայկեան կոչուելուց, կոչուում են երբեմն և Արտանալէան՝ Աքքանազի անուամբը. Թորգոմայի՝ Թորգոմի անուամբը: Մովսէս Խորենացին և Հայոց ուրիշ մատենագիրները ասում են, թէ Թորգոմ Հայկայ հայրն էր. այս բանս հաստատում են և Վրաց տւանդութիւնքն էլ, որոնք Հայերին, Վրացիներին և առ հասարակ Վովկասեան ազգերին կոչում են Թորգոմազեանք, այսինքն Թորգոմի սերունդներ, իսկ Թորգոմի մեծ որդուն կոչում են Հայոս (2): Բայց այս բոլոր անունները ամենքից աւելի գործ են ածուում Հայոց լեզուումը և լսուում են Հայոց ազգի բերանից. ուրիշ ազգերը մի անորոշ ժամանակից սկսեալ՝ այս աշխարհքն

(1) Խորենացի գիրք Ա. 44. Բ.

(2) Աւագրատ, Ճանապարհորդութիւն Ի Վրաստան մասն Ա. երես 66:

կոչում են Արմենիա, իսկ ժողովրդին Արմէնք : Այս բառի ծագումը մեկնում է Մովսէս Խորենացին՝ ասելով. «Արամի շատ քաջութեան զորքքերն են պատմում իր պատերազմական նահատակութեամբը. սա ամէն կողմից ընդարձակից Հայոց սահմանները. սորա անուամբն են ամէն ազգերը մերաշինարհը անուանում, ինչպէս Յոյները՝ Արմէնք, Պարսիկներն ու Ասորիները Արմէիք», (1) : Ճմարտաբան Խորենացու այս խօսքերը, որ հիմնուած են պատմաբանական փաստերի վրայ, պարզում են Յունաց պատմաբանների կարծեաց անհաստատութիւնը, որ ունին այս բառի ծագման համար :

Ինքնասէր Յոյները սովորութիւն ունէին համարեա բոլոր հին ազգաց նահապետներին Յունական ծագումն տալ : Այսպէս Սարաբոնը իր աշխարհագրութեան Ժ.Ը. գրքումը պատմում է, թէ Հայաստունը ստացել է իր Արմենիա անունը Արմենոսից, որ Յասոնի պատերազմակից էր. նրա յաջորդ պատմաբաններից մի քանիսն էլ ինչպէս Յուստինոսը, կրկնեցին այս պատմութիւնը առանց փոփոխութեան, մի քանիսն էլ ինչպէս Ստեփանոս Բիւզանդացին, ասում են, թէ Հայաստունը ստացել է իր անունը Հռոգոսացի Արմենոսից և այլն. բայց բոլոր այս պատմութիւնները, որ ոչինչ փաստի վրայ չեն հիմնուած և մէկս մէկու հակառակ են, արժանի չեն ուշադրութեան և չեն հասնիլ Հայ պատմագրի վկայութեանը : Հրէից ազգին ծանօթ չէր Արմէնիա բառը. Մովսէսն այսպէս է ասում. «Տապանը նստեց Խոթնեբորդ ամսումը ամսի 27-ին Արարատոյ լեռանց վերայ (2) : Նոյնպէս Եսայիայ Մարգարէի գրքի մէջ Եբրայեց-

(1) Գեղեք Ե. 7Լ. Ժ. Բ.

(2) Օ՛ննգոյ 7Լ. Ը. համար 4.

ևոց և Լատիններէն թարգմանութեան մէջ Ադրի-
մեւէքի և Սարասարի համար ասած է. «փախան
Արարատեան կողմերը,, բայց Եօթանասնից թարգ-
մանութեան մէջ և Արաբերէնի մէջ ասած է. «փա-
խան իրենք Հայաստան,, (1), և զ. Թաղաւորաց
գրքունը ըստ Աբրայայիանի, Արաբերէնի և 79-նից
ասած է. «իրենք փախան Արարատեան երկիրը,,:
Լատինացւոց թարգմանութեան մէջ փոխանակ
«Արարատեան երկրէ,, ասած է Հայաստան, կամ
ինչպէս նրանք ասումն Արմենիա:

Արեւոյդեալ օրինակներից երևում է, որ սուրբ
գրքի մէջ Հայաստանն ասումում է Արարատեան
երկիր. Բօշարն ասում է, թէ «ընդհանուր կարծիքն
այս է, որ Արարատն է Հայաստունը,, (2). Բօ-
շարի այս կարծեացը համաձայն է և Ինձիճեանը,
այս զանազանութեամբ միայն, որ Բօշարի կարծի-
քովը Արարատ բառն՝ առաջ էր սարի անունը,
որով և Սուրբ գիրքը կոչում է և երկիրը, բայց
Ինձիճեանը կարծում է, որ բառս Արարատ ամենից
առաջ էր դաշտի անունը, որ յետոյ պսուեցաւ ամ-
բողջ նահանգին. և որովհետեւ այս նահանգն էր
Հայոց նահապետների և առաջին թագաւորների
բնակարանը, ուստի և այս նահանգի անուամբը,
որպէս առաջին զլիաւոր նահանգի, Սուրբ գիրքը
կոչում է բոլոր թագաւորութիւնը, ինչպէս Հռովմի
անուամբը կոչուեցաւ և բոլոր Հռովմայեցւոց կայ-
սերութիւնը (3): Արքեմն Հայոց պատմաբաններն
էլ զորօրինակ, Մարաբաս Աստիան, Փաւստոս
Բիւզանդացին և Սոփէս Խորենացին, Հայաս-
տունը կոչում են Արարատեան երկիր: Արացիք
Հայաստանին ասում են Սոմսէթի այսինքն՝ Հա-

(1) ԿԼ. ԼԼ. համար 38:

(2) Աշխարհագրութիւն սրբազան պատմութեան Գլուխ Ա
Կ. Գ.:

(3) Հնախօսութիւն Հայաստանի Գլուխ Ա. Կ. Բ.:

բաւային երկիր: Զայոց մատենադրաց մէջ այս բառը առաջին անգամն է, որ պատահում է միայն յ. Գ. գարու պատմադիր Սարգանայ պատմութեան մէջ: Եյս նկատողութեան վերջումը, որի մէջ Զայաստունը անուանուում է Զայազգի և օտարաց մատենադրութեանց մէջ, պէտք է աւելցնել և այն, որ Յունաց և Զոովմայեցւոց պատմաբանները շատ անգամ Զայաստունը խառնել են Սկիւթացւոց, Մարաց, Սովկասեան ազգերի և Պարթեաց թագաւորութեանց կոչման հետ. այս հաստատուում է Ե. Պլինիոսի (1) և Յուստինոսի (2) վկայութիւններովը, որոնք ասում են, թէ Պարթեաց թագաւորութեան անունովը երբեմն կոչուում էին և շատ թագաւորներ 'ի միասին, Բ. հին մատենագիրները երբեմն Զայաստանի լեռները, գետերը և բերքը սեպհականում են վերոյիշեալ երկիրներից մէկին, ինչպէս Եփրիկանոս և Աղդոնը ասում են, որ Երարատ սարը Պարթեաց երկրումն է. Զերոդոտը իր պատմութեան մէկ տեղումն ասում է, թէ Ափրատը Մարքումն է: Շատ անգամ էլ պատահում է, որ Յունաց և Զոովմայեցւոց հեղինակներն անգիտութեամբ Զայաստանի մի քանի նահանգները յիշում են ինչպէս առանձին անկախ տէրութիւններ. այս բանս տեսնուում է Զերոդոտոսի, Քսենոփոնոսի, Պլինիոսի և այլոց դրուածքներում:

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. Դեռ չ'իտեցած Զայաստանի բուն նահանգների բաժանուելու համար, ցոյց տանք էն բաժանմունքները, որ օտար թագաւորները մտցրին նրա մէջ. այս թագաւորաց մէջ ա.

(1) Գիրք Զ. ԴԼ. ԻԻ:

(2) Գիրք 41. 42:

ռաջին տեղը պատկանումէ Համիրամին, որը որ ինչպէս Սովակէս Խորենացին ասում է. “ Հայոց աշխարհումը շատ տեղեր արձաններ է հաստատում և միևնոյն զրոյքը հրամայում է յիշատակներ գրել, շատ տեղեր էլ էն զրոյքը սահմաններ էր հաստատում, (1):

Հռովմայեցւոց իշխանութեան ժամանակը, Յունաց և Հռովմայեցւոց մատենագիրներն պատմում են, թէ և շատ անյայտ կերպիւ, այն բաժանմունքները, որ մտցրին Հայաստան Անտոնիոս և Պոմպէոս. Սարաբոնը Պոմպէոսի համար ասում է, թէ երբոր նա տիրեց Միհրդատի թագաւորութեանը, Հայաստանի և Կողքիսի սահմանակից երկիրները բաժանեց մանր մանր թագաւորութիւններ, որոց օգնութեամբը պատերազմում էր. մնացած երկիրներն էլ բաժանեց Ժ.Ը. հասարակապետութիւններ և միացրեց Բիւթանիայի հետ (2): Արանից երևում է, որ այս բաժանմունքը չըտարածուեց Մեծ Հայաստանի վերայ, այլ միայն Փոքր Հայաստանի վերայ: Ուրիշ տեղ էլ ասում է Ստրաբոնը, թէ “ վերջին անգամները Հռովմայեցիք նշանակեցին նոր իշխաններ և նոր բաժանմունքներ արին, կարգեցին մեծ և փոքր թագաւորներ, մի քանի քաղաքներ ազատ թողին և մի քանիսը փոքր թագաւորաց իշխանութեան հպատակ արին կամ թողին Հռովմի իշխանութեան տակը ”: Իսկ էլ պէտք է Փոքր Ասիայի համար իմանանք: Ուրեմն մենք հաւաստի տեղեկութիւն չունինք Հայաստանի աշխարհագրական բաժանմանց վերայ Հռովմայեցւոց իշխանութեան ժամանակ, մինչև Բրիտտոսի ծնունդը:

(1) Պէրսէ Ե. Դ. Ժ. Գ.

(2) Պէրսէ Ժ. Բ.

Մովսէս Խորենացին ասում է, թէ “Դ. դարումը Քրիստոսից յետոյ Հայոց Խոսրով մեծ Թագաւորի սպանուելուց յետոյ, Յունաց վերայ Թագաւորեց Պառթոս. հաշուութեան դաշն կապելով Արտաշէր (Պարսից Թագաւորի) հետ, բաժանեց մեր աշխարհը, փոսեր փորելով, Սիւս անդը Խորենացին Արտաշէրի համար ասում է, թէ “Արտաշէսի հաստատած սահմանների քարերը նորոգեց Արտաշէրը և փոխելով իր անուամբը՝ Արտաշէրական կոչեց, (1): Այս բանը հաստատում է և Ագաթանգեղոսը. նա ասում է, թէ “Խոսրովի սպանութիւնից յետոյ, Պարսից Թագաւորը գալով Հայաստան, այն անդերը իրան անունովն է կոչում, փախցնում է Յունաց զօրքերին և մինչև Յունական սահմանները հեռներն է ընկնում, յետոյ փոսեր փորելով, սահմաններ է հաստատում և Ոյծք ասուած անդը կոչում է փոսերի դռներ (2):

Դ. դարի վերջումը Արկադիոս կայսրը և Շապուհ Բ. Պարսից Թագաւորը բաժանեցին Հայաստանը իրենց մէջ, բայց այս միայն երկու Թագաւորութեանց մէջ սահման կտրել էր նշանակում և ոչ թէ զաւառներ բաժանել: Յունաց մատենագիրները շատ անգամ խօսում են, թէ ինչպէս Հայաստանը նոր բաժանմունքներ ստացաւ դանազան կայսերներից և մանաւանդ Յուստինոս մեծից, բայց այս բաժանմունքը աւելի Փոքր Հայաստանին էր վերաբերում: Օգարմանալի է, որ Յունաց հեղինակներից ոչ ոք չի խօսում այն բաժանմանց համար, որ Մորիկ կայսրը մտցրեց Հայաստան Օ. դարու վերջումը, որի համար շատ երկար պատմում են Հայոց պատմաբանները և մանաւանդ Յովհաննէս Աթաղեղիկոսը. որովհետեւ երբ որ

(1) Գեղք Բ. ԳԼ. ՀԵ.

(2) Ագաթանգեղոս, Երես 38:

Պարսից խոսքով թագաւորը Մօրիկ կայսեր օգնութեամբը թագաւորութեան Պարսկաստանի վերայ, էն ժամանակը ինչպէս Յովհաննէս Աթուղիկոսը ասում է. “ Մօրիկը ի վարձ իր բարերարութեանը պահանջում է խոսքովից Եսոթեստունը Դարա և Մծբին քաղաքների հետ, և Հայաստանի էլ էն մասը, որ կոչուում էր Տանուաէրական գունդ, բացի Դվին գլխաւոր քաղաքիցը և նորա երկու գաւառներիցը, որք են Մասեաց ոսն և Երազած ոսն: Ահրցներով այս երկուսը, խոսքով մնացածը տալիս է Մօրիկին, Բնծաքիսար սարիցը սկսեալ մինչև Երեստ և Հացիւ գիւղերը, որոնք զանուում են Անայ լճի Հիւսիսային արեւոտան ափերումը: Արանից յետոյ Մօրիկ թագաւորը ամբարտաւանօրէն կամելով փոխել այն երկիրների անունները, որ մեր Երամ նահապետից էին կոչուած, նախ՝ Եռաջին Հայքի անունը Երկրորդ Հայք դրեց, որի մէջ գլխաւոր քաղաքն է Սեբաստիա. Ապագովկիան, որի գլխաւոր քաղաքն է Ասարիան և որ առաջ կոչուում էր Երկրորդ Հայք, կոչեց Երրորդ Հայք և մի առաջին վիճակ (επαρχια) շինեց. Մելիտինէն իր գաւառներովը, որ նոյնպէս Մելիտինէ էր կոչուում, սրա հետ էլ Երրորդ Հայքը անուանեց Եռաջին Հայք, Պոնտոսը՝ որի գլխաւոր քաղաքն է Տրապիզոն, անուանեց մասն Մեծին Հայոց, (Չորրորդ Հայքը՝ որի գլխաւոր քաղաքը Մարտիրոսաց քաղաքն է այսինքն՝ Նփրկերտ, կոչեց Յուստիանուպոլիս. Վարնոյ երկիրը՝ որի գլխաւոր քաղաքն է Թէոդոսուպոլիս, կոչեց մեծ մասն Մեծին Հայաստանի. Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ եղած մեծ Հայաստանի մասը Բասենի երկրից մինչև Եսորւոց սահմանները անուանեց մեծ Հայաստուն. Տայք նահանգը իր շրջակայքովը կոչեց նոր Հայաստուն և Դվինի կողմերը

կոչեց Ներքին Հայաստուն: Այս փոփոխութիւնն անելով Մօրիկը, հրամայեց գրել թագաւորական գլխանատներումը ,, : Այս բանս հաստատում են Հայոց Սարգան և Թովմայ Արծրունի (1) պատմաբանները, իսկ Յունաց Թէոփիլակա Սիմոքատայ (2) պատմիչը:

Մօրիկի մահից յետոյ Հայաստանի Յունական սահմանները շատ անգամ փոփոխուում էին, մինչև վերջապէս Սելջուգեան Թուրքերը բոլորովին հաւաքեցին նրանց Հայաստանից: Այս միջոցումը, կարծես թէ, Յոյները նոր աշխարհագրական բաժանմունքներ մտցրին Հայաստուն, որ իրենց հաւաքուելուց յետոյ էլ երկար ժամանակ մնում էին (3):

Արաբները յընթացս Լ. Բ. Թ. և Ժ. դարուց տիրելով Հայաստանի մեծ մասի վերայ, բաւականացան մէկ քանի անստոյգ բաժանմունքներով: Արաբացուց ամենահին աշխարհագիրները բաժանում են Հայաստանը երկու մեծ մասն. Հայաստանի Հիւսիսային մասը ասում էին Ներքին (դախիլէ), իսկ Հարաւայինը՝ Արտաքին (խարաջէ). էս բաժանմունքը ընդունում են Իբն Օկալը և Լ. դրիսին (4)

Յիշելով օտար տէրութիւններից արած Հայաստանի բաժանմունքը, ասենք հիմայ, թէ Ի՞նչպէս էր բաժանուումնա իր անկախութեան ժամանակը. առ մէկից առաջ, յառաջ են գալիս էս հարցմունքները. ումինից կամ երբ է մտել այս բաժանմունքը

(1) Գեղեք Բ. ԴԼ. 3:

(2) Գեղեք Լ. ԴԼ. 3:

(3) Յիշատակարան Հայաստանի Սէն-Մարտէնի Գեղեք Ե. երես 30: Լատիվերացի ԴԼ. Գ. և այլն:

(4) Յիշատակարան Հայաստանի Սէն-Մարտէնի ԴԼ. Ե. երես 31:

Հայաստան: Պէտք է կարծենք, որ Հայաստանի նահանգներ բաժանուիլը մտաւ նրա առաջին բնական զիններից, որովհետեւ եթէ Հայկի սերունդներից մէկը տիրում էր մի նշանակեալ տեղի վերայ, որտեղ և ինքը մշակում էր, նշանակում է, որ նորա բնակուած և մշակած տեղը բնականաբար բաժանուում էր նորա միւս անդակների բնակուած տեղերիցը. հենց սրահամար էլ է, որ նահանգների անունները մեծ մասամբ նախարարութեանց անուններիցն են: Այս բանը հաստատում է Պլինիոսը. նա ասում է. “Հայաստանը բաժանուում է իսկապէս նախարարութիւնների, որ կոչուում է զինուորական կառավարչութիւն (strategia): Երբեմն նրանցից մի քանիսը ինչպէս ժողովների տէրութիւններ, կոչուում էին օտարական անուններով, [Թուով 120 (1): Բայց այսքան մեծ տարածութեան վերայ և այսքան պատերազմներից յետոյ այս բաժանումները չկարողացան մնալ ճիշտ և սահմանեալ և երեւի թէ խառնուեցան. ուրեմն Թագաւորներից մէկը պէտք է կարգ զէնք նրանց և հաստատէր: Թովմայ Արծրունին այս բաժանումը տալիս է Արտաշէս Բ. Թագաւորին (2): Արտաշէսը ամենքից աւելի հոգս քաշեց իր տէրութիւնը բարեկարգելու. ինչպէս ժամանակագիրները վկայում են, նրա ժամանակը չկար մի կտոր անմշակ և անբնակ երկիր, նախարարութիւնները բաժանուած էին և քաղաքներն ու գիւղերը սահմանած: Մովսէս խորենացին ասում է, որ Արտաշէսը հրամայեց զեղերի և ագարակների սահմանները ջուկել, և սահմաններին նշաններ հաստատեց. այսպէս հրամայեց տաշել չորեքանկիւնի քարեր, մշերը բաժակի նման փորել և գետնումը Թաղել և նրանց

(1) Գեղք Օ. Դ. 9:

(2) Գեղք Գ. Դ. 17:

վերայ շինել չորեք անկիւնի մանր աշտարակներ՝
գետնից մի քիչ բարձրութեամբ (1)։ Այս բանը
հաստատում է նոյնպէս ինքը Խորենացին, երբ որ
խօսում է Պարսից Արտաշէր թագաւորի վերայ՝
“ Արտաշէտի հաստատած սահմանների քարերը
նորոգեց Արտաշէր և իր անուամբը Արտաշէրա-
հան կոչեց (2)։

Ուրեմն վերոյ գրեալ բաներից կարելի է փոքր
ինչ հաւաստի վճռել, թէ Հայաստանի բաժան-
մունքը խառնուում է նախարարութեանց ծագման
հետ և թէ յետին անգամը Արտաշէս Բ. թագա-
ւորը հարկաւոր համարեց աւելի իսկապէս նշանա-
կել նորանց սահմանները և դիւանումը գրել։
Այս բաժանմունքը ընդունում են Խորենացին և
միւս բոլոր մատենագիրները. սրա վերայ հիմնուե-
ցան նախարարութիւնքը և եպիսկոպոսութիւնքը.
էս էր իրենց ձեռնարկութիւնը թէ հարկ ժողովե-
լուս, թէ զօրք հաւաքելուս և թէ կառավարուե-
լեան միւս գործքերը կատարելուս։

ԹԻՒՒ ՆԱՀԱՆԳԱՅ ԵՒ ԳԱՒԱՌԱՅ. Հայոց, Յունաց
և Հռովմայեաց աշխարհագիրները միաձայն բա-
ժանում են Հայաստանը երկու՝ Սեծ և Փոքր։

Սեծ Հայաստանի սահմանը Արեւելքիցն էր
Կասպից ծովը և Արարատական աշխարհը, Մարաց
նահանգը (Հաղրէժան), Հարաւից՝ Ասորես-
տունը, Միջագետքը և Ասորիքը, Արեւմտից՝ Փոքր
Հայաստանը և Հիւսիսից Արդեանաց աշխարհը,
Արաստունը և Աղուանքը։

Սեծ Հայաստանը բաժանուում է 15 նահանգներ,
Բարձր Հայաստան, Զորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տու-

(1) Գեղք Բ. ԴԼ. 56։

(2) Գեղք Բ. ԴԼ. 77։

բուրերան, Մոկք, Արծէք, Պարսկահայք, Վաս-
պուրական, Սիւնիք, Երցախ, Փայտակարան, Ուտի,
Գուգարք, Տայք և Եյրարատ: Եմէն մի նահանգն
էլ բաժանուում են դաւառներ, որ մենք էստեղ չ'պէտք
է թուենք, որովհետեւ շատ դժուարին է իսկու-
թեամբ վճռել նրանց զիրքը: Հետեւելով Մովսէս
Խորենացու աշխարհագրութեանը՝ բոլոր նահանգ-
ներն էին 187, թէպէտ Գրիգոր լուսաւորիչը իր
մէկ նամակի մէջ, որ զրում է Եղիազար և Տիմո-
թէոս Եպիսկոպոսներին, ասում է, թէ Հայաստանը
620 նահանգ ունէր (1): Բայց պէտք է կարծել,
որ այս թուումն էին և Հայաստանից դուրս զրա-
նուած կողմերը, որոնք էն ժամանակը նրանից կա-
խումն ունէին, որովհետեւ Մեծ և Փոքր Հայաս-
տանումն էնքան նահանգներ երբէք չեն եղել:

Փոքր Հայաստանի սահմանն էր Երեւէքից՝ Մեծ
Հայաստանը, Հարաւից՝ Եսփիքը և Արեւիկան,
Երեւթից՝ բուն Ապագոզովկիան, Հիւսիսից՝ Պողե-
մոնական Ապագոզովկիան և Պոնտոսը:

Փոքր Հայաստանը բաժանուում էր Եւաջին
Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք և Ա-
պագոզովկիա (2):

ՕՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. Հայաստանի օդը զանազան տե-
սակ է. գտնուելով մէկ լայնութեան աստիճանի տակ
Հարաւային Իսպանիոյ և Եւոպօլիտանեան տե-
րութեան հետ, Հայաստանը ունի իր մէջ աշխար-
հիս բոլոր կլիման՝ ջուռուցեալ գօտից սկսեալ, մինչև
սառուցեալ գօտին: Մշտական սառնապատ լեռների
վերայ միշտ սաստիկ ցուրտ է ընծում և ձիւնը շա-
բունակուում է տարուան երկու երրորդ մասը. իսկ
դաշտ տեղերումը երկար ժամանակ ամառ է և ան-

(1) Օւենթը:

(2) Եւաջինացիների Մովսէսի Խորենացու:

ռանելի շքեր է անում: Առ հասարակ Հայաստանի
օդը թէ հին և թէ նոր մատենագրաց միաբան վկայու-
թեանց համեմատ առօղջարար է (1) և նորա բարե-
խառնութեան համար Ասորոց, Պարսից և այլ մերձա-
կայ աղզաց դոռոզ իշխաններն ամառուան սաստիկ
շոքից պատուաբարան են շինել իրենց: Մովսէս խորե-
նացին պատմում է, թէ “Շամիրամը գնում է Հա-
րաւային լեռնակողմերը, վասն զի ամառնային ժա-
մանակ էր և կամենում է զքօնուլ ծաղկաւէտ
դաշտերումը և հովիտներումը. տեսնելով երկրի գե-
ղեցկութիւնը, օգի մաքրութիւնը, պարզ աղբիւր-
ների բլխումը և սրբնթաց գետերի խողխոջումը,
պէտք է, ասում է, որ մենք այսպիսի բարեխառն
օդի և մաքուր ջրերի և երկրի մէջ, քաղաք և
արքունիք շինենք, որ տարուան չորրորդ մասն, այ-
սինքն ամառը բարեկայելուչ անցկացնենք Հայաս-
տանումը, , (2):

Հայոց քաղաքներումը շատ անգամ է պատա-
հել բուք և մրրիկներ, որոց համար շատ տեղ խո-
սում են Ստրաբոն (3), Պլուտարքոս (4) և Մով-
սէս խորենացին (5): Քսենոփոնտը իր պատմու-
թեան Դ. գրքումը պատմում է, թէ ինչպիսի դժուա-
րութեամբ իր զօրքը մինչև կեսը թաղուած լինելով
ձիւնի մէջ, անցկացաւ մինչև Ափրատ գետի ա-
փունքը: Նրա անասուններից շատերը կոտորուեցան
և զօրքերից շատերը փչացան, որոնցից ոմանք աչքի
լուսից զրկուեցան և ոմանք ոտների մատներից:

(1) Օդը լաւ է, ասում է Շարդենը, բայց խիստ սառն է.
մինչև անգամ Ապրիլ ամսին էլ ձիւն է գալի. էս պատճա-
ռաւ գիւղացիք պարտաւորուած են թաղել իրենց խաղողի
փաղերը (թուփ), որոց բաց են անում գարունը:

(2) Մովսէս խորենացի Գեղք Ա. ԴԼ. Ժ. Չ:

(3) Գեղք ԺԵ:

(4) Անաստասիոս Սուրբ Երմիայի:

(5) Գեղք Բ. ԴԼ. Լ. Չ. ԿԲ:

Հայաստանի սաստիկ ձմեռան համար խօսում են
Դեոդորոս Սիկիլիացին, (1) Տակիտոսը (2) և Յով-
հան ոսկեբերանը, որի աքսորանաց տեղն եղաւ Փոքր
Հայաստանի Կոմանա քաղաքը: Հատ անգամ
դառնաշունչ ձմեռը, սաստիկ մրրիկները և մեծ
ձիւնը ազատել են Հայերին, կոտորելով նրանց
Թշնամիներին: Եյսպէս փչացան Ենտոնիոսի լե-
զէօնը և Ալասիւ Այսիւր զօրքը և այլն:

ԼԵՐԻՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. Ստրաբոնն ասում է, թէ
“ Հայաստանն ունի շատ լեռներ և բլուրներ, որ
տեղ խաղողը հազիւ է հասնում, բայց այն տեղ
կան և շատ դաշտեր, որոնցից շատերը պտղաւէտ
են (3):

Հայաստանի լեռանց գօտիները բոլորովին այլ
տեսակ դասաւորութիւն ունին Մեծ Կովկասի գօ-
տիներէիցը: Հայաստանի մէջ տեղեցը սրբազան Մա-
սիսը բարձրացնում է իր ալեւոր գլուխը: Ծննդոց
գրքի մէջ խօսելով Սեմի Թռւան Յետկանայ որդւոյ
բնակարանի համար, ասած է. “սրանք ամէնքը Յե-
տկանայ որդիքն են և սրանց բնակութիւնն եղաւ Մա-
սիսից մինչև Երեւելեան կողմի Սափերաց սարերը (4):

Եյս խօսքերը կատարելապէս հասկանալի են
Հայոց համար, որոնք միշտ Երարատ սարին ասում
են Մասիս՝ Եմասիա նահապետի անուամբ: Սուրբ
գրքի շատ Թարգմանիչները անտեղեակ լինելով
Հայոց լեզուին և պատմութեանը, անգիտութեամբ
Մասեաց սարը համարում էին ուրիշ լեռն և ոչ
թէ Երարատը. նրանք համարում էին, թէ նա
Հայաստանից դուրս է, որ ընդդէմ է Սուրբ դրոյ

(1) Գեղք ԺԳ. ԴԼ. 411.

(2) Գեղք ԺԲ.

(3) Գեղք ԺԵ.

(4) ԳԼ. Ժ. համար 30.

մտքին, որովհետեւ շատ բնական է, որ «Նոյի որ-
դիքը ջրհեղեղից յետոյ բնակուելով Մասեաց շրջա-
կայքումը, շատացան և յետոյ քիչ քիչ հեռացան
նրա ստորոտիցը, այնպէս որ Յետկանի որդիքը
մինչև Սոփերայ լեռը տարածուեցին՝ այսինքն մին-
չև Հայաստանի Սպիւ դաւառի լեռները: Հայաս-
տանի լեռանց շղթայն տարածուում է Հիւսիսից Հա-
րաւ, բայց Մասիսի բարձրութեան համար ոչինչ
ստոյգ տեղեկութիւններ չունինք, թէ Հայոց, թէ
Յունաց, թէ Հռովմայեցւոց և թէ Արաբացւոց
մատենագրութեանց մէջ, թէ և նրանք միշտ տա-
լիս են այս տիտղոսները, Բաբլոն, Բաբելոն, Բա-
բելոն և այլն. Ներայեցիք այս լեռը աշխարհիս
ամէն լեռներից մեծ էին համարում, «յարմարա-
ցնելով Սուրբ զրքի այս խօսքին. «Եւ նստեց տա-
պանը Խոթնեորդ ամսի 27-ին Արարատայ լեռանց
վերայ», այն ինչ միւս լեռանց զլուսներն երևեցան
շատ ուշ՝ այսինքն «տասներորդ ամսի առաջին
օրը երևեցան լեռանց զլուսները», (1): Կարծիք
չկայ, որ Մեծ և Փոքր Մասիսն էլ հրաբուլին էին.
բոլոր նրանց շրջակայքը լեքն են հրաբուլին լեռանց
գոյն զգոյն նիւթերով. լեռանց վերայ էլ մայր հողը
մեծ մասամբ աւազուտ է (2), բայց չկայ ոչ մի
աւանդութիւն, որով կարելի լինի վճռել, թէ երբ
է կատարուել այդ հրաբուլնութիւնը:

Մեծ Մասիսի բարձրութիւնը գտնուում է $39^{\circ} 42'$
հիւսիսային լայնութեան և $61^{\circ} 55'$ արևելեան
երկայնութեան տակը. Փոքր Մասիսի բարձրու-
թիւնը $39^{\circ} 39'$ և $62^{\circ} 2'$: Այն հաւասար գիծը, որ
միացնում է երկու բարձրութիւնները, պարունակում է
իր մէջ Պ. Ֆեօդորովի չափելովը տասը վերստ և
350 սաժեն երկայնութիւն. Մեծ և Փոքր Մասիսները

(1) Ծանոթաց դւ. Ը. համար 4:

(2) Ուսումնասիրան Փոքր Ասիայում Գիւլիս Գոնալանի:

բաժանուած են միմեանցից մի դաշտով, որի ընթացքն է Հիւսիսային Արեւելքից դէպի Հարաւային Արեւմուտքը: Այս դաշտը Արասիի հովիտի կողմիցը պատած է բարձր բլրով: Այս դաշտի վերայ կան նոյնպէս տեղ տեղ բաւական հաւասար տեղեր, որ ծածկուած է թանձր (ղալին) խոտերով, տեղ տեղ էլ կտրատուած է ժայռերով: Ամառ ժամանակը ձորակներովը վազում են հալած ձիւնի ջրերը: Մեծ Մասիսի գլխին երկու բլուր կայ, որ մէկ մէկից բաժանուում են մէկ սառուցի ձորակովէս բլուրներից բարձրը մտիկ է տալի դէպի Հարաւ և ծովի մակերևութից բարձր է 16,953 ոտք, իսկ Արասիի դաշտից բարձր է 14,351 ոտք: Ուրեմն Մեծ Մասիսը 1,219 ոտքով բարձր է Մոնբլանսարից, որ Աւրոսայի ամենաբարձր սարն է: Փոքր Մասիսի գլուխը նմանում է քառանկիւնի բրդի (սարանդա) կտորի, որի ամէն կողմը մինչև 150 քայլ կը լինի: Արա բարձրութիւնն է ծովի մակերևութից 12,839 ոտք: Մեծ Մասիսի մինչև էնտեղը, որ միշտ ձիւնով ծածկուած է, բաւական բարձրութիւն ունի, որ ինչպէս Պարբոտ պրոֆեսորը նկարագրում է, 14000 ոտքից պակաս չի լինիլ ծովի մակերևութից: Փոքր Մասիսի գլխի ձիւնը աւառ ժամանակը բոլորովին հալւում է, բայց շատ շուտ էլի դալիս է վատ եղանակների ժամանակը:

Տորոս լեռանց շղթան ընկնում է Հայաստանի Տարօն, Մոկք և Արձնիք նահանգների կողմովը և քանի Արեւելք է գնում, էնքան բարձրանում է, բաժանելով Հայաստունը Միջագետքից:

Արդուաց լեռները, որ Ափրատ գետի Հարաւային կողմում են, ընկած են դէպի Անայ ծովը և Մեջագետքը, Արեւմուտս Հարաւոյ Տիգրիս գետի մօտերքումը և Տիգրանակերտ կամ Ամիդ քաղաքի շրջակայքումը այս լեռները խառնուում են

Տորոս լերանց մի քանի ձիւղքերին: Աորդուաց
 Լեռների բարձրութեան և քարոտութեան վերայ Քսեն
 նովոն տը խօսում է իր պատմութեան Գ. գրքումը:
 Պարխար լեռներն ընկած են Մեծ Հայաստանի
 Հիւսիսային Երևմտեան կողմը դէպի Տայք նա-
 հանգը, որ սահմանակից է Աողքեաց աշխարհին և
 բաժանում են Հայաստանը Սև ծովիցը: Եյս լեռ-
 ների շղթաները հովանաւորած են գեղեցիկ ան-
 տառներով: Եթէ կամենանք ասել, որ Ստրաբոնի
 Պտղոմէոսի և Պլինիոսի գրած Պարխարտիս լեռ-
 ները Հայաստանի Պարխարեան լեռներն են, այս
 երևում է աւելի Ե. բառերի նմանութենից, որ եթէ
 դէն ձգենք յունական «ի» վերջաւորութիւնը, կմնայ
 Պարխար, որ եթէ է տառը փոխենք ի, կմնայ
 հայկական անունս Պարխար, Բ. տեղի դրութեան
 նոյնանմանութիւնից. որովհետև ինչպէս Յունաց
 աշխարհագիրները Պարխարտիս լեռներն, այնպէս
 էլ Հայոց աշխարհագիրները Պարխար լեռները
 համարում են Հայաստանի Երևմտեան Հիւսի-
 սումը. և Գ. ինչպէս Ստրաբոնը պատմում է,
 Պարխարտիս լեռան համար, թէ մեծ վայելութիւն-
 ներ է տալի իր գեղեցիկ տեսքովը, թանձրախիտ
 անտառներովը, հովիտներովն ու ձորերովը, այնպէս
 էլ, համարեա, Մովսէս Խորենացին է նկարագրում
 Պարխար լեռը: Խորենացու խօսքովը Պարխար լե-
 ուր ծածկուած է մրրիկներով և խոնաւ տեղերը
 մթնոլորտով, իսկ բոլոր լեռը լեքն է անտառներով
 (1): Եյս լեռան համար Քսենովոնտն էլ յիշում
 է, ոչ թէ անունն է տալի, այլ նկարագրում է նորա
 տեղի դրութիւնը:

Մոսկիբեան լեռները բաժանում են Հայաստանը
 Արաստանից, Աողքիսից և Ապադոքիայից (2):

(1) Գեղք Բ. Կ. Զ:

(2) Ստրաբոն, Գեղք ԺԵ: Պլինիոս Գեղք Ե: Պտղո-
 մէոս, Գեղք Ե. Կ. ԺԳ:

Բացի վերոյիշեալ լեռներիցը Հայաստանումը
կան էլի շատ լեռներ, որոնցից երեւելքն են Արա-
գած լեռը՝ Հայկայ Արմենակ որդւոյ անունովը (1):
Այս մեծափառ լեռը, որ գտնուում է $49^{\circ}32'$ Հիւ-
սիսային լայնութեան և $60^{\circ}51'$ Արեւելեան երկայնու-
թեան տակ, ունի բոլորովին ուրիշ դիրք. Նա ու-
նի հրաբուղիս լեռանց բոլոր յատկութիւնները և
մինչև իր պատմութեան մէջ մանեղը, հաւաստի
երևում է, որ Արագածը եղել է աշխարհիս երեւելի
հրաբուղիներից մէկը. նրա լաւայի հեղեղները
թափուած է հարաւային կողմից մինչև Արաքս գետը,
նորա փչացրած տեղերի սահմանը (радиус сферы)
մի քանի տեղ մինչև 200 վերստի տարածութիւն
երևում են: Արագածի զառիվայրումը բոլորովին ան-
տառ չկայ և ամառը լաւ արօտատեղի է լինում.
նրա գլուխն է տափարակ բլրաձև կամ լաւ ևս
ասել բոլորակաձև ձոր, որ սահմանափակուած է
երկը դուրս ընկած ձիւնապատ սաստիկ ծուռը
կոնուսի ձևով. նրանցից ամենից բարձրի գլուխը
գնտապետ Խոցկոյի երկրաչափական չափով է 13454
ոտքով ծովի մակերևութից բարձր: Արեւելի է
նոյնպէս Առիւծ լեռնն Ակեղեցեաց գաւառումը,
Արձան լեռը Տարօն գաւառումը (2) Նաղիոց
լեռնն Այրարատ նահանգումը. այս լեռներիցն է
սկիզբն առնում Ափրատը, Նպատ լեռն՝ Ափ-
րատ գետի ափերումը, որ Յոյներն ասում են Նի-
ֆատիս, իսկ Պողոմէոսը Նիմֆատ (3): Պլինիոս
յիշում է Վազուտակ լեռնն համար Վարանիտիս
երկրումը. պէտք է ասել, որ սա է Վապոյտ լեռը,
Աբա (4) լեռնն Ճիւղը, որին Ստրաբոնը ասում է

- (1) Խորենացի Գիւրգ Ն. ԴԼ. ԺԲ.
- (2) Մովսէս Խորենացի Գիւրգ Գ. Դ. ԽԳ.
- (3) Գլուխ Լ. ԺԳ.
- (4) Եղեղէ երես 222.

Երես, որ տեղից նա կարծում է, թէ բղիում են
Երեսի և Երեսի ակունքը (1): Երեսի և
նոյնպէս Սուկաւ կամ Սուկաւէտ լեռը, որ հին
Ժամանակը Ջրաբաշխ էլ էր կոչուում, իբանից
վազող Ջրի շատութեան համար • նորա Հարա-
ւային կողմն է Ալարազ լեռը, որոց երկուսն էլ
Բազրեանդումն են:

Երեսի և նոյնպէս Սիմ լեռնը Եղձնեաց նա-
հանգի Սասունը գաւառումը • Այնպէս լի Երե-
մեան կողմն է Ալարազայ լեռը, իսկ Հարա-
ւային կողմն է Բնձաքարս լեռը, իսկ այն լեռները,
որ Հայաստանը Կասպից ծովից բաժանուում են,
կոչում են Կասպեան լեռինք (2):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԵՐԸ ԳԵՏԵՐԸ: Հայաստանումը շատ
գետեր կան, ասում է Ստրաբոնը, որոնցից աւելի
երեսիլքն են՝ Փասիս և Լիկոս, որ թափուում են
Պոնտոս ծովը, Կուրը և Երասխը՝ որ թափուում
են Կասպից ծովը, իսկ Երատ և Տիգրիսը, որ
թափուում են Կարմիր ծովը (3) (Պարսից ծոցը) •
ուրեմն Ստրաբոնը յիշում է միայն Մեծ Հայաս-
տանի ամենամեծ գետերը, որոնցից Լիկոսը միայն
Փոքր Հայաստանին է պատկանում:

ԵՐԱՍՔ ԳԵՏ: Եյս գետը կոչուում է Երամայիս
նահապետի Երաստ թոռի անուամբը, ինչպէս Մով-
սէս Խորենացին ասում է. “Երամայիս (Երմենա-
կայ որդին) շինում է իր համար բնակարան մի բլրի
վերայ՝ գետի ափի մօտ և իր անունովը Երմաւիր
է կոչում, իսկ գետի անունը իր Երաստ թոռի ան-
ուամբը կոչում է Երասխ, (4): Գունաց հեղինակները

(1) Ստրաբոն Գեոգ յ. Ե.

(2) Պլինիոս Գեոգ Ե.

(3) Ստրաբոն Գեոգ յ. Ե.

(4) Մովսէս Խորենացի Գեոգ Ե. Դ. Ժ. Բ.

Երասխին ասում են Երախիս, իսկ Հռովմայեցւոց
հեղինակները՝ Երախէ (1)։

Խորենացու խօսքերից երևում է Յունաց անհի-
մըն պատմութիւնը Երասխի անուան ծագման հա-
մար։ Սորաբոնն ասում է, որպէս թէ “ Երախիս
ասուած է Երմենոսի անունիցը, որ Երզնաւանդ-
ների կռուումը պատերազմակից էր Յասոմէին (2)։

Երաբացւոց աշխարհագիրները ասում են Երաս-
խին Թօշ և Թօս, որ Երազ բառի կրճատեալն է,
ինչպէս երբեմն կոչում են այսպէս Յունաց և
Հռովմայեցւոց մատենագիրները։ Արացիք էլ կո-
չում են Բաքսի։ Սուրբ Գիորքը ասում է Երասխին
Գեհոն (3), որ Եփրայեցւոց լեզուաւ նշանակում է
“ ընթանալ, սրբնթաց լինել,,։ Եսպէս էր կոչուում
այսգետը, ասում է Վալմետը, որովհետեւ շատ սրբն-
թաց էր գնում,,։ Երասխը առնում է իւր սկիզբն
Եփոս լեւնիցը (4)։ (Հռովմայեցիք քրտաբերում
էին Եբոսը՝ բին գեօլ)։ Երասխը սկզբումը Երե-
մուտքից դէպի Երեւելք գնում է հանդարտ, բայց
երբ որ երկու կողմիցը լեռները ճնշում են, սրբնթա-
ցութեամբ վազում է և զիպչելով ապառաժներին,
սաստիկ կաթկաչելով ընկնում է դաշտը։ Երասխի
գեղեցիկ նկարագրութիւնը մենք կարդում ենք Խո-
րենացու (5), Յովհաննէս Վաթուղիկոսի, Սարա-
բոնի (6), Պոմպոնիոս Մելետի (7) և ուրիշների
գրուածոց մէջ։ Երասխը առնելով սկիզբը Հայ-
աստանի լեւնոտ մասումը, ջրում է Երարատ, Սիւ-

(1) Պլինիոս Գիորք Զ։

(2) Սորաբոն Գիորք ԺԵ։

(3) և երկուրդ գետի անունն է Գեհոն Ծանդ ԴԼ ԺԵ։
համար 13։

(4) Սորաբոն Գիորք ԺԵ։

(5) Գիորք Ե. ԴԼ ԺԴ։

(6) Գիորք ԺԵ։

(7) Գիորք Գ. ԴԼ Խ։

Նիք, Ուտի և Փայտակարան նահանգները: Արա-
ափերուն էին շինուած Վաղարշաւան և Երուան-
դաշատ քաղաքները, որին շրջապատած էր Երասխը,
Լճաշատ, Լճմաւիր (Լճարատ նահանգումը) և
Նախիջևան (Վասպուրական նահանգումը):
Հիւսիսային կողմից Երասխի մէջ Թափուող զե-
տերից երեւելէն են Մուրց, որին Պլինիոս Մու-
սուս է կոչում (1) և հիմա Հասանդալի ջուր է
ասուում, որ Բասենի գաւառն է ջրում (2), Եւսու-
րեան, որ բղնում է Կարնոյ շրջակայ լեռներիցը,
ջրում է Բասեն և Շիրակ գաւառները և Բազա-
րան, Կարս և Ենի քաղաքները ու Թափուում է
Երասխ հին Երուանդակերտի մօտ, (որին հիմա
Լճաղալայ են ասում): Եյս երեք գետը ի միա-
սին առեալ՝ հիմի ասուում են Երփաչայ (Վարւոյ
գետ) (3): Քասախը բղնում է Լճագած լեռնիցը,
անց է կենում Վաղարշապատի և Կարբի քաղաքի
մոտովը, որոնց անուամբը ասուում է Վաղարշապա-
տայ գետ և Կարբւոյ ջուր (4): Միւս տեղումը
Երասխը ընդունում է իր մէջ Հրազդանը՝ (այժ-
մեան Օւնգու) գետը, որի ավումն է Երեւան
քաղաքը (5), Լճատ գետը՝ (այժմ Վառնուոյ գետ):
Նրա հովտի հետ կապուած են Հայոց պատմու-
թեան հին հին յիշատակները. այս տեղ Քրիս-
տոսի ծննդից 2000 տարի առաջ Գեղամը շինել է
քաղաք, որ հիմի էլ իր աւերակներովը ցոյց է
տալի Հայոց ճարտարապետութեան չքնաղ տիպերը:
մինչև հիմա էլ զարմացնում է ճանապարհորդնե-

(1) Գեղք Օւ գլ. Թ:

(2) Մովսէս Խորենացի Գեղք Բ. գլ. ԿԵ:

(3) Մովսէս Խորենացի Գեղք Բ. գլ. ԼԹ, Խ Սատ-
թէոս Ուն Հայեցի:

(4) Մովսէս Խորենացի Գեղք Բ. գլ. ԿԵ:

(5) Մովսէս Խորենացի Գեղք Ե. գլ. ԺԵ: Յովհաննէս
Սարգսդեհոս: Վարդանայ Լճարհաղբուրին:

րին էստեղի ամայի վանքը, որ մի ժայռից է փո-
րած. նորա մօտ են Դվին և Արտաշատ քաղաք-
ները՝ Հայոց թագաւորութեան հին մայրաքաղաք-
ները :

Հարաւային կողմից Արասի մէջ թափուում է
Տղմուտ գետը (Աղւայ ըստ Տաճկաց), որ բղկելով
Արտաշի շրջակայքիցը, Նախիջևանայ գիմացը
թափուում է Արասի գետը: Հետ գետեր էլ Աղ-
բէժանի լեռներից թափուում են Արասի գետը,
որոնք այնքան նշանակութիւն չունին: Արասիը
մինչև Աուր գետի հետ միանալը, թափուում է
ջրվէժներից. որին Հայք Քարափաղ և Տաճիկ-
ները Արաղբար են ասում: Արասիի կամրջների
համար մենք կարդում ենք Ագաթանգեղոսի մէջ
այս բանս: «Հասնելով Արտաշատ քաղաքի կամրջ-
ներին, որովհետև Արասի գետը էն ժամանակը մե-
ծացած լինելով՝ գալիս էր սառցոտ և ձիւնալի ա-
լիքներով, կէս մասը անցնելով Աղարշապատ
քաղաքի կամրջից, որ ասուում էր նոյնպէս Սեծա-
մօրի կառնուրջ, շտապում էին հասնել Արտաշա-
տու կամրջին, բայց նրանց վերայ յարձակուեցան
ճանապարհին և Տաբերեան կամրջների մօտ նեղը
ձգելով, ածեցին գետը (1)»: Այս կամուրջները
յիշում է Փաստոս Բիւզանդացին (2), Ղազար
Փարպեցին (3) և Տակիտոսը (4), բայց չի ի-
մացուում, թէ այս կամուրջները քարեայ էին, թէ
փայտեայ: Սի քանի պատմաբաններ ասում են,
թէ Սեծն Աղէքսանդրը Արասիի վերայ քարեայ
կամուրջներ շինեց, որ քանդուեցան Արասիի
սրբնթացութիւնից և նրանց աւերակները երկար

(1) Ագաթանգեղոս երես 36:

(2) Փաստոս Բիւզանդացի Գրք Դ. ԿԼ. ԺԲ. ԾԼ:

(3) Երես 250, 299:

(4) Գրք ԺԴ. ԿԼ. ԼԺ:

Ժամանակ մնացին: Այս բանս հաստատուում է Սիր-
գիլիոսի Լնէականի հետեւալ խօսքովը. « և ան-
սանձելի են Ղափի և Երասխ գետերը, որ անպի-
տան են կամրջի համար (1),: Երասխի ջուրը
Արեւիլքումը գովուած էր իր առողջարար յատ-
կութեամբը, որի համար Պարսից երեւելի Հաֆիզ
բանաստեղծը երգում է իր ոտանաւորների մէջ:

ԿՈՒՐ ԳԵՏԸ: Հայերը այս գետին՝ ի հնուց ասում
են Կուր, Սրացիք՝ Ստիվարի, իսկ նախնի Յոյն-
ներն և Հռովմայեցիք՝ Աիրուս (2): Այս գետը իր
սկիզբն առնում է Պարսար լեռներից՝ Տայք նահան-
գումը, ընթանալով դէպի Սեծ Հայաստանի Հիւ-
սիսային Արեւելքը, Տայք և Գուգարք նահանգ-
ներովը, բաժանում է Հայաստանը Սրաստանից
և Աղուանքից. մտնելով Սրաստանի սահման-
ները, ոռոգանում է Թիֆլիզ և Գօրի քաղաք-
ները, յետոյ դառնալով դէպի Հարաւային Արե-
ւելքը, կրկին մտնում է Հայաստան, որտեղ առ-
նելով իր մէջ շատ գետեր և լեռնային հեղեղներ,
միանում է Երասխին և շատ գետերով թափում է
իր ջրերը Ասպից ծովը: Այս գետերից մի քանիսը
միայն յարմար են նաւագնացութեան համար. որով-
հետեւ Կուրի մէջ թափուող գետերը, ասում է
Ստրաբոնը, շատ սիւլաւէտ (տըւտ) են, որից գոյա-
ցիլ են մի քանի մանր կղզիներ և լճակներ, և գե-
տաբերաններն էլ լցուած են տիւրով (3):

ԵՓՐԱՏ ԳԵՏ. Յոյները և Հռովմայեցիք այս գե-
տին ասում էին Եֆրատ, իսկ Հայերը Եփրատ:
Այս գետի աղուներն երկու տեղից է. Սարդան

(1) Լնէական Գիւրք Ը. Էջ 727:

(2) Ստրաբոն, Գիւրք ԺԷ: Պլինիոս, Գիւրք ԺԷ: ԿԼԹԻ:
Պոմպոնիոս Մեղա, Գիւրք Գ. ԴԼ. Ե:

(3) Գիւրք ԺԷ:

աշխարհագիրը այսպէս է ասում. «Եփրատ գետն
Եկեղեցաց գաւառումն է: մի ակն Երզրումի մէջն է,
կրկնորդ ակը Երճիշումը: սա անցնելով Տարօն
գաւառովը, գնում է Եսորիք, (1): Ուրեմն
Եփրատը բաղկանում է երկու գետի միաւորութիւն
նից, որոց մէկի սկիզբն է Կարնոյ (այժմ Երզրում)
բարձրաւանդակութիւններիցը, իսկ միւսն Երարա-
տեան նահանգի Օւաղկոտն գաւառի Օւաղկոց լեռ-
նիցը: Եփրատի ափների Հայերը Եփրատի երկու
ճիւղքերին էլ ասում են Եփրատ, ինչպէս Կարնոյ
մօտի Բինկեօլի սարերից բղւածին, որ ջրում է
Գերջան և Եկեղեցաց գաւառները, բաժանելով
Հայաստանը Կապադովկիայից, և ընդունում է Գալ
գետը՝ որին Պլինիոսը (2) Լիկոս է ասում, այն-
պէս էլ Օւաղկոց (Ելատող) լեանից եկած Ճիւղ-
քին, որ ջրում է Տարօնը (այժմեան Մուշ) գաւ-
առը, ընթանալով Երեւելքից դէպի Երեւնուտք (3)
և որ Տարօն գաւառումը ընդունում է իր մէջ
Մէլտայ կամ Մեղրագետը. միւս տեղումն էլ ըն-
դունում է Մաշուշեկ գետը (այժմեան Մաշուշ)
և միանալով վերոյիշեալ Հիւսիսային Ճիւղքի հետ,
Եփրատ անուամբ գնում է դէպի Հարաւային
Երեւելք, բաժանելով Միջ Հայաստանը Փոքր
Հայաստանից և Եսորիքը Միջագետից և մանե-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԳԼ. Օւթմ Պլինիոս
ասում է. «Եփրատը բղւում է Մեծ Հայաստանի Կարանիտէս
գաւառումը,»

(2) Պլինիոս, Գիրք Ե. ԳԼ. ԻՊ. Լիկոս Յունարէն գալ
ասել է:

(3) Տակիտոս, Գիրք Ժ. Ե. ԳԼ. Ժ. Ե. Պլատարքոս Ի կեն-
սագրութեան Լուկիլլոսի: Պլինոս (Իրից Խ. ԳԼ. Ժ. Ե.):
Եփրատի այս ճիւղը կոչւում է Երասնիտ, որ զարթ է եկել
Երածանի կոչումից (այժմ Մուրատ ջուր). Պլինոս Երեւ 38:
Երածան գետն էրեւ 28: Հայոց հեղինակները երբեմն Եփ-
րատ գետին ասում են Երածանի, երբ երբեք ճիւղքերից մէկի
անունովը: Ժամանակագրութիւն Երեւելքի: Երեւելք, Գիրք
Գ. ԳԼ. ԻՊ.

լով Պարսից Իրահոսը, միանում է Տիգրիսի հետ
և Բասոր քաղաքի ներքև թափուում է Պարսից
ծոցը . Եւ որովհետեւ Ստրաբոնը, որ ծնկէր Վա-
պադոփկիայումը և վերջումը ճանապարհորդութիւն
արեց զէպի Հայաստուն, երկու ձիւղքն էլ, թէ
Հիւսիսային և թէ Երեւելանը կոչում է Եփրատ,
ուրեմն մենք էլ պատճառ չենք ունենալ չընդու-
նել էն կարծիքը, թէ Եփրատը երկու ակունք ու-
նի, և այն միւս ձիւղքն էլ կըկոչենք մի գետ, որ
մանում է Եփրատի մէջ : Եփրատը նաւագնացու-
թեան յարմար գետ է (1) և ամառ ժամանակը
երբ որ Հայաստանի լեռների ձիւները հալում են
և մեծանում է, դուրս է գալիս իր փններիցը և
ջրում է շրջակայքը (2) . իսկ ձմեռը նրա ջրերը
շատ պակասում են, այնպէս որ բնակիչքը հար-
կադրուում են կտրել այն առուները, որ տեղով նո-
րա մեծացած ժամանակը ջուր են տանում (3) :
Եփրատ գետի կամուրջների համար յիշում են
Տակիտոս, Պլինիոս, Սոլսէս Խորենացին և ու-
րիշները : Եփրատի ջուրը քաղցր է և առողջա-
րար, բայց մեծ մասամբ պղտոր է : Երբաները ասում
են, թէ Եփրատին առողջարար յատկութիւն ունի,
որ Տիգրիսի ջրերից թեթեւ է :

ՏԻԳՐԻՍԻ ԳԵՏ . Եյս գետի անունը դուրս է եկել
Կէֆ բառից, որ Տերենտիանոս Սարոնն էլ հաս-
տատում է այս խօսքերովը . “ է նա հայերէն բառ,
որոց լեզուի մէջ, տէգն էլ՝ սրընթաց գետն էլ Տիգ-
րիս է ասուում ,: Պլինոս, Ստրաբոնը և Եւստա-

(1) Պլինիոս Գիրք Ե. ԴԼ. ԻԳ. Հերոդոտոս, Գիրք Ե.
ԴԼ. ԾԻ. Ստրաբոն, Գիրք ԺԵ :

(2) Ստրաբոն, Գիրք ԺԵ :

(3) Տակիտոս, Գիրք ԺԳ. ԴԼ. Ե. Գիրք ԺԵ. ԴԼ.
7-9: Պլինիոս, Գիրք ԼԳ. ԴԼ. ԺԼ. Սոլսէս Խորենացի,
Գիրք Բ. ԴԼ. ԺԳ. :

Թէոս Հայոց լիզուն Հիմանալով, փէ Կարծում
են Մարաց բառ (1), իսկ Առնեմիանոս Առնեմիան
Համարում է Պարսից բառ (2): Տեղիս զեղը
Սուրբ զբքի Յովսէփոսի մեկնութեան մէջ, նոյն-
պէս Արարացւոց և Պարսից Թարգմանութեանց
մէջ, նոյնպէս և մի քանի Հայոց սրտամագրաց
մէջ առնում է Դիզաթի: Կանոններ կողմնուում է եր-
կու բառից փէ և շափ, այն տեղերից մէկի անունը
է, ուստի Եփրատ գետի մի ակը բղնում է: Արա-
բացիք Տեղիսին առնում են Դիշէ:

Տեղիսը մի ճիւղքով սկիզբն է առնում Չոր-
րորդ Հայոց նահանգի Հաշտան գաւառից (3),
միւս ճիւղքը գալիս է Արրուաց լեռներից (4)
Հատախ քաղաքի մօտով: Էս բանիս համաձայն էն
Յունաց և Հռովմայիցւոց մատենագիրները, որոնք
երկու ակն են ընծայում Տեղիսին, այս զանազա-
նութեամբ միայն, որ Կարծում են, թէ Տեղիսի
երկրորդ ճիւղքը բղնկ է երկրորդ անգամ երկրի
առի ընկնելուց յետոյ (5): Տեղիսը բաժանում է
Միջադեաքը Ասորեստանից, շարունակում է իր ըն-
թացքը դէպի Հարաւ, ջրում է Քաղզաղը և միա-
նալով Եփրատ գետի հետ, Թափուում են ի միա-
սին Պարսից ծոցը (6): Տեղիսն էնպէս մեծ ջուր
է, ինչպէս Եփրատը, և Սորաբոնի (7) անկով:

(1) Պենիոս, Գիւրք Գ. ԴԼ. ԻԷ:

(2) Գիւրք Գ. ԴԼ. Թ:

(3) Առնեմիանոսի Մարգանայ: Պենիոս, Գիւրք Գ.
ԴԼ. ԻԲ:

(4) Առնեմիանոսի Մարգանայ: Պաղոմէոս, Գիւրք Գ.
ԴԼ. ԺԳ: Քանոփոնոս, Գիւրք Գ:

(5) Հաշտանի Հայաստանի Ինճիճեանի, Գիւրք Գ.
ԴԼ. Թ:

(6) Յիշատակարան Հայաստանի Սէն Մարտենի, Գիւրք
Բ. երես 53:

(7) Սորաբոն Գիւրք Ժ. Թ:

Պաւաղնաց է մինչև այն տեղ, որ տեղ վերջերումը հիմնուել է Սելեկիա քաղաքը (1): Պարսիկները վախենալով թշնամեաց արշաւանքներից՝ ինչպէս Եփրատի՝ նոյնպէս և Տիգրիսի մէջ սաստիկ քաւաւազներ, կապեր (184035) էին շինել, որ Եղէքսանդր Սակեոնացին քանդեց, բայց նրանք էլ շինեցին, որ մնում էին մինչև Յուլիանոս կայսեր ժամանակները, ինչպէս յիշում է Եմմիանոս Մարկելինը (2), վերջերումը, ինչպէս երևում է, քանդուեցան բոլորովին, որովհետև մի քանի ժամանակից յետոյ Եսորաց, Պարսից և Մարաց ապրանքով վաճառականութիւն էր լինում Տիգրիսի և Եփրատի վրայով: Տիգրիս գետի կամրջն համար յիշում է միայն Գիոն Կասիոսը ասելով, թէ Տրոյանոսը հրամայեց Մծբնից բերել ամէն բանը, ինչ որ պէտք էր Տիգրիսի կամուրջը շինելու համար Կորդուաց լեռանց մօտ, (որ Բաբելոնից գէալի Երևմուտքն է ընկնում):

Ծորոս ԿԱՄ ՃՈՐՈՍ Ի ՀԵՈՒՄՆ ՓԱՍԻՍ ԵՍՈ զեալ ալթմ Տաճկերէն Չորակ է ասուում, Արացերէն Ճորոքի: Ինձիճնանի կարծիքով Աւարը զրքումը կոչուում է Փիսոն (3), զրախտի չորս գետերից մէկը: Ծորոս բառը դուրս է գալիս ծոր (հեղուկ) և ուղի բառերից, որպէս թէ յայտնուում է սորա առուի նման սաստիկ ծորելը: Մովսէսը այս բառս փոխեց Փիսոն, որ Արրայիցերէն էլ անձի, Լյուսի է նշանակում: Յոռեաց և Հոովմայեցեաց մասնեաւ գիրներն էլ այս գետին ասում են Պապիս ԵՍՈ կարծիքը, թէ Յունաց և Հոովմայեցեաց Պապիսը

(1) Մարտոն, Գիւրք Ժ.Օ:

(2) Գիւրք Ի.Ի:

(3) Ծանոթաց ԳԼ Բ. համար 11:

Օտրոխն է, հաստատուում է այս փաստերով (1)։
 Ե. Հին մատենագիրները բոլորը Փասիսի ակունքը
 կարծում են Հայաստանի լեռներումը (2)։ Սորա-
 բոնն ասում է, թէ Վոդքիսը մեծ մասամբ ծովին
 մօտիկ է, նորա միջովն անցնում է Փասիս մեծ
 գետը, Հայաստանիցն սկիզբն առնելով (3)։ Գիտ-
 նսիրոսը ասում է, թէ Փասիսը սկիզբն է առնում
 Հայաստանի սարերիցը . այսպէս են հաստատում
 և Պլինիոս, Պրոկոպիոս և այլք։ Սորաբոնն էլ
 խօսելով Հայաստանի գետերի վերայ, նրանց
 թուումն էլ յիշում է և Փասիսը։ Բ. Փասիսի
 ընթացքի նկարագրութիւնը (4) բոլորովին նման է
 Օտրոխի ընթացքին. ինչպէս հնուց Փասիսը ըն-
 թանում էր Վոդքիսի մօտովը, Տրապիզոն քաղա-
 քի մօտից, այսպէս էլ այժմ Օտրոխ գետը ըն-
 թանում է Տրապիզոնի Փաշայութեան սահմանովը .
 ինչպէս Փասիսի շրջակայքումը, ասում էին, ոսկի
 կար, հնպէս էլ Օտրոխի մօտ դառնում են ոս-
 կու հանքեր։ Նեթէ Օտրոխը Փասիսը չէ, ի՞նչ-
 պէս ուրեմն Յունաց և Հռովմայեցւոց մատենա-
 գիրները թուելով Հայաստանի ամենափոքր գե-
 տերն անգամ, լուծ են Տրոսի նման մեծ գետի
 համար. մի՞ թէ սրանից չէ երևում, որ նրանք յի-
 շէլ են միայն ուրիշ անուամբ, այսինքն՝ Փասիս
 կոչելով։ Կարծեմ բաւական են այսքան փաստերը
 ցոյց տալու, թէ ինչպէս Օտրոխ կամ Տրոսին
 է նախնեաց Փասիսը, հնպէս էլ Փասիսը այժմեան
 Փարշ գետը չէ, ինչպէս մի քանիսը կարծում են,
 խափուելով Փասիս և Փարշ բառերի նմանահըն-

(1) Ինտիմեանի Հնախօսութիւն Հայաստանի, Գեղք Ե.
 ԴԼ. Օ։

(2) Սորաբոն, Գեղք ԺԵ.

(3) Սորաբոն, Գեղք ԺԵ.

(4) Սորաբոն, Գեղք ԺԵ. Վսենեփոնտ, ԳեղքԴ. Պլե-
 տիոս, Գեղք ԻԵ. ԴԼ. ԺԳ.։

չութիւնից. Ե. որովհետեւ Փարշ կամ Բիօնք
 չէ բղխում Հայաստանիցը, ինչպէս նախնեաց Փա-
 սիսը, այլ բղխում է Արփիասեան լեռներիցը, Արաս-
 քանի Հիւսիսային կողմը, որ Հայաստանից շատ
 հեռու է, և եթէ կարծենք, թէ այժմեան Փարշը
 նախնեաց Փասիսն է, ուրեմն պէտք է բոլոր նախնի
 մատենադրաց վկայութիւնները սուտ համարենք,
 որոնք Փասիսի ակը կարծումեն Հայաստանումը:
 Բ. Այժմեան Փասիսը Աղղբիսովը չէ գնում և
 հեռու է Տրապիզոնից, ընդդէմ Պլինիոսի և այլոց
 վկայութեանց, որ և ընդդէմ է լինում Քսենոփոն-
 րի պատմութեանը, որ պատմում է Յունաց զօրքի
 Փասիսից անցնիլը, որովհետեւ եթէ Փասիսն է այժ-
 մեան Փարշը, ուրեմն նա չէր ընկնիլ Յունաց
 զօրքի ճանապարհովը և Փարշի մօտերքումն էլ
 չէին Տայք և Աղձնիք, որոց համար յիշում է
 Քսենոփոնտը իր պատմութեան մէջ, այլ Ճորո-
 խի մօտքերումը: Փարշի շրջակայքումն էլ ոսկի
 չի գտնուում: Պիշենկ, որ կարծում էր, թէ Մինդ-
 րեւան Աղղբիսն է, ասում է. “էն տեղ ոչ ոս-
 կոյ և ոչ արծաթի հանք կայ և ոչ էլ գետերի
 մէջ ոսկոյ աւաղ, ուրեմն չի կարելի հետքն ան-
 դամ գտնիլ յիշելոյ այն հռչակաւոր առասպելը
 ոսկի բրդի, որ Արգոնաւորդները տարան էս աշ-
 խարհքիցս, և Եսպէս՝ այն կարծիքը, թէ Փարշն
 է նախնեաց Փասիսը, համեմատ չէ. ոչ Քսենո-
 փոնտի պատմութեան հետ Յունաց զօրքի անցնե-
 լու համար, ոչ Արգոնաւորդաց պատերազմին և ոչ
 նախնեաց Փասիսի նկարագրութեան հետ: Ճորոխ
 կամ Փասիսը Բայբերթի Արեւմտեան կողմի սա-
 բերից սկիզբն առնելով, գնում է դէպի Հիւսի-
 սային Արեւելք, ջրելով Տայք գաւառը, որ տեղ
 ընդունում է իր մէջ շատ գետեր և առուներ: փոքր
 ինչ հեռու էլ զարձնելով իր ընթացքը դէպի
 Հիւսիս, բաժանում է Տրապիզոնի գաւառը և

Լազերի երկիրը Գուրխայից և թափուում է Սե-
ծովը Գուռնիա քաղաքի մօտ (1): Ճորոխը կամ
Փասխար ունէր շատ կամուրջներ, Պլենիոսը յիշում
է մինչև 120 (2):

Բացի վերոյիշեալ գետերից Հայաստանումը
կային շատ ուրիշ նաւադնացութեան յարմար գե-
տեր, որոնք այնքան նշանաւոր չէին և որոնցից
շատ քիչերն էին հասնում ծովը: Ուրեմն Հա-
յաստանը մէկ գետաւէտ երկիր է, որոյ ջրերն իրա-
պաղաքիրութեան զխաւոր պատճառն էին և ազա-
տում էին այն չորութիւնից, որ մեծ փնասներ է
բերում Երևելեան կողմերին: այս գետերը յար-
մար միջոց էին վաճառականութեանց իրար հետ
հաղորդակցութեանը:

Լճերը: Հայաստանը գոլով լեռնաւէտ երկիր,
ունի շատ լճեր. Ստրաբոնն ասում է. « Թէ Հա-
յաստան շատ լճեր կան », (3): Նրանցից երեւե-
լիքն են. Անայ լիճը, որ Երաբացի Եթու-
ֆաթ աշխարհագրի հաշուով չորս օրուան ձիու-
ճանապարհից աւելի է շրջակայքը: Սովսէս Խա-
րենացին իր աշխարհագրութեան մէջ կարծում է
100 մղոն նրա երկայնութիւնը և 60 մղոն լայ-
նութիւնը: Հին ժամանակը Անայ լիճը կոչ-
ւում էր Բլենոնէաց և Ուշոնէաց լիճ (4).
նրա մօտի դաւառների անուններովը նոյնպէս կոչ-
ւում էր և Ասոպոնիւսիւն լիճ. այն նահանգի
անուամբը, որ երեք կողմով նրան պատած էր (5):
Եւ լճի ջուրը աղի է, սրա համար Հայք կոչում

(1) Յիշատակարան Հայաստանի, Սէն Մարտէնի, Գիւրջ
Ե. երես 37:

(2) Ստրաբոն, Գիւրջ ԺԵ: Պլենիոս, Գիւրջ Գ: ԿԵ Գ:

(3) Ստրաբոն, Գիւրջ ԺԵ:

(4) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիւրջ Գ: ԿԵ Ժ.Օ:

(5) Ստրաբոնի պատմագիր:

են ալի լիճ (1): Նրա միջին կան շատ մանր
կղզիներ և նրանցից մէկի անուամբը կոչուում է
Երբեմն և Ելլամարայ լիճ: Տաճիկները հիմի
ասում են նրան Երձիշի և Անայ լիճ, նրա
ափերի մօտիկ Ան և Երձիշ քաղաքաց ան-
ուամբը:

Երեւի թէ Պլինիոսի և Ստրաբոնի Երսնէ,
Երսիսսա և Թոսպիտիս ասածներն է Անայ
լիճը, որովհետեւ նրանց ջուրն էլ աղի է (2):
Ժողերաբ իր Ճանապարհորդութիւն ի Հա-
յաստան և ի Պարսկաստան զրբի մէջ այսպէս է
նկարագրում այս լիճը: “ Եյս լիճը իր եաղազ
տեսքով և կապոյտ ջրովը հեռուից երևում է իբրեւ
մէկ հանդաքա ծով. նրա բարձրաւանդակութիւնը
լիքն է կաղամախի, Հնդկի արմաւի, մրտենւոյ և
վարդագոյն դաբնի ծառերով. նա ունի շատ կա-
նաչազեղ կղզիներ, որոց մէջ բնակուած են խա-
ղաղասէր միայնակեացներ: Եյս լճի ձկնորսու-
թիւնը արդիւնք է բերում մինչև 60 հազար պի-
սատր, որ սկսուում է մարտի քսանին և վերջա-
նում է ապրիլի 30-ին: Եյս ձկնորսութիւնը շատ
առատ է և բազկանում է միայն մի ձկնից, որ պա-
տէ է կոչուում և բուսական նմանութիւն ունի
Սարգիսիայի ձկան:

Հայոց հին հեղինակները պատմում են այն ա-
հագին ամբարտակի (բանդ) համար, որ շինեց
Բամիրամ պահպանելու իւր առած քաղաքը հե-
ղեղներից. այն հսկայական աշխատանաց հեղքերը
դեռ մնում են և նրանց Պարսկական անունը բանդ-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. Կ. ԺԵ, ԺԲ.

(2) Ստրաբոն, Գեղք ԺԵ: Յիշատակարան Հայաստանի
Սէն Մարտէնի, Գեղք Ե. երես 56:

մա (ամբարտախ, բանդ) հաստատում է Հայոց
մատենագրաց պատմութիւնը (1):

ՈՐՄԻՌՅԻՆ ԼԻՃ: Խորենացին իր աշխարհագրութեան
մէջ այս լիճը կոչում է Արարւոտան լիճ: Սարաբոնն
էլ ասում է, թէ Հայաստանի մեծ լճերից մէկն
էլ ասում է Սանդեանք, որ նշանակում է Ար-
արւոտախ (2): Նրա ջրերն աղի է և տարածուած է
մինչև Երրպատական աշխարհքը և շրջապատ-
ուած է լեռներով, որոնցից շատ գետեր և առու-
ներ են իջնում և թափւում նրա մէջ: Սէն-Սար-
տէն էս լիճը խառնում է Սարաբոնի Սպարա-
քի հետ, որ կարծում է նա լինել Երրպատա-
կանումը և նկարագրում է Որմիոյ ծովից ջրի:

ՍԵՒԱՆԱՅԻՆ ԼԻՃ: Ելսադէս է կոչւում իր միջև
կղզու անուամբ: Հայք ասում էին Գեղամայ
ծով՝ Գեղամ նահապետի անուամբ, որ շինեց
նորա մօտ քաղաք և կռիւից իր անուամբ (3):
Ելս լիճը գտնուում է Հայաստանի: Հիւսիսային
մասումը, Երասխի ձախակողմեան ափումը՝ Հիւս-
սիսային Երևելքից դէպի Հարաւային Երևելք
ընկած: Տաճիկները և Պարսիկները հիմա կոչում
են Գեօգլայ դարայ կամ Գեօգլայ դանգիլ (խոր
ծով): կամ Գարեա շերին (քաղցր ծով), ու-
րիշ լճերից գտնազանկը համար, որոնց ջրերը
աղի են:

Բայցի այս մեծ լճերից Հայաստանումը կան
էլի շատ ուրիշ նշանաւոր լճեր, որք են. Գայլա-
տուաց լիճը Երարատեան նահանգումը (4). Պա-

(1) Մինչև հիմայ էլ երևում են այն բանդերի հետքերը,
որ շինեց Եամիրամ: Ուսաստան Փոքր Եսիայի մէջ, շա-
րադրութիւն Ֆիլիքս Պոնտոնի:

(2) Սարաբոն, Գիւրք ժ.Ե:

(3) Մովսէս Խորենացի, Գիւրք Ե. ԳԼ. ԺԿ:

(4) Մովսէս Խորենացի, Գիւրք Բ. ԳԼ. ԿԲ:

լախացիս՝ Տայք նահանգումը (1), Օսովակ Հիւսիս
սոյ, որ Ինձիձեանը համարում է այժմեան Փա-
ռաւանը (2), Գառնի լիճը այժմեան Արզրումի
Հրջակայքումը, որ ինչպէս Խորենացին վկայում է,
լիքն էր ձկներով և թռչուններով: Արզրումի
Հրջակայքի եղա՞ծ մանր լճերիցը նրանց մօտի լեռ-
ները հիմայ կոչուում են Բինգեօլի լեռներ, այսինքն՝
հայար Լէւել «արեւ» Հայաստանումը ինչպէս լեռ-
նաւէտ երկիր, զմոն ուում են շատ մոռոտ (ճմճմայ)
տեղեր նոյնպէս և ջերմուկներ, որոնց համար յի-
շում են Խորենացին և Քսենոփոնտը:

ՊԱՏՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
Տէրութեանց հիմնուելը այսինքն՝ մի քանի սերունդ-
ների միութիւնը քաղաքական ընկերութիւնների
դառնալու համար, առ հասարակ այնպէս ծանր և
աննկատելի եղանակաւ է կանախուում, այնքան
փոքր յիշատակարաններ է թողում, որ պատմու-
թիւնը շատ դժուարութեամբ կարող է քննել, թէ
ի՞նչպէս և ի՞նչ հանգամանաց ազդեցութեամբ մէկ
ազգը յընթացս մի քանի դարուց կամաց կամաց
թողում է նախնի նահապետական կեանքը և հաս-
տատում է քաղաքական հասարակութիւնը: Աղբն
ապրում է, նրա նահապետական յարաբերութիւն-
ները փոխուում են նորա մէջ իրաւաբանական և
քաղաքական, սերնդական կապը սահմանուում է
նորա մէջ իրաւաբանօրէն, յետոյ այն կապը տե-
ղիք է տալի մէկ աւելի ընդարձակ քաղաքական
ընկերութեան, որի մէջ մարդը, որ յառաջ կախ-
ուած էր ցեղական յարաբերութեամբ մէկս մէկու-
հետ, կամաց կամաց դառնում է մի ինքնազու-
լի

(1) Արեստակէս Լաստիվերոցի, ԴԼ Բ:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԼ Գ: Ինձիձեան,
Գեղք Ե. ԴԼ Գ:

տէր և նրա տեղը և նշանակութիւնը սահմանու-
ում է առանձին յատկութիւններով, տազանդնե-
րով և սկրագործութիւններով և ոչ թէ միայն
ծննդական պայմաններով :

Հայոց պատմութիւնը չի՝ պարունակում իր մէջ
դէպքերի այն շարունակ կարգը, որով մենք կա-
րողանանք քննել Հայոց ազգի աստիճան առ աստի-
ճան վերափոխուիլը նահապետական կեանքից դէպի
փրաւարանական և քաղաքական կեանքը: Ուրիշ
խօսքերով ասենք, Հայոց ազգի պատմութեանը
մէջ չկայ այն հարցմունքի վճիռը, թէ ինչպէս
նրանց ցեղական և աղբային սկզբունքներից դուրս
եկան օրէնսդրական և քաղաքական սկզբունք-
ները: Բայց Հայոց տէրութեան յառաջ գնալու
պատմութիւնը ունի իր առանձին բնութիւնը և
ղանազանութում է ուրիշ տէրութեան յառաջանա-
լու պատմութիւնից զխաւորապէս նորանով, որ
չնայեցեալ իր սաստիկ հնութեանը, նա չունի իւր
մէջ ոչինչ անհաւատալի և անձնարտանման պատ-
մութիւններ և իր հաստատութիւնը դռնում է
Սուրբ դրքի մէջ ու հին մատենագրաց մէջ: Այս
ստածներս աւելի հաւատալի են լինում էն ժա-
մանակը աւելի, երբ որ մենք համեմատում ենք էս
պատմութիւնները մէկ կողմից ազգային աւանդու-
թեանց և միւս կողմից աշխարհագրական և ազ-
գարանական (географическіи) ցոյցերի հետ:

Ըստ վիպութեան Սուրբ Գրոց(1), նախնի մա-
տենագրաց (2) և քննութեան նոր ուսումնական-
նաց (3)՝ Հայաստունը, որի լեռների վերայ դա-

(1) Ծննդոց, գլ. Ը. համար 4:

(2) Բերող, (Հնութիւն Երրայեցոց, Գիրք Ե. գլ. Ժ.)
Նիկող. Վամասկաց. իր պատմութեան Գ. Օ. գրքումը:

(3) Կալմեդոս և յետին ժամանակիս ուսումնականք:

գարեց 'Նոյի տապանը, է մարդուս նախկին բնա-
կարանը, որ տեղից մարդիկ տարածուեցան ուրիշ
կողմեր: Քրիստոսի ծննդից 2200 տարի յառաջ,
երբ Յաբելոնումը սկսաւ զօրեղանալ բռնաւոր (Նէլը
(Նեբրովթ) և բոլոր երկիրը իր իշխանութեան
տակ ձգել, Հայկ Թորգոմայ որդին, իրեն անձ-
նական ազատութիւնը պահպանելով, չհնազան-
դեց նրան և իրեն գերդաստանի ու իր հետ միա-
ցած մարդկանց հետ զնաց Հայաստուն, որ տեղի
բնակիչքն էլ յօժարութեամբ հնազանդեցան նրան:
Պէտք է կարծել, թէ Հայաստանումը եղած այս
նախնի բնակիչքը Թափառական կեանք էին վարում,
որովհետև միայն Հայկին և իր որդուցն ենք տես-
նում, որ բնակարաններ են սկսում շինել (1):
Ուրեմն Հայոց պատմութեան մէջն էլ կրկնուում
է էն ընդհանուր փաստը, որով միւս տէրութիւն-
ները՝ համարեա՝ յառաջ են եկել, ինչպէս հիները՝
հնազն էլ նորերը: Քաղաքական ընկերութիւնը
կամ հասարակութիւնը ծագում է երկու ազգի
միաւորութիւնից, որոնցից սկզբումը մէկը տիրապե-
տում էր և միւսը հնազանդում էր նրան. 'ի վեր-
ջոյ երկուսը միանալով՝ դառնում են մի ցեղ:
Հայոց ազգի յառաջանալը երկու դարուց աւելի
տեւեց, նրանց մէջ միայն ցեղական և ազգային
յարաբերութիւններն էին տիրած, և միայն ար-
տաքին վտանգը, որ ծագուելու էր Ասորուց հզօր
Թագաւորութիւնից՝ Սինոսի ժամանակը, որ սաստիկ
խէթ աչքով էր նայում Հայոց ինքնազուլի տե-
րութեանը, միջոց տուեց Արամին տարածել իր
իշխանութիւնը բոլոր Հայոց աշխարհի վերայ և

(1) Ե ինութեանց վերայ սէր ունիլը Հայոց ազգի առանձին
յատկութիւնն է, Վրացիք այս մասին մի առած ունին. «Երբ
որ Հայը կը հարստանայ, պատերը ծուռ կ'երևին», (բողջա
Սմէթի գամբիդրդէրա, կէդէրի բրունդաթ էջվէնէրա:

իրան ձեռքի տակն առնելով նրանց, լինել ամբողջ ազգի գլուխը: Արամ արտաքին թշնամիներին սարսափի մէջ ձղեց և Նինոսն էլ խոստովանեց նորա ինքնազլութիւնը, չհամարձակուելով յայտնել իր թշնամական մտքերը: Արամին յաջորդեց իր որդի Արայ Գեղեցիկը և Նինոսը ճանաչեց նոյնպէս նրա ժամանակը նրա հօր իրաւունքները (1): Իսկոյն Համիրամ ցանկացաւ գլուխ բերել այն բանը, ինչ որ իր նախորդը չ'կարողացաւ այսինքն՝ իր իշխանութեան տակն առնել Հայաստունը, և երևում է, որ չ'կարողանալով Արայի հետ յայտնի կերպիւ պատերազմել, առաջարկում է նրան իրա հետ ամուսնանալ: Ինչպէս երևում է, Արայն Համիրամի չար մտքերը իմանալով, մերժում է այդ բանը: Ինչ ժամանակը պատերազմը սկսաւ: Արայ սպանուեց պատերազմումը և Հայոց թագաւորներն եղան Ասորեստանեայց հարկատու, որն որ շարունակուեց մինչև Նինուէի իսպառ սպուռ կործանումը, որի մէջ մասնակից էր և Պարոյր Հայոց թագաւորը:

Այս տեղ մէջ բերենք Մարաբաս Վատինայի պատմութիւնը, Հայկայ Հայաստուն դառնալը և նորա սերնդոց բազմանալը մինչև Արամ, որի ժամանակը տէրութեան ներքին կեանքը յառաջ դառու հետ մեծացաւ և նրա տէրութիւնը: Այս պատմութիւնը, որ պարունակում է իր մէջ շատ հնութիւն և շատ ճշդութիւն իր ազգայնութեան և տեղական յատկութեամբը, բացի իր պատմաբանական գլխաւոր օգտիցը կարող է լինել և մեր վերոյգրեալ բաներին հաստատութիւն և Հայոց ապագայ պատմութեան մէջ շատ բան կրպարել:

“ Այս գեղապառչա՞, անձնեայ, խայտակն և հաստաբազուկ Հայկը, ասում է Մար Աբաս, քաջ

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. ԳԼ. ԺԼ:

և երեւել լինելով հսկայից մէջ, ընդդէմ կացաւ ամէնքին, որոնք կամենում էին միապետութիւն առնել բոլոր հսկայից և դիւցադանց վերայ: Սա քաջարար դէմ կացաւ Բէլայ բռնաւորութիւններին, երբ որ մարդկան ազգը տարածուել էր բոլոր աշխարհի վերայ, շատ հսկաների և անասնի տգէտների և քաջերի մէջ: Որովհետեւ էն տեղ կատաղելով ամէնքը սուրը խրում էին իրանց ընկերներին հողը և կամենում էին տիրել իրար վերայ, էս ժամանակը յաջող միջոց էր դառել Բէլը բռնանալու և բոլոր երկիրը իր ձեռքի տակն առնելու: Չուզելով չայլ հնազանդուիլ Բէլին, Բաբելոնումը իր Արմենակ օրդին ծնելուց յետոյ գնաց Արարադայ երկիրը, որ չիւսիսային կողմումն էր իր օրդիքներովն, աղջիկներով և թռուներովն, որոնք զօրաւոր մարդիկ էին թուով իրրեւ 300, և միւս աղախիներովը և իր մօտ եկած միացածներով: Պալիս բնակուում է լեռան ոտումը մի դաշտ տեղ, որ տեղ յառաջանից ցրտած մարդկանցից մի քանիսը բնակուում էին, որոնց չայլը հնազանդացնելով էրեն, շինում է բնակարան և քաղիւն է Արմենակայ որդի Սարգսին խառնեղովին: Այս բանը ճշմարտութեւն է հին անգից ասածները,:

“Եւ ինքը չայկը, ասում է ժամանակագիրը, գնում է միւս իր ծառաների հետ դէպի չիւսիսային Արեւմուտքը, բնակուում է մի բարձրաւանդակ դաշտի վերայ և այդ լեռնադաշտի անունը կոչում է չարք, այսինքն՝ էս տեղի բնակուողներըս յառաջ ենք եկել Թորդոմայ տան ազգը: Երևում է էս տեղ մի գիւղ և կոչում է իր անուամբը չայկաշէն: Եւ տեղ յիշուում է և այս պատմութիւնը, թէ այս դաշտի չարաւային կողմը մի երկայնանիստ սարի մօտ յառաջաց բնակուում է և դէպի մարդիկ, նրանք էլ էին լինում անհաշիւ հնազանդացնել են:

դիւցապն շային: Այս բանն ճշմարտութեան հոյնդէս
և ուրիշ անգիր տառերն:

Ժամանակագիրը յառաջ տանելով իր պատմութիւնը, ասում է. « երբ որ Տիտանեան Բէլը հաստատում է իր թագաւորութիւնը ամէնքի վերայ, ուղարկում է իւսիսային կողմը իր որդիկներէց մէկին հաւատարիմ մարդկանց հետ շայկի մօտ, դալ հնազադուիլ իրեն և խաղաղութեամբ ապրիլ: Բնակուեցիր, ասում է, այդ ցուրտ սառնամանիքումը, տաքացրու, փափկացրու քո հպարտ բարքի ցրտութիւնը և հնազանդելով ինձ, հանդարտ ապրիր և որ տեղ կամենաս դու բնակուիր իմ երկրումը,»: շայկ յետ դարձրուց Բէլայ պտտգամաւորներին խիստ պատասխան տալով: Պատգամաւորը յետ է դառնում կրկին Բաբիլոն: Այն ժամանակը Տիտանեան Բէլը անչափ հետեակ զօրք է ժողովում, զալիս հասնում է իւսիսային կողմերը Արարադայ երկիրը Վաղմոսի տան մօտ: Փախչում է Վաղմոսը շայկայ մօտ, սուրհանդակ է ուղարկում իրանից յառաջ: Իմացիր, ասում է, ո՛վ դիւցազունքերից քաջդ, զալիս է քո վերայ Բէլ անթիւ քաջերով և երկնայնահասակ պատերազմող հսկաներով: Աս իմանալով նորա իմ տանս մօտ լինիլը, փախայ և ահա զալիս եմ շտապով. ուրեմն շուտ մնա՞ծիր, ինչոր անկու ես: Իսկ Բէլը իր բազմութեան յանդուգն և անճոռնի զօրութեամբը, ինչպէս լեռնից վազող հեղեղ, շտապում էր հասնել շայկայ բնակութեան սահմանը, վստահանալով իր քաջ զօրքի վերայ: Այս տեղ ուշիմ և խոհեմ հսկայն, քաջազանդուր և խայտալն շայկը, շուտով հաւաքում է իր որդւոր և թոռներին, քաջ և աղեղնաւոր մարդկանց թուով շատ քիչ և ուրիշ իր ձեռքի տակ եղածներին, հասնում է մի ծովակի ափ, որի ջուրը աղե

է և մանր ձկներ ունի մէջը. Առջելով իր զօրքին, ասուում է նրանց: Բէլայ ամբօխի դէմը դուրս գալուս, աշխատենք թափանցիլ էն տեղը, որ տեղ Բէլն է. կամ մեռնենք ու մեր ընտանիքը նրանց ծառայութեան տակ ընկնին, կամ մեր մասների յաջողակութիւնը ցոյց տալով նրանց, ջրուենք ամբօխը և մենք ստանանք յաջողութիւնը,:

“Յետոյ յառաջ անցնելով բոլոր տարածութիւնը, հասնում են մի դաշտի մէջ երկու բարձր լեռների մէջ տեղը և ամրանում են ջրի ընթացքի աջու կողմը մի բարձր տեղում: Վալիները բարձրացրին և տեսան նրանք Բէլի անկարգ գունդը ցանուցիր տարածուած երկրի երեսին. իսկ Բէլը կանգնած ամբօխի մէջ տեղը ջրի ձախ կողմը մի բլրակի վերայ՝ ինչպէս մէկ դիտանոցի վերայ: Ճանաչեց Հայկը զէնավառեալ գունդը, որոց մէջ Բէլը առաջ էր անցել մի քանի սպառազէններով: Մի մեծ տարածութեամբ հեռու էր Բէլը իր զօրականիցը: Մեծ երկաթի գլխանոցը գլխին՝ գեղեցիկ նկարներով, դարդարուած պղնձի տախտակով պատած էր թիկունքը և կուրծքը և կռներն ու բազուկները պահպանակներով ամրացած, զօտին մէջքին և ձախ կողմիցը երկսայրի սուրը կապած, աջ ձեռքին բռնած արի նիզակը, ձախ ձեռքին վահան. իսկ իր աջ ու ձախ կողմը ընտիր մարդիկ էին բռնել: Տեսնելով Հայկը Տիտանեան Բէլին էնպէս զրահաւորուած և նրա աջ ու ձախ կողմը քաջ մարդկանցով պատած՝ կարգեց Արմենակին իր երկու եղբայրների հետ աջ կողմը, և Աղմոսին և ուրիշներին երկու որդւոցը ձախ կողմը, ինքն էլ առաջին կանգնեց և զօրքի միւս մասն էլ իր քամակին կանգնացրեց երեք անկիւնի ձեով կարգելով և հանդարտ յառաջ գնաց:

Երկիրը թնդաց այս երկու կողմի սկանների իրար վերայ յարձակուելուց, սաստիկ ահ տարածուեց

ամէնքի վերայ այս քաջաց միմեանց հանդիպելուցը: Այս տեղ շատ հսկայ և յաղթանդամ մարդիկ երկու կողմից էլ սրոյ ճարակ լինելով, երկիր ընկան և պատերազմը երկու կողմանէ մնում էր անյաղթելի,:

“Այսպիսի անպատեհ զիպուածը տեսնելով Տիտանեան թագաւորը և չիմանալով ինչ անի, զարհուրեցաւ և շտապեց բարձրանալ կրկին այն բլրի վերայ, որ տեղից իջաւ, մտածելով ամբոխի միջին ամրանալ մինչև բոլոր զօրքը վերայ հասնի և միւսանդամ պատերազմը սկսի: Այս իմանալով աղեղնաւոր շայկը, յառաջ է գնում, հասնում է արքային, պինդ քարշում է իր լայնալիճ աղեղը, զիպնում է երեք թևանի նետը նորա կուրծքի տալտակին և սլաքը թիկունքի միջովն անց կենալով՝ գետին է ընկնում և այսպէս հպարտ Տիտանեանը կործանուում է, գետին է զիպնում և ողին փչում: Իսկ նորա ամբոխը տեսնելով այսպիսի քաջութիւնը, յետ փախան: Այս քանս բաւական է սրա համար,:

“Ինչ պատերազմի տեղը շայկը բնակութիւն է շինում և անուանում է շայք, յաղթութեան համար. ուստի և այն զաւառը մինչև հիմի էլ ասուում է շայոյ ձոր, իսկ էն բլուրը, որ տեղ վէր ընկաւ Բէլն, անուանեց շայկը Գերեզմանք, որ հիմի էլ էսպէս է կոչուում: Բայց Բէլն զիպը զեղով զարդարելով՝ հրաւնջում է շայկը տանել շարք և թաղել մի բարձր տեղ կանանց և որդւոց տեսնելու համար. իսկ մեր աշխարհը մեր շայկ նահապետի անուամբը կոչուում է շայք”:

“Իլն շատ բան է պատմում էն զրքի մէջ, բայց մենք մէջ բերենք էս տեղ, ինչ որ մեզ համար հարկաւոր է,:

“Սրանից յետոյ դառնում է շայկ իր առաջին

բնակուած տեղը, ասում է ժամանակագիրը, իր
Կազմու թուին ապով շատ բան պատերազմի ա-
ւարից և իր անուանի աղախիններից, հրամայում
է նրան գնալ բնակուիլ իր առաջուան տեղը և
ինքը գնում է և հանդստանում Հարքումը: Ինչ-
պէս մենք ասացինք, Բարիլոնումը արդէն ծնել
էր Արմենակին. նրանից յետոյ շատ տարիներ էլ
ապրելով՝ մեռնում է, յանձնելով բոլոր ժողովուրդը
իր որդի Արմենակին,:

“ Արմենակը թողում է իր եղբայրներից երկուսին
Խոռին և Մանաւազին բոլոր իրենց աղախիննե-
րով և Մանաւազայ Բազ որդւոյն Հարքումը:
Մանաւազը ժառանգում է Հարքը և նորա որդի
Բազը աղի ծովի Հիւսիսային Արեմտեան ափը,
որ իւր անուամբը կոչում է ծովն էլ՝ զաւառն էլ:
Ասում են, թէ սրանցից է դուրս եկել Մանաւա-
զեան, Բզնունեաց և Որդունի նահապետութիւն-
ները, որոնք յետոյ ինչպէս պատմում են, ջնջուե-
ցան միմեանցից պատերազմով: Իսկ Խոռը շատա-
նում է Հիւսիսային կողմերումը, բնակարաններ է
շինում, և ասում են, թէ նրանից է դուրս եկել
Խոռխոռունեաց մեծ նախարարութիւնը, որոնք մեր
ժամանակներն էլ երևելի են,:

“ Իսկ Արմենակ վերցնելով բոլոր բաղմութիւնը,
գնում է Հիւսիսային Արեւելեան կողմը, իջնում է
մէկ խոր դաշտի վերայ, չըջապատած բարձրագա-
գաթ սարերով, որի Արեմտեան կողմը կարկաջա-
սահ զետեղ էին անցնում: Այս դաշտը, որ ընկած
էր դէպի Արեւելք, երկայն ձգուած էր դէպի արեւ-
դակը: Լեռների ստորոտումը շատ պարզ և վճիտ
աղբիւրներ կն բղխում, որոնց ջրերը հաւաքուե-
լով՝ դառնում են հանդարտ գետեր լեռների սկզբնե-
րումը և դաշտի ափերումը, ինչպէս պատանիները և
երիտասարդուհի աղջիկները ման են գալի դաշտումը,:

Այս Զարաւային լեառը, որի զլխովը ման է
գալի արեգակը իր սպիտակափառ զլխով, ուղղա-
կի դուրս է եկած գետնիցը կամաց կամաց վերջա-
նալով իր սուր ծայրովը: Արա համար մերերից
մէկն ասաց, թէ մի գօտին պինդ կապած մարդ
ման կըղայ նորա չորս կողմովը երեք օր. կարելի է
ասել, որ սա մի ծեր լեռն է երիտասարդ լեռնե-
րի մէջ: Այս խոր դաշտումը բնակուելով Արմե-
նակ, շինուած է նրա Զիւսիսային կողմի մէկ մասը և
միւսնոյն կողմից լեռան ոտքն է շինում և էն սա-
քին իր անուան նմանութեամբը կոչում է Արա-
գած, իսկ էն կալուածները՝ Արագած ոտն: Բայց
պատմագիրը մի աւելի սքանչելի բան է ասում,
թէ “մինչև մեր Զայի նահագետի գալը մեր երկ-
րի շատ կողերումը ցրուած էին քիչ մար-
դիկ:

“Այս Արմենակը ապրելով մի քանի տարի, ծնեց
Արմայիսին և յետոյ երկար ժամանակ ապրելով՝
մեռաւ: Իսկ նորա որդի Արմայիսը շինում է իր հա-
մար բնակարան մի բլրակի վերայ գետի ափումը և
անուանում նորան իր անուամբը Արմաիր և գետի
անունը իր Արաստ Թոռի անուամբը կոչում է
Արասիր: Իրաց շատակեր և շատածին Շարայ
որդւոյն էլ ուղարկում է իր բոլոր աղախիններովը
մի մօտիկ պաղարեր և առատ դաշտ, որ աղ շատ
ջրեր կան, որ է Արագած լեռան քամակին՝ Զիւ-
սիսային կողմումը: Շարայի անուամբն էն գաւա-
ռը, ասում են, կոչեցաւ Շիրակ, սրանով արգա-
րանում է էն առասպելը, որ ասում են գիւղացիք,
թէ “քո Շարայի որդորն է, մեր Շիրակայ ամբարըն
չեն,,: Արմայիսը մնալով մի քանի տարի, ծնաւ
իր Ամասիա որդւոյն. նրանից յետոյ մի քանի
տարի էլ ապրելով՝ մեռաւ,,:

“ Լմասիա բնակուելով Լըմաւիրումը, մի քանի տարուց յետոյ ծնաւ Ղեղամին, Ղեղամից յետոյ քաջ Փառութին և Յուլակին: Արանց ծնելուց յետոյ անցէ կենում գետը, գնում է դէպի Հարաւային լեւորը, էն տեղ լեռան ոտքի ձորումը շինում է երկու տուն, մէկը Երեւելան կողմը էն աղբիւրների ափերին մօտիկ, որ լեռան ոտքիցն են բղխում, իսկ միւսը առաջինի տան Երեւմտեան կողմը իրարից կէս օրուան ոտով դնալու ճանապարհով հեռու: Եյս երկու տունը նա տուեց ժառանգութիւն իր երկու որդւոցը՝ քաջ Փառութին և կտրիճ Յուլակին, որոց մէջը բնակուելով նրանք, իրանց անունովը կոչեցին էն տեղերը: Փառութից կոչուեցաւ Փառախոտ, իսկ Յուլակից՝ Յուլակերտ. իսկ էն լեռան Լմասիա իր անունովը կոչում է Մասիս. յետոյ ինքը յիտ դառնալով Լըմաւիր, մի քանի տարի ապրելուց յետոյ մեռաւ:

“ Բայց Ղեղամ մի քանի տարուց յետոյ ծնաւ Հարմային Լըմաւիրումը, և թողելով նրան բնակիչներովը Լըմաւիրումը, ինքը գնաց մի ուրիշ լեռի մօտ, որ Հիւսիսային Երեւելան կողմն է մի ծովակի ափումը: Երկու թիւն է անում այս ծովակի ափումը, թողում է էն տեղ բնակիչներ և իբր անուամբը էն լեռը կոչում է Ղահ և էն գիւղերն էլ Ղեղարքունի, որոյ անունովը կոչուում է և ծովը:

Եյս տեղ ծնաւ Ղեղամ իր խրոխտ, բարձրահասակ, գեղեցկադէմ, քաղցրաբան և գեղեցկաղեղն Միսակ որդւոյն. սրան տալով իր կայքից մեծ մասը, նոյնպէս և շատ ծառաներ, սահման է նշանակում նրան ժառանգութեան համար ծովի Երեւելան կողմիցը մինչև մի դաշտ, որ տեղ Արասի գետը կտրելով լեռների քարանկիւնները, անց է կենում ձգուած տեղ տեղերով և սաստիկ գոջգո-

Ջալով ընկնում է դաշտը: Այս տեղ բնակուելով՝ Սիսակը, լինում է իր բնակած սահմանները շինուլթիւններով և աշխարհը իր անունովը կոչում է Սիւնիք, իսկ Պարսիկներն աւելի պարզութեան համար Սիսական են ասում: Արա ցեղեցը այս տեղ վերջերումը գտնելով Աղարշակ, որ Պարթևներից Հայաստանի առաջին թագաւորն եղաւ, անուանի մարդիկ, կարգեց այս երկրին տէր, որ է Սիսական ազգը: Աղարշակը պատմութիւնից իմանալով այս բանն արեց, այլ թէ էս ինչպէս է, իր տեղը կրպատմեաք: Բայց ինքը Գեղամը կրկին յետ է դառնում էն դաշտը և էն լեռան ստորուտումը. մի ամուր ձորակում շինում է մի գեղ և նրա անունը դնում է Գեղամի, որ յետոյ նորա Գառնիկ թողիցը կոչուեցաւ Գառնի. սրա ցեղիցն էր այն Արթ անունով պատանին, որ իր լաւ նետ ձգելովը յաջող էր եղջերուներ, վայրի այծեր և վարազներ որսալումը, որին վերջումը Արտաշէս Աղարշակայ թոռը գտաւ էն տեղ և կարգեց թագաւորական որսերի վերայ և գեղեր պարգեց նրան Հրազդան գետի ափերումը. սրանից է, ասում են, յառաջ եկել Արաթնունի տունը: Այս Գեղամը, ինչպէս ասեցինք, ծնաւ Հարմային, նրանից յետոյ ուրիշներին էլ և յետոյ մեռաւ, հրամայելով իր Հարմայ որդւոյն բնակուել Արմաւիրումը:

“Ահա Հայկ որդին Թորգոմայ, որդւոյն Թիւրասայ, որդւոյն Գամերայ, որդւոյն Յաբեթի՝ Հայապտանի ցեղապետը: Ահա նրա սերունդները և նրա բնակուելու աշխարհը: Իստուց յետոյ, ասում է ժամանակագիրը, սկսեցին շատանալ և երկիրը լցնել, :

“Իսկ Հարմայ կենալով մի քանի տարի, ծնում է Արամին, որի համար պատմում են, թէ շատ մեծ

քաջադործութիւններ և յաղթութիւններ է արել և լայնացրել է Հայոց սահմանները ամէն կողմից : Սրա անուամբն են ամէն ազգերը մեր աշխարհը անուանում, ինչպէս Յոյները՝ Երմենք և Պարսիկներն ու Եսորիքը՝ Երմէիք, (1):

Պարսից իշխանութեան ժամանակը Հայաստանը լինում է Պարսից դաշնակից. Տիգրան Հայոց թագաւորը Ալեքոսի հետ միաբանելով, խորտակում է Եփրատից զօրութիւնը. (որ նշանակում է օձ, վիշապ) և զերի է բերում Մարաց թագաւորի ամբողջ տունը և 10000 էլ Մարացիք, որոնց բնակացնում է Մասիսի ստորոտումը (2): Թէպէտ Տիգրանայ պատմութիւնը և նորա պատերազմը Եփրատի հետ ըստ Մար-Եբասի բոլորովին համաձայն չեն Յունաց պատմաբաններին (3), բայց չէ կարելի ասել, թէ Հայոց պատմաբանի բերած փաստերի մէջ պատմաբանական ճշմարտութիւն չ'կայ, որ հաստատուում են Հայոց պատմութեան նրանից յետոյ եղած անցքերովը. որովհետեւ մենք տեսնում ենք, որ վերջերումը Մարք էն աստիճան զօրեղանում են, որ Հայոց թագաւորները սկսում են երկիւղ կրել նրանց զօրութիւնիցը (4): Եղէքսանդր Մակեդոնացին Եսիայի վերայ պատերազմելուս Հայաստանին չ'մօտեցաւ, բայց լինելով Բաբելոնումը, ուղարկեց այս տեղ իր Սևորաս Առասկալին: Ահա՛հն, Հայաստանի թագաւորը, Դարեհ Արդմանոսի դաշնակիցը, հաւատարիմ լինելով իր նախահարց կանոնին, « լաւ է մեռանիլ հայրենեաց վերայ, քան թէ տեսնել

-
- (1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. ԿԼ. Ժ-ԺԳ.
 (2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. ԿԼ. ԻԳ-ԼԵ.
 (3) Հերոդոտոս, Գեղք Ե. Քսենոփոնոս, ԿԼ. ԳԿ.
 (4) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԿԼ. ԽԷ.

օտարների որդւոցը իրենց հայրենի երկիրը ռանա-
տակ տալուս,, (1), զէնքը ձեռքին ընկաւ էս
պատերազմումը, պոհպանելով իր տէրութեան
անկախութիւնը:

Եղէքսանդր մեծի թագաւորութիւնը քանդուե-
լուց յետոյ Հայաստունը վիճակուեցաւ Սելեկիոս
Նիկանովրին: Ենտիքոս մեծի ժամանակը Հա-
յաստունը յանձնուեցաւ երկու Առսակալաց՝ Ար-
տաշէսին և Օատրիադեսին, որոնք երկուսն էլ
համարուում էին Հայկայ հին ցեղի յաջորդներ:
Իս ժամանակը Ենտիքոսը, հալածուած Հռով-
մայեցւոց փրէժինդրութեամբը՝ պատսպարուեցաւ
Հայաստանումը և նորա ծրագրովը (планъ) շին-
ուեցաւ Արտաշատ քաղաքը Արասի գետի վերայ,
որ եղաւ Հայոց մայրաքաղաք:

Հատ չանցկացաւ, երկու Առսակաւներն էլ
ապստամբեցան Ենտիքոսի դէմ և ձգելով իրենց
փրայից Սելեկիացւոց լուծը, իրանց անուանեցին
Հայոց թագաւորներ և իշխանութիւնը թողին
իրենց յաջորդներին, որ երևում է թէ շատ չտևեց,
որովհետև Արտաւազդի ողբերգական մահից յետոյ
Արշակ Պարթևաց թագաւորը բազմացնում է Հա-
յոց գահի վերայ իւր փոքր եղբայր Ատղարշա-
կին, (149 տարի Քրիստոսից առաջ), որ եղև
առաջին թագաւորն Արշակունեաց ցեղից և որոց
ցեղը 500 տարուց աւելի տիրեց Հայոց գահին:
Հայոց պատմութիւնը Եղէքսանդրի մահից մինչև
Արշակունեաց թագաւորութիւնը յայտնի է մեզ
միայն Յունաց պատմագրաց հազորդած տեղե-
կութիւններից (2): Հայոց պատմաբաններից ոչ

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. ԳԼ. Ժ. Գ.

(2) Պողեբիոս, Գիորգորոս Սելեւկացի, Ապպիանոս, Ստրա-
բոն, Գեղք Ժ. Ե., Պլուտարքոս (Կեանք Լուկուլլոսի),

մէկը չի խօսում այս ժամանակի շրջանումը Հայաստանի մէջ պատահած անցքերի մասին: Մովսէս Խորենացին պատմելով Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյ պատերազմը Հայաստանի հետ, նրանից յետոյ եկած ժամանակի համար բաւականանում է այս ծանօթութեամբ: «Այսուհետեւ մինչև Ալաշարշակայ Հայոց վերայ թագաւորիլը ոչինչ ճշմարիտ բան չեմ կարող պատմիլ, որովհետեւ պատահած շփոթների մասին ամէնքը ուզում էին տիրել մեր աշխարհքին և սրա համար էլ մեծ Արշակը հեշտութեամբ մտաւ Հայաստուն և թագաւորեցրեց իւր Ալաշարշակ եղբօրը Հայոց աշխարհի վերայ (1):

Հայկայ սերնդոց թագաւորութեան ժամանակը Հայաստանի գաղթականութիւնը անդադար շատանում էր մերձակայ երկիրներէջը, ինչպէս քանանացւոց երկիրը նուաճելու նորաբնակիչներիցը շատերը ազատուեցան Հայաստանումը Խորայիլացւոց սրիցը և Քանանացւոց Քանանիդէս անուամբ մի երեւելի իշխանից դուրս եկաւ Պնթունեաց նախարարութիւնը (2): Աստուածաշնչի պատմութիւնը Ասորւոց Սենքերիմ թագաւորի Աղրամելք և Սարասար որդւոց համար, որոնք փախան Արարատեան երկիրը, հաստատուում է Հայոց պատմութեամբը, որի մէջ խօսում է այս երեք նախարարութեանց վերայ, որ ծագեցան Սենքերիմայ որդիերանցից (3): Ամէնից բազմաթիւ գաղթականութիւնը եկաւ Պաղեստինից: Մովսէս Խորենացին ասում է, թէ ըստ աւանդութեան, դեռ Նաբուգոտոնոսորի ժամանակիցն արդէն Հայաստան

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. ԳԼ. 1 Ե.

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. ԳԼ. ԺԺ.

(3) Պ. թագաւորաց, ԳԼ. ԺԺ. համար 37, Խորենացի, Գեղք Ե. ԳԼ. ԻԳ.

Քերականութեան Երրայեցեոց ցեղեր Համբարի առաջնորդութեամբ, որ Բազրատունեաց ազգի ցեղական եղաւ (1): Տեղրան Բ. Թագաւորը՝ Պոմպէոսի ժամանակիցը՝ շատ անգամ դուրս բերեց Պաղեստինից Հայաստուն բազմաթիւ գաղթականներ (2), որոնք էնքան շատացան, որ մի քանի քաղաքներում նրանց թիւը բազմացաւ Հայոց թուիցը: Զորքով դարումը Քրիստոսի ծննդից յետոյ, Լրտաշատ քաղաքումը հաշուում էր 9000 Հրէից գերդաստան, Երուսաղէմումը 30000, Բազրատանդ գաւառի Օարեհաւանումը 8000. Օարիշատումը 14000, Սանումը 18000 (3). Նախիջեանումն էլ 16000 Հրէից գերդաստան և 2000 Հայոց: Եւս Հրէից մէկ մասը Հայաստանումը քրիստոնէութիւնը տարածուելու ժամանակը մկրտուեցան և խառնուեցան նախկին բնակչաց հետ, մէկ մասն էլ Հապուհը տարաւ Պարսկաստան (4): Քրիստոսի ծննդից 500 տարի յառաջ Տեղրան Թագաւորը բնակեցրեց Մասիսի Երեւելեան կողմը Երասխի մօտերքը մինչև 10000 Մարաց գերիներ (5):

Հաստատ ապացոյցներ կան, որ Հայաստանը շատ անգամ եղել է պատսպարան Հնդկաստանի և Զինաստանի հալածականներին: Քրիստոսի ծննդից 150 տարի յառաջ Սաղարշակ Թագաւորի օրովը Հնդկաց Թագաւորի Ղեմետր և Գիսանէ որդւոց առաջնորդութեան տակ Հայաստան եկած գաղթականները բնակուեցան Եփրատի բարձր

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Ե. ԴԷ. ԻԲ.

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԴԷ. ԺԳ.-ԺԶ. ԺԺԻ. ԽԺԻ. ԽԺԻ.

(3) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիրք Գ. ԴԷ. ԾԻԻ.

(4) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԴԷ. ԼԵ.

(5) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Ե. ԴԷ. Լ.

կողմերը (1): Նրանք վերջերումը Էնթան շատա-
ցան, որ քրմերի ընտրելու ժամանակը հաւաքուե-
ցան 6,946 հոգի, որ ընդդիմանան Վրիստոնէու-
թեան տարածուելոյն (2): Մովսէս Խորենացին
մանրամասնաբար պատմում է, թէ ինչպէս Գ. դա-
բու վերջումը Վրիստոսի ծննդից յետոյ շինաց-
ւոց երկրից երկու թագաւորազն իշխաններ իրանց
մերձաւորների հետ զաղթեցին շայաստունը: Նրան-
ցից մէկի սերունդը, Մամիկոնեան անուամբ, վեր-
ջերումը երեւելէ տեղ ունեցան շայոց պատմու-
թեան մէջ (3): Վրիստոսից շատ առաջ այսպի-
սի մէկ զաղթականութիւն էլ եկաւ շինաստա-
նից Աովկասեան կողմերը, որ Օրբելեան ցեղն էր,
որոնցից մի մասը Սուր գետից անցկացան շայաս-
տուն և բնակուեցան Սիւնիք նահանգումը: Խո-
րենացին պատմում է Բուլգարաց շայաստան գաղ-
թիլը, հիմնելով էն մատենագրաց վիպութեանց
վերայ, որոնք էին այս անցքը պատահելուս, որոնց
միջից ելաւ էն նախարարական ցեղը, որոնք իրենց
ցեղապետի անունովը կոչուեցան Սանադա-
ցիք (4):

Շայաստան լլուեցան նոյնպէս Ելանաց, (5)
Պարսից (6), Ասսպից ծովի ափերի բնակիչնե-
րի (7), Բասւրաց (8) և մի քանի ուրիշ տեղերի
գաղթականներով: Եյս բազմաթիւ ազգաց գաղ-
թականները խառնուելով շայոց ազգի հետ, ան-
կասկած պատճառ դարձան ազգի աճեցմանը, որ

-
- (1) Օհնոբ, երես 35:
(2) Օհնոբ, երես 29:
(3) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԿԼ. 2Է. 2Բ. 2Գ.
(4) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԿԼ. ԿԹ.
(5) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԿԼ. ԾԲ. ԾԲ.
(6) Օհնոբ:
(7) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԿԼ. ԾԳ.
(8) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԿԼ. ԾԲ.

Ի հարկէ կունենար իր մէջ այս այլ և այլ ազգերի զանազան բնութիւնները. բայց Հայաստանի համար այսպիսի մի երևելի արժանայիշատակ շրջան չի եղել: Սրա զաղթականութիւնը, որ միշտ ենթարկեալ էր արտաքին թշնամանական ազդեցութեանց, չկարողացաւ յենթացս մի քանի դարուց հասնել այն ազդային վսեմ յառաջադիմութեանը, որին հասան Յոյները և սրա պատճառը կարելի է համարել. նախ՝ Հայաստանի աշխարհադրական դիրքը, որ տեղ միշտ պատահում էր Արևելքի և Արևմտքի իրարու դիպչելը. սրա համար բոլոր ազգային յառաջադիմութիւնը այս տեղ ենթարկուեցաւ երկու իրար հակառակ ազդեցութեանց, որոնք եթէ չճնշեցին էլ նրան, այնու ամենայնիւ կանգնացրին: Արդիւորդ պատճառն է հին Հայաստանի քաղաքական (պօլիտիկական) կազմուածքը, որի նշանակութեան և Հայոց ազգի վերայ ունեցած ազդեցութեան համար մանրամասն պէտք է խօսենք:

Սերքին խաղաղութիւնը, որ վայելեց Հայաստանը Արշակունեաց ազգի թագաւորութեան օրից, շատ չտեսց. Տիգրան Ա. թագաւորը (195—60) խառնուած էր Մհրդատայ Հռովմայեցւոց դէմ ունեցած պատերազմի մէջ և Հայաստանը շուտով եղաւ Հռովմայեցւոց և Պարսից վեճելու երկիր: այս արտաքին ներգործութեանց թշնամական ընդդիմութիւնը կրկին կանգնացրեց Հայոց ազգային յառաջադիմութիւնը: Զորքորդ դարու սկզբումը Տրդատ թագաւորի ժամանակը Հայաստանը լուսաւորեցաւ քրիստոնէութեան կրօնի լուսովը: Քրիստոնէական եկեղեցին մեծ նշանակութիւն ունի Հայաստանի վեճակի վերայ. եթէ Հայերը մինչև հիմի կան ինչպէս մի առանձին ազգ մարդկու:

Թեան ղերդաստանի մէջ, ՚ի հարկէ սրանով նրանք պարտական են մեծ մասամբ իրենց եկեղեցուն, որ ազատեց նորանց մերձակայ զօրաւոր ազգերի բարոյական և նիւթական ստրկութիւնից և այս քրիստոնէութիւնը արգելելով նրանց ուրիշների հետ միանալը, սկիզբն արեց մի ազգային յառաջադիմութեան: Քրիստոնէութեան տարածուելովը Երեմուտքի բարոյական ներգործութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայաստանումը: Յունաց զրականութիւնը մի ժամանակ սեպհականութիւն դարձաւ էն տեղ բազմութիւ թարգմանութեանց ձեռքով: Բայց միւս կողմանէ, քաղաքական յարաբերութեանց մէջ Հայաստանը գտնուում էր Պարսկաստանի մեծ ազդեցութեան տակ, որ տեղ Պ. դարու կիսումը Երշակունի Պարթեաց իշխանական գաւազանը ընկաւ Սասանեան ցեղի ձեռքը, որ Հայաստանի թշնամին էր: Տրդատի ժառանգները իրանց երեքեալ զահը պահելու համար, պարտական էին հարկ տալ Հռովմայեցւոց կեսարներին և Պարսից Սասանեաններին, բայց էս երկուտակ հպատակութիւնն էլ չկարողացաւ նրանց ազատել: 387 թուին Հայաստանի զօրութիւնը երկու մասն էր բաժանուել, Երեւելեան Պարսկաց և Երեմտեան Բիւզանդիոյ: Երկու մասի վերայ էլ Երշակունի թագաւորներ էին զրած, բայց երկար չտևեց, շուտով կորաւ և Հայոց անկախութեան վերջին շուքը: Հայաստանի Երեւելեան մասն ընկաւ կրակապաշտ Սադանեանց անգութ Փանատիկութեան ծանր լծի տակը, որոնք ամենայն ճիգն էին թափում դարձնել քրիստոնէիցը մոզաց օրէնքին: Բիւզանդեան կայսրները նպում էին Երեմտեան Հայաստանի վերայ միայն ինչպէս իրանց կայսերութեան սահմանադրուի երկրի (ռահման Հռովմայեցւոց Այսիոյ-Բեան), որ

պէտք է կրէին Արևելքից եկած բոլոր ծանր հարուածները, ուստի և իրանք անտարբեր աչքով մոիկ տուին այն արիւնահեղ պատերազմին, որ Հայերն իրանց սեպհական միջոցներովը քրիստոնէական հաւատոյ համար կէս դար, համարեա, արին զօրեղ Սասանեանց հետ:

Երբ որ Հայերը չընդունեցին Քաղկեդոնի ժողովքը, որ ամենամեծ և երևելի հետեանք ունեցաւ. վերջերումը Հայոց աղղի պատմութեան մէջ, Բիւզանդիոյ կայսրները դարձան նրանց անհաշտ թշնամիքը:

Եօթներորդ դարումը Խալմականութիւնը ամենաջինջ հեղեղներով ընկաւ Ասիայի վերայ և Հայաստանի Արևելեան կողմերի զրուծիւնը բոլորովին փոփոխեց:

Երեք օր կռուելուց յետոյ Վաղեցիայի մօտ (636 տ.) Սասանեան իշխանութիւնը քանդուեց և Տիգրիսի ափերումը քաղաքականութեան մի նոր կեդրոն հաստատուեցաւ: Այն, ինչ որ մենք գտնում ենք Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյ պատերազմաց պատմութեան մէջ, այս անգամն էլ կրկնուեցաւ Հայաստանի համար: Լինելով բնական սահմաններով և պատուարներով բաժանուած Տիգրիսի և Եփրատի հովիտը, Հայաստանը շատ քիչ էր դարձնում իր վերայ խալիֆաների ուշադրութիւնը քաղաքական յարաբերութեանց մէջ, բայց այս Հազարեակն նրան Արաբացւոյ տարաափելի աւերածքներէիցը, որոնց շարժողը թէ նրանց աւարառութեան սէրն էր և թէ քրիստոնէութեան հետ ունեցած անհաշտ նախանձը: Միւս կողմանէ Բիւզանդիոյ կայսերաց սուած անասելի նեղութիւններն էլ շատ անգամ հարկադրեցին Հայերին խնդրիւ Բաղդատու խալիֆաների հովանաւորութիւնը: Այսպէս շնորհիւ վերջիններիս հովանաւորու-

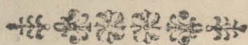
Թեանը կրկին զարթնեց Հայոց Թագաւորութիւնը : 885 թուին, բարձրացաւ զահի վերայ Աշոտ Բագրատունին. Հայոց ազգայնութեան ոգին, կարծես թէ, յարութիւն առաւ մի ժամանակ, Բագրատունեաց Անի մայրաքաղաքը շուտով զարդարուեցաւ հոյակապ և շքեղաշուք տաճարներով և պալատներով, նորա մէջ համարուում էր 100,000 բնակիչ : Այսելով Բագրատունեաց Թագաւորութեան կարճ միջոցին և այն ժամանակի խռովութիւններին, չի կարելի չզարմանալ Հայաստանի մէջ ճարտարութեանց ծաղկելու վերայ : Անոց աւերակները ճարտարախօս հռետորի պէս վկայում են այս բանը : Այս, իհնչ մեծ լուսաւորութեան կարող էր հասնել Հայ ազգը, եթէ չ'արդելէին նրան արտաքին քաղաքական (պօլիտիկական) մրրիկները :

Իրանի և Թուրանի դարեւոր պատերազմը բորբոքին վերջացաւ յօգուտ Թուրանների, երբ որ Բագդադի խալիֆութիւնը թուլացաւ և այս պատերազմովը բացուեցաւ անթիւ յափշտակիչ պատերազմողների համար ճանապարհ դէպի Արևմուտք :

Բագրատունեաց Վազիգ Բ. վերջին Թագաւորը հրաւիրուեցաւ Աստանդուպօլիս Աստանդին Մոնոմախոս կայսեր հետ տեսութիւն անելոյ պատուակաւ, որ տեղ նննդութեամբ բռնուեցաւ և խստութեամբ հարկադրուեցաւ հրաժարուել զահիցը : Արա Անի մայրաքաղաքը՝ չնայեցեալ բնակչաց դիմադրութեանը՝ առնուեցաւ կուսակալի մատնութեամբը : Յոյները շատ ժամանակ չ'վայելեցին ևս յաղթութիւնը : 1064 թուին Սուլթան Ալպ-Արսլանը տիրեց Անիին : Արա ժամանակից սկսան Հայերը ցերեւցան լինել Ասիոյ, Աւրոպիոյ և Ափրիկէի անգամ ամենահեռու կողմերը, նրանք

Թողէն իրենց տարութաղտ հայրենիքը, որ շատ անգամ ամայի էր դարձել արենծարաւ թուրք Սելջուկների և Մոնղոլների ձեռքով :

Հայերը գաղթելով Ալիլիկիայ, մի նոր Հայոց Թագաւորութիւն կազմեցին, որ մեծ և երևելի նշանակութիւն ունեցաւ և միջնորդ եղաւ Արեւմտքին և Արևելքին խաչակրաց պատերազմի ժամանակը: 1375 թուին այս Թագաւորութիւնը վերջացաւ Լևոն Օ. ի Մամեղքներից զերի ընկնելովը և այնուհետև Հայերը չ'կարողացան կազմել մի ինքնադուին քաղաքական կեանք (*):

Ե. ԿԱՅՐԱՆԳՈՅՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻ. Հին Հայաստանումը ծայրագոյն իշխանութիւնը, օրէնսդրական, կառավարչական և դատաստանական՝ միայն Թագաւորի ձեռքին էր:

Բուն Հայաստանումը Թագաւորեցին երկք ցեղ, Հայկազունք, Արշակունիք և Բաղրատունիք, չորրորդ ցեղը, որ էր Ռուբենեանցը՝ Թագաւորից

(*) Մեր ներկայ քննութեան ժամանակ առաջներին ունէինք Հայոց, Յունաց և Հռովմայեցոց պատմագիրները, նոյնպէս և Լարուպացի նոր հետախոյզների գրութեանքը Հայաստանի մասին: Մեր շարադրութեան սահմանը կրնդարձակուէր, եթէ մենք յանձն առնէինք մանրամասնաբար քննել այս հեղինակութիւնները. սրա համար բաւականաւում ենք միայն նրանց յիշատակելովը: Բայց մեզ պարտք ենք համարում ասել, թէ գլխաւոր աղբիւր մեր շարադրութեանը առել ենք մեզ Խնձիճեանի աշխատասիրութիւնները: Հնախօսութիւն Հայաստանի, երեք հատոր, Վ. Էնեոսի, 1835 թ. Գանսթ. հեղին:

բուն և այսատանից դուրս Արիկիայումը. նրանց տէրութիւնը կանգնեց և տարածուեց նոր երկրումը, ուրիշ հանգամանաց ներքոյ, սրա համար Արիկիայի և այդ տէրութեան ներքին կեանքը չի կարող լինել մեր արդի քննութեանը առարկայ:

Այլայ ցեղը լինելով միևնոյն սերունդից ինչ որ ժողովուրդն էր, ճանաչելով ժողովրդի պահանջը՝ բաւականութիւն տալով նրան, ունէր մի անսահման իշխանութիւն: Պատմութիւնը չի յիշում և ոչ մի տեղ, որ ժողովուրդը ընդդիմութիւն ցոյց տուած լինի և այլապէս թագաւորներից մէկին. այս ցեղը միշտ սիրելի էր իր ժողովրդին, այս սէրը վերջերումն էլ ունեցաւ ժողովուրդը նախարարաց վերայ (1):

Անցէք, թէ ինչ սիրով խօսում է Խորենացին այս ցեղի համար, երբ որ պատմում է նրանց վերայ: “ Եւ իմ ես անց եմ կենում մեր մարդկանց թիւը, մանաւանդ թագաւորաց, մինչև Պարթեաց տիրիլը, որովհետև սիրելի էին ինձ այս մարդիկը, որ ծագել են մեր թագաւորիցը, ինչպէս իմ բնիկ հայրենակիցներ, իմ արեւմառու մերձակոյններ և իսկապէս հարազատներ: Եւ, ինչպէս հաճելի էր ինձ, եթէ Քրկիչը էն ժամանակը դար և ինձ դնէր և նրանց ժամանակը լինէր իմ աշխարհ դալը, որ ուրախանայի նրանց տոհմելովը և ազատուէի այժմեան վտանգներից ” (2):

Երբ որ և այլայ սերունդից վերջին թագաւորը վեր է կենում Եղէքսանդր Մակեդոնացւոյ դէմ և պատերազմի մէջ սպանուում է, և այսատուն լինում է Մակեդոնացւոյ թագաւորութեան մէկ մասը:

(1) Մինչև հիմա մեր ազգի մէջ արծարծուում և երդուում են երգեր այս ցեղի անցի երևելի թագաւորների վերայ:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Ա. գլ. ԼԵ.

Այս ժամանակից սկսեալ (330 տարի Քրիստոս սից առաջ) մինչև Արշակունեաց սկիզբը (150 տարի Քրիստոսից յառաջ) Հայաստունը կառավարուում էր երբեմն Մակեդոնացւոց կառավարիչներէից, երբեմն Հայ իշխաններից։ Այս միջոցը Խորենացին նկարագրում է այս խօսքերովը . « Այն ժամանակի վերկացած շփոթութեանց պատճառաւ ամենքը մտածում էին տիրել մեր աշխարհի վերայ, սրա համար էլ հեշտ էր Արշակ մեծին մտնել Հայաստուն և Թագաւորեցնել իր Աղարշակ եղբօրը Հայոց աշխարհի վերայ , (1) :

Աղարշակ ստանալով իր եղբօր տիրած Հայաստունը, տեսաւ, որ նա չէ ստրկացած և օտար աշխարհակալ ազգերի քմայցնյարմար չէ կառավարուած . տեսաւ, որ ըստ իրանց հին սովորութեանցը Հայկայ ցեղն էլի խաղաղ է , տեսաւ, որ նախարարները ժառանգական իշխանութեամբը և համարեա իրենց ինքնիշխանութեամբը տիրում են իրենց կայքին, տեսաւ, որ նրանց ձեռքին էր դատաստան և պատիժ, հարկը ժողովելը և զօրք կառավարելը . որովհետեւ օտար աշխարհակալները զոկելով Հայաստանին քաղաքական անկախութիւնից, չէին մերձեցել երկրի ներք ին կեանքին :

Աղարշակ իր տէրութեան կառավարութեան համար արած փոփոխութեամբը և զործունէութեամբը, որ մեծ նշանակութիւն ունէր, ցոյց տուեց, թէ ինքն է մէկ իմաստուն կառավարիչ, որ կարող է բաւականացնել տէրութեան պահանջմունքները և հոգալ իրան տան և իր հաստատութեան համար Հայոց դահի վերայ . մեծ բանն այս է, որ նա չի շարժում նախարարներին իրանց տեղից և չի մերձնում նրանց իրաւունքներին,

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. ԴԼ 1, Ե.

այլ ընդ հակառակն հաստատում է իրենց ունեցած իշխանութիւնը. շատ կարելի է նորա համար, որ անկարելի էր այս անել, չապստամբեցնելով իր գէմ ժողովրդին, որ հաւատարիմ էին և համարում էին նրանց իրենց ցեղապետները: Որպէս և իցէ, այս միայն գիտենք, որ Աղաբաշակը, անխախտ թողլով նախարարաց իրաւունքը և արտօնութիւնը, նրանցով սահմանափակեց իր թագաւորական իշխանութիւնը, որ վերջերումն անելի երևում է Արշակունեաց թուլասիրտ թագաւորաց ժամանակը, որ նախարարները չեն կամենում գործակից լինել թագաւորին պատերազմներումը, միմեանց մէջ խռովութիւն են անում և անդադար իւրար վերայ են յարձակում (1): Թէ արդարեւ երկրի կառավարութիւնը բոլոր նախարարաց ձեռքին էր, կարելի է հաստատել 'ի թիւս այլոց և Մովսէս Խորենացու այս խօսքերովը. “Առաւ Պարսից թագաւորը գիտելով, որ անկարելի է առանց նախարարաց տիրել Հայաստանին, հաշտութեան պայմաններ է կապում Սմբատ ասպետի ձեռքովը (2):

Հայերի քրիստոնէական կրօնը ընդունելուց յետոյ, թագաւորական իշխանութեան վերայ բարձրանում է Աթուղիկոսական իշխանութիւնը. Աթուղիկոսն է լինում թագաւորական գործքերը գատողը և թագաւորի ու նախարարաց մէջ խաղաղութիւն ձգողը (3). նա նախարարաց հետ 'ի միասին կառավարում է թագը (4): Նախարարները երբ որ կամենում են Արտաշէր Արշակունի վերջին թագաւորին գահից վէր ձգել, խնդրում են

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԴԼ. ԻԹ. և ԼԵ.

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԴԼ. ԾԲ.

(3) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԴԼ. ԻԹ. ԼԲ. ԽԲ.

(4) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԴԼ. Գ. Աճրակոս:

Աթուղիկոսին համաձայնիլ իրենց հետ (1) և Արտաշէր իրեն պաշտպանելու պատճառաւ ասում է նախարարաց համար, թէ “ երանք իսկզբանէ սոգոր են նախատիլ իրենց թագաւորներին, ուստի հիմայ էլ կամենում են կատարել իրենց չար ցանկութիւնը, որովհետեւ նրանք միշտ հակամիտ էին փոխել թագաւորներին և ասում էին նրանց (2) ”: Կաթուղիկոսական իշխանութիւնը նոյն աստիճան քարճրացել էր թագաւորական իշխանութիւնից, որ Տիրան Թագաւորը “ չը յանդգնեց յայտնի մեղանշել մեծին Արդանէս Աթուղիկոսի դէմը ” (3): Եւստիկ Աթուղիկոսը միշտ անարգանք է թափում թագաւորի վերայ և արգելում է նրան եկեղեցին մտնել (4): Պապ թագաւորը մեծին Անրեիսի մշտական կշտամբանքներէց ազատուելու համար պարտաւորուեց ծածուկ կիրպիւլ սպանելու նրան և զեղեց իր սեղանի վերայ (5):

Բազրատունեաց թագաւորութեան ժամանակ բացի վերոյիշեալ թագաւորական իշխանութիւնը թուլացնող միջոցները աւելցան նաև Բազրատունեաց տանը գահակալութեան համար պատահած երկադռափութիւնները և պատերազմները: Ընկնելով Արաբացուց քաղաքականութեան տակ, որոնք յօժարութեամբ բաժանում էին թագը թագաւորական զերդաստանի զանազան անձանցը, այսպստանումը ծագեցան և մի քանի թագաւորութիւններ

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԿԼ. ԿԳ. Գալար Փարպեցի, երես 35:

(2) Գալար Փարպեցի, երես 42:

(3) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԿԼ. Բ.

(4) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԿԼ. ԺԳ. Փաւստոս Բուզանդացի, Գիրք Գ. ԿԼ. ԺԲ:

(5) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԿԼ. ԼԲ. Փաւստոս Բուզանդացի, Գիրք Ե. ԿԼ. ԻԳ. ԻԳ:

միմանց հակառակ. թագաւորները զբաղուած լինելով առանին պատերազմներով և անհնազանդ նախարարներին հանդարտացնելով, զրկուում էին կարողութիւնից պահպանել իրենց հայրենիքը Եւրոպաց, Թուրք-Սելջուգաց և Յունաց ուերիչ յարձակմունքներից, մինչև վերջապէս նախարարքը մատնում էին Բաղրատունեաց Գաղիկ Բ, վերջին թագաւորին Բիւզանդիոյ Աստանդին Մանումախոս կայսերը (1):

Թէև նախարարներն օրինաւոր պատերազմներ էին անում իրենց թագաւորաց հետ, բայց շատ հազիւ կը գտնուէին նրանցից ոմանք, որ մտածէին տիրել զահին: Թագաւորը սուք էր և անմեռնալի, նախարարները պատերազմելով նրան հետ, երբէք չէին աշխատում թունաւորել կամ սպանել նրանց:

Լյմանուէլ Մամիկոնեանը ցանկալով վրէժ առնել իր Մուշեղ եղբօր համար, վեր կացաւ Սարաղզաա թագաւորի դէմ. արիւնահեղութեան ժամանակը թագաւորը տարաբաղդաբար զերի ընկաւ Լյմանուէլի որդւոց ձեռքը, որոնք կամեցան սպանել նրան, բայց հայրն արգելեց ասելով. «տիրասպան մի լինիլ (2):»

Հայոց թագաւորները շատ մերձաւոր էին իրենց հպատակացը, պոլլառիցը դուրս գալուս նրանք չէին շրջապատուում բազմաթիւ պահապաններով, և դնում էին նախարարաց մօտ խնձոյքների ժամանակը:

ԱՅՐԳ. ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԴՈՒԹԻԱՆ. Հայոց մէջ թագաւորական իշխանութիւնը ժառանգական էր. Հայկազունեաց և Երշակունեաց թագաւորութեան ժա-

(1) Յովհաննէս Կաթուղեկոս, Լատիվերոցի, Արակոս, Սարգան, Մատթէոս և այլ պատմագիրք:

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Լ՝ ԴԼ. 115:

ժամուկ ըզահակալութիւնը հօրից անցնում էր անդրանիկ որդւոյն, իսկ Բագրատունեաց ժամանակը գահը ժառանգում էր Թագաւորի եղբայրը : Արշակունեաց և Բագրատունեաց Թագաւորութեանց ժամանակը մինչև Աշոտ Գ. ողորմածը, Թագաւորի փոքր որդիքը կալուածքից մասն չէին ստանում : Այս գրածներս հաստատենք Հայոց ժամանակագրաց վկայութիւններով :

“ Որովհետև Աղարշակ շատ տղայք ունէր, ասում է Մովսէս Խորենացին, լաւ համարեց ամենքին իր մօտ չգահել Մծբնումը, ուստի ուղարկեց բնակուիլ Հաշտենից գաւառումը և նրա մօտիկ ձորումը, որ Տարօնից դուրս է, տալով նրանց բոլոր շէները և աւելցնելով նրանց համար առանձին ոռճիկներ գանձաւունից. իսկ իր մօտ միայն պահեց իր անդրանիկ Արշակ որդւոյն Թագաւորութեան համար. հետուց յետոյ, աւելցնում է Խորենացին, օրէնք էլաւ Արշակունեաց մէջ, որ մեծ որդին բնակուի Թագաւորի հետ, ժառանգ լինել Թագաւորութեանը, իսկ միւս որդին ու աղջկիւրքը գնան Հաշտենից կողմը իրանց ազգային ժառանգութիւնը վայելելու ,, (1) : “ Արտաւազդ Արշակունեաց երկրորդական ցեղի համար նշանակած կալուածքի մասի վերայ աւելցրեց և Աղիովիտ և Արբրանին : Սա (Արտաւազդը), ասում է Խորենացին, իրան եղբարցը և քոյրերին ժառանգութիւն է տալի Աղիովիտ և Արբրանի գաւառները, թողալով նրանց և արքունական մասը, որ այն գաւառների շէներումն էր, կապելով նրանց համար առանձին ոռճիկ և մուտք, ինչպէս որ Հաշտենից գաւառումը գտնուած ազգականներն ունէին, որ նրանք աւելի պատուական և մօտիկ արքայազն

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԷ Բ :

Համարուն քան թէ միւս Արշակունիքը, միայն օրէնք է գնում, որ նրանք Այրարատումը չմնան, որ տեղ թագաւորի բնակարանն է (1): Այս օրէնքին համաձայն Սանատրուկը Աբգարու աղջկանցը ուղարկեց շաշտենից գաւառը. “Աբգարու բոլոր արու գաւակներին օրակոտոր արեց բացի աղջկանցից, որ դուրս հանեց քաղաքիցը (Նդեօիիցը) և ուղարկեց շաշտենից գաւառումը բնակուելու”, (2): “Աբտաւադդ հալածում է Այրարատիցը իր բուր եղբարցը Աղիովտայ և Առբերանի գաւառները, որ չ’բնակուին Այրարատումը թագաւորի կալուածքումը, բայց միայն Տիրանին (իր եղբօրը) պահում է իրեն փոխանորդ, որովհետև որդի չունէր”, (3): Այսպիսի անդափովութեամբ շաշտենից գաւառումը բնակուած Արշակունիքը կարճ միջոցում այնքան բազմացան, որ հարկադրուեցան դիմել (Տիրան) թագաւորի մօտ և խնդրել այսպէս. “Բնդարձակի՛ր մեր ժառանգութիւնը, որովհետև նեղ է և մենք շատացել ենք,, նա էլ հրամայեց նրանցից մի քանիսին գնալ Աղիովտ և Առբերանի գաւառները. Էն ժամանակը նրանք սկսան աւելի գանգաւել նեղութեան համար, բայց Տիրան ուշադրութիւն չ’անելով, օրէնք դրեց, որ էլ նոր ժառանգութեան մասը չտան նրանց, բայց ինչ որ ունին նրանք, հաւասար բաժին անեն իրանց մէջ: Այրը որ նրանք բաժանեցին ըստ մարգաթուի, շաշտենից գաւառը բաւական չ’եղաւ նրանց ժառանգութեան համար. դրա համար նրանցից շատերը գնացին Աղիովտ և Առբերանի

-
- (1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԼ. Բ.
 (2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԼ. ԼԵ.
 (3) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԼ. ԿԸ.

կողմերը (1): Եւրբ որ պարսից Արտաշէր թագաւորը Մեծին Խոսրովաց մահից յետոյ տիրում է Հայաստանին, « գեղեցկապէս զարգարում է Հայոց աշխարհը և հաստատում է առաջուան կարգը. հին Արշակունեացն էլ, որոնք հեռացրած էին թագից և Այրարատումը բնակուելուց, կարգում է կրկին իրանց տեղերումը միւսնոյն որոճիկով, ինչպէս յառաջ էին (2):

Այսպէս Հայաստանումը Հայկազանց և Արշակունեաց մէջ գահակալութիւնը հիմնադրած էր անդրանկութեան իրաւունքի վերայ ուղիղ զգացումը իջնելով ճիւղէ ճիւղ. այս օրէնքը անբակասեղ էր և բացի Սանատրկից ոչ ոք չյանդգնեց օրինաւոր ժառանգի դէմ կռուել: Բազրատունեաց թագաւորութեան ժամանակը թագաւորի եղբօր մեծութիւնը գերազանց համարուէց քան թէ որդւոց բնական արժանաւորութիւնը. այս ցեղի թագաւորութիւնը հռչակուած է գահակալութեան համար եղած պատերազմներով, որոնցից ամենից աւելի երևելի է Աշոտի իրա եղբայր Յովհաննէսի հետ արած պատերազմը:

Մեծիմար Գաշը իր Ղատաստանադրքի մէջ ասում է, թէ թագաւորի եղբարց կենդանի ժամանակը որդիքը իրաւունք չունին թագաւորելու, բայց միայն եղբօր մահից յետոյ որդիքը իրաւունք ունին գահը բազմելու (3):

Գահակալութեան ժառանգութեան համար դրած Արշակունեաց օրէնքի փոփոխութիւնը շատ կորուստական հետեանքներ ունեցաւ տէրութեան համար: Գահակալութեան համար եղած ներքին և առ-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԼ. ԿԲ.

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԼ. ԿԲ.

(3) Ղատաստանադրքը Մեծիմար Գաշի ձեռագիրը. Ազգային թանգարանի գրատանը:

տընին կոխենքը թուլացրին տէրութիւնը և Քաղ-
րատունեաց զահու կործանման մէկ պատճառն
եղան:

ԹԱԳԱՒԱՐԱԿԱՆ ԴՐՈՇԱԿ. Հայաստանի առաջին
Թագաւորների դրօշակն էր արծիւ, բայց վերջին
Ուրբենեանց ժամանակն էր առիւծ. այս բանիս
յիշատակութիւնը գտնուեց միայն Մինաս Համ-
թեցոյ գրուածքումը, որ այսպէս է ասում.
“ Եւ ինքն Թագաւորին կայսրները ուղարկեցին առիւծի
նշան, որ նկարուած էր նորա դրօշակի վերայ և
տարուում էր նորա առաջին: Եյս դրօշակը սեպ-
հականուած մնաց Հայոց մէջ մինչև Վիլկեցոց
Թագաւորութեան վերջը. Իսկ Հայոց առաջին Թա-
գաւորները, որ Հիւսիսումը բնակուում էին, արծուի
դրօշակ ունէին, (1):

ՏԻՅԷԱՍ ԹԱԳԱՒԱՐԱԿ. Հայոց Թագաւորաց տիւ-
ղոսը շատ պարզ և համառօտ էր. քննենք պատ-
մաբանական յիշատակների մէջ և տեսնենք, թէ
ինչպէս էին գրում Հայոց Թագաւորները իրենց
տիւղոսը պաշտօնական զործոց մէջ: Վաղար-
շակը այս խօսքերով է գրում իր եղբայր Արշակ
Պարթեւաց Թագաւորին նամակը. “ Վաղարշակ
քո փոքր եղբայր և նիգակակից, քեզնից կարգուած
Հայոց Բագաւոր, (2): Երգարը իր բոլոր նա-
մակներումը Տիբերիոս կայսերը, Ներսէ՛՛ Ետրուոյ
Թագաւորին և Երտաշէս Պարսից Թագաւորին
գրելուս, միշտ կոչում էր իրեն “ Երգար, Բագա-
ւոր Հայոց,,: Տրդատի ժամանակի Թղթերումը
տիւղոսը մի փոքր փոխուեցաւ, նա կոչուում է

(1) Մինաս Համթեցի, երես 48.

(2) Մովսէս Խորենացի, Պատմ. Ե. 74. Թ.

Լափաւոր Մեծին Հայոց: Ազաթանգեղոսի մէջ պահպանուած Տրդատայ նամակը Լեոն կայսեր վերայ՝ սկսուում է այսպէս. «Տրդատիոս Թագաւոր ամենայն զօրօք երկրիս Հայոց Մեծայ և Աշխէն Տիկին և օրիորդ մեծ Խոսրովիդուխտ և ամենայն հրապարակք բազմամբոս ժողովրդոց՝ որ իցեն ՚ի Հայոց մեծաց,»: Արշակունեաց Թագաւորները չէին ընդունում իրենց վերայ այն մեծ և սնափառ տիտղոսները, որով մեծացնում էին իրենց միւս ասիական ազգերի Թագաւորները. Արշակունեաց վերջին Թագաւորներից մէկը՝ Արշակ Բ. Ապէս կայսերը իր նախորդների օրինակին համաձայն հապէս է նամակ գրում «Արշակ, Լափաւոր Մեծին Հայոց և բոլոր նախարարք Արամեան ազգիս,» (1): Օտար Թագաւորները Հայոց Թագաւորների վերայ նամակ գրելիս զանազան պատուելի տիտղոսներով էին գրում. Մեծն Առստանդիանոս կայսրը դաշտնայ թղթի մէջ այսպէս է կոչում Տրդատին. «մեր Թագաւորութեան երկրորդը՝ Տրդատ ահեղանշան Թագաւոր Հայոց,»: Վիտիզեստիանոսը կոչում է Տրդատին իրեն աթոռակից և նիզակակից. «Ինքնակալ կայսր Վիտիզեստիանոս սիրելի եղբօր մեր և աթոռակից Տրդատայ ողջոյն, գիտութիւն լիցի հղայրութեանդ քում նիզակակցի մերում,» (2): Այսպիսով և ուրիշ մերձակայ Թագաւորները զանազան տիտղոսներով մեծարում էին Հայոց Թագաւորներին (3):

Այսպէս Արշակունի անկախ Թագաւորները տիրելով բոլոր Հայաստանի վերայ, ընդգէմ սովորութեան միւս Արեւելեան Թագաւորաց, չէին բարձ-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Գ. 4Լ. ԻԹ.

(2) Ազաթանգեղոս:

(3) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Գ. 4Լ. ԺԵ.

քայնում իրենց շքեզ տիտղոսներով, բայց միայն
կոչուում էին Հայաստանի Ռաբաթները. իսկ
Բագրատունեաց թագաւորները, երբ արդէն տէրու-
թիւնը մերձենում էր իր կործանմանը և թագա-
ւորաց վիճակը կախուած էր մերձակայ թագաւոր-
ներից, որոնցից ստանում էին իրենց թագը, երբ որ
Հայաստանի իշխաններն իրենց թուլութեամբը և
իրենց ուրիշներից կախեալ լինելովը հազիւ թէ
կարողանում էին կոչուիլ թագաւորներ, էն ժա-
մանակն էին Շահնշահ կամ Շահնշահ տիտղոսը
ընդունում՝ այսինքն թագաւոր թագաւորաց: Այս
տիտղոսը առաջին անգամը ինքն իր վերայ ստա-
ցաւ Աշոտ Բ. Սմբատայ որդին: Յովհաննէս կա-
թողիկոսը իր պատմութեան մէջ խօսելով Աշո-
տի համար, միշտ տալիս է նրան այս տիտղոսը:
Ասողիկի վկայութեանը համաձայն Աշոտ այս տիտ-
ղոսն ընկալաւ այս պատճառաւ. “ Աշոտ Լեոնի
հրամանովը յիտ է դառնում մեր աշխարհը և
գտնում է իր հօր ծառաները (1) թագաւոր դար-
ձած, ուստի և անուանում է իրեն Շահնշահ
այսինքն՝ թագաւորաց թագաւոր և հալածում է
Խամայեղացւոց զօրքը Հայոց աշխարհիցը , (2):

Այդպէս պատմագիրը Հայոց թագաւորների
այս տիտղոսն իրանց վերայ առնելու պատճառն
այսպէս է ասում. “ երբ որ Աշոտը իրեն հնա-
զանդացրեց իր հօր եղբոր որդի Աշոտին և Գա-
ղիկ Արծրունի թագաւորին և Սովսէս Աղուա-
նաց բռնաւորին և ճանաչելով իրեն նրանցից և
Արաց Ներսէս թագաւորից հօր, կոչուեցաւ
նրանց վերայ Շահնշահ ,”

Բառս Շահնշահ, որ օտար է Հայոց լեզու-
ումը, ամենքից անելի հաստատում է Յովհաննէս

(1) Գաղիկ Արծրունի և Սմբատ եղբոր որդի Աշոտայ:

(2) Ասողիկ, Գեղեք Գ. ԳԼ. Գ.

կաթուղիկոսի խօսքը , որ ասում է , թէ այս տիտոս
ղոսը Հայոց թագաւորները ստացան առաջին ան-
գամը Մուսուլմանաց իշխաններից: Որքան Հա-
յաստուէնը թուլացաւ , այնքան այս տիտղոսը գոր-
ծածական դարձաւ : այսպէս կոչուեցաւ և Աշոտ
Գ. ողբումաճը , որովհետեւ Ասողիկն ասում է , թէ
“ Աբասից յետոյ թագաւորեց նորա որդի Աշոտը ,
որ Շահնշահ եւ էր կոչուում , , (1) : Աիրակոսը
այս տիտղոսը տալիս է նորա յաջորդներին՝ Աբմ-
բատ Բ.-ին , Գազիկ Ե.-ին և Ամանդայ մէկ դա-
ւաւի վերայ թագաւորող Գազիկին : Այրդան
պատմագիրն այս տիտղոսը տալիս է և մի քանի
Ասպուրական թագաւորներին : Ին ժողովքը , որ
գումարեց Իւոն թագաւորը , Աիրակոսի պատմե-
լովը , Շահնշահ կոչեց և Օւքարէ գորավարին :
Աճրջերումը ըստ վկայութեան Աիրակոս և Այր-
դան պատմագրաց այսպէս կոչուեցան և շատ ան-
շշան մարդիկ :

Թագաւորաց կանայքն ըստ Հայ պատմագրաց
վկայութեան , միայն կոչուում էին Տէկն (2) :
Իսկ Բագու-հի (3) և Կշիոյ (4) բառերը շատ
հազիւ են գործածել մեր մատենագիրները թա-
գաւորաց կանանց համար : Մեծին Արստանդիա-
նոսի և Տրդատայ դաշանց թղթի մէջ Աշխէն
թագուհու անուան վերայ աւելցրած է և Բաճիկ
բառս :

ՕժՈՒՄՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻ Մենք չունինք ոչինչ անան-
դութիւն , որ կարողանանք պատմել , թէ արդե՞ք

- (1) Ասողիկ , Գիւրգ Գ. 4Լ. Ը :
- (2) Մովսէս Խորենացի , Գիւրգ Բ. 4Լ. Ծ : Փաւստոս
Բիւզանդացի , Գիւրգ Գ. 4Լ. Գ :
- (3) Մովսէս Խորենացի , Գիւրգ Բ. 4Լ. Խ Ի :
- (4) Փաւստոս Բիւզանդացի , Գիւրգ Ե. 4Լ. Օ :

մեր Հայկազուն թագաւորներն օրհնում էին իրենց իրաւունքը հանդիսիւ, ընդունելով բարձրագոյն իշխանութիւնը : Իսկ այն ինչ կրփրաբերի Աշակունեաց և Բագրատունեաց թագաւորութեան ծէսին, Հայոց մի քանի պատմագիրները վկայում են դրա համար, թէպէտ և նրանց շատ քիչ խօսքերիցը չի կարելի մանրամասնաբար պատմել այս ծէսերը, բայց փոքր 'ի շատէ կարելի է հաստատել և ասել, թէ զխաւորապէս այդ ծէսը հնպէս էր, որ Աթուղիկոսը օրհնում էր 'նոր թագաւորներին, օծում էր նրան սուրբ մեռնով և դնում էր նորա գլուխը թագը : Հաստատենք մեր խօսքը Հայոց ժամանակագրի գրուածքներից : Մեսրոպը ասում է, թէ Լւմանուէլ Մամիկոնեան զօրավարը կարող էր պատերազմումը սպանել Արազդատին, բայց " չսպանեց, որովհետեւ նա օձեալ Բագաւոր էր, : Աշոտ Բագրատունի առաջին թագաւորի թագաւորութեան համար այսպէս է պատմում Յովհաննէս Աթուղիկոսը . " յետոյ հրաւիրուեցաւ այն տեղ մեծ Հայրապետն Գէորգ, որ Աստուածային գովաբանական շարականներից և օրհնութիւններից յետոյ, փոխանակ նրան սուրբ մեռնով օծելու, պսակում է նրան թագաւոր Ասքանազեան ազգի վերայ, : Արուսեան պատմագիրն ասում է, թէ " Մեքատ ստանալով թագաւորական պատիւը , շինում է Սուրբ Փրկչի տաճարը Երազդաւորսումը , որ է Շիրակաւանը , որ տեղ էլ օծուեցաւ նա , : Աշոտ Գ-ի թագաւորութիւնը ինչպէս Մատթէոս պատմագրի հետեւեալ խօսքերից երևում է, կատարուեց մեծ հանդիսակատարութեամբ . " հրաւիրեցին արժանագով Յովհաննէս Աղուանից Աթուղիկոսին և նրա հետ էլ 40 Եպիսկոպոսների և թագաւորական փառքով կոչեցին Փիլիպպոս Աղուանից թագա-

ւորին , . . . այն օրն եղաւ շատ մեծ ժողովք Մնի
քաղաքումը , որ այժմեան ժամանակս եղաւ Հայոց
Թագաւորանիստ քաղաքն և էս տարի օծուեց
Աշոտ Թագաւորը , ինչպէս օծուել էին իր հայրե-
րը և նստաւ Հայոց առաջին զահի վերայ
լսելով այս ամէնը , ամէն շրջակայ Թագաւորներն՝
Ափսաղաց , Յունաց , Բաբելացւոց և Պարսից ,
աուրք և սէր ուղարկեցին նրան պատուական
ընծաներով՝ շնորհաւորելով նորա Թագաւորու-
թիւնը (1) :

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԴՈՒՄՆ. Սիրակոս պատմադրի հե-
տեւեալ խօսքերից կարող ենք վճռել , թէ նորա Թա-
գաւոր նստած ժամանակը սովորութիւն կար
հաւատարմութեան համար երդուիլ : “Նա ասում է .
“ Յովհաննիսի կամ Սմբատի մահից յետոյ միա-
բանուեցան իշխանքն և զօրքը Պետրոս Պատրիար-
դի հետ , ժողովեցան Անույ հոյակապ Սաթուղիկէ
Եկեղեցին , Թագաւոր դրին Գազիկին՝ Յովհան-
նիսի եղբօր որդւոյն , ուխտելով երդուեցան հաւա-
տարմութեամբ ծառայել նորան , , :

ՊԱՏԿԵՐ ԹԱԳԱՅՈՐԻ. Յովհաննէս Սաթուղիկոսի
հետեւեալ խօսքերը , որ ասում է Աշոտի համար ,
վկայում են , որ սովորութիւն կար Թագադրութիւն-
նից յետոյ նկարել Թագաւորի պատկերը . նա ա-
սում է . “ յետ են գառնում սուրբ եկեղեցին ,
Գէորգ Հայրապետն էլ նրանց հետ և էն տեղ
կարդալով նորա վերայ նուիրական աղօթքը , դժե-
ւով , զրերով և նկարներով ձեւացնում են նորա
ոսկնթիւ հագուստը , դնելով նորա գլուխը ար-
քայական Թագը , , :

(1) Մատթէոս , գլ . I Գ :

ԹՎԳ. Թագաւորական Թագը պահուում էր
 քանձարանումը. “ Սմբատ որոնում է Թագաւո-
 րական զանձը և գտնելով Սանատրուկ Թագաւորի
 Թագը, գնում է Լճաշխի գլինին (1): Փաւս-
 տոս Բիւզանդացւոյ խօսքին համաձայն, առան-
 ձին տեղ էր նշանակած միայն Թագը պահելու հա-
 մար. “ տարան նքան ներս հանդերձատունը (παρ-
 αερὸς) այսինքն՝ որ տեղ գնում էին Թագաւորա-
 կան Թագը, ” (2): Արջին ժամանակներումն ըստ
 վիպութեան Արապի, մեծին խոսքովայ Թագը
 ապա հաջութեան համար պահուում էր Արաստան
 մինչև Ռուզուզան Թագուհւոյ ժամանակները, որ
 Թագաւորեց ԺԳ. դարումը, որի յաջորդը, որին
 Թագաւոր նստացրին Սոնդոլները՝ նրանց պահան-
 ջելովն ուղարկեց Թաթարաց խանին. “ երեք մասը
 բաժանելով, ասում է Արապիսը, պատուական և
 անգին գահը և մեծին խոսքովայ՝ Տրդատ Հայոց
 Թագաւորի հօր հրաշալի Թագը, որի նմանը չու-
 նէին ուրիշ Թագաւորները, որ այս տեղ իբրև թէ
 տեղեւանութեան համար պահուում էր Արաց Թա-
 գաւորաց մօտ ուրիշ շատ Թանգագին բաների հետ,
 ուղարկում է խանին Ռուզուզանի յաջորդը, ”

Քրիստոնէութեան ժամանակը Թագի վերայ
 իաչ կար, որի համար խօսում է Գրիգոր Սա-
 ցիստրոսը իաչի ոտանաւոր ներքողի մէջ :

ԽՈՅՐ ԹՎԳԱՌՈՐԱՅ (ԳՏԱԿ). Բացի Թագից Թա-
 գաւորներն ունէին և խոյր, որ կարելի է տանն
 էին ծածկում. այսպէս է ասում Մովսէս Խորե-
 նացին. “ ուղարկեց նա (Լճանունը) Լճգէի մօտ,
 որ շինի նորա համար բնակի խոյր, սակայ թե-

(1) Խորենացի, Գեղը Բ. ԴԼ. ԽԵ.

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղը Բ. ԴԼ. ԴԸ.

լով դործուած՝ ինչպէս յառաջ շինում էր նորա
հօր համար (1):

ԹԱԳԱՌՈՐԱԿԱՆ ԶԳԵՑՔ. ՍԵՏՆ Սոստանդիանոս
ընծայեց մեր Տրդատ Թագաւորին հետեւալ Թա-
գաւորապատկան զարդերը, որ նշանակուած է դա-
շանց թղթի մէջ. “ ընծայեցինք սրան մեր կայ-
սերական զարդերը և զէնքերը, արքունադրոշմնշա-
նաւոր կառքեր, օղաթախ ծովային ձիանք ոսկե-
սար զրահներով, հաւալեան սրեր և վիշապի ա-
րեան մէջ ներկած նիզակներ, ”:

Լաստիվերացին Ռազրատունեաց Թագաւորու-
թեանց շքեղ հանդերձների համար այսպէս է խօ-
սում. “ երբ որ Թագաւորն առաւօտուց դուրս էր
գնում քաղաքից, նմանում էր նորափեսայի, որ
դուրս է գալիս իր առաքատիցը, կամ ինչպէս
առաւօտեան աւտղը, որ ամէն արարածոց զլիկցը
բարձրանալով, ամէնքի հայեցուածքն իրեն է քա-
շում, էնպէս էլ նա փայլում էր իր պսակուն
հանդերձների մէջ և իր մարդարտաշար Թագովն
ամէնքի հայեցուածքն իրան ձգելով, զարմացնում
էր նրանց. նրա ոսկեզարդ սպիտակ նժոյգն իր
վերայ ընկած արեգակի ճառագայթներովը շլացնում
էր մտիկ տաւոյների աչքերը, իսկ զօրքի բազ-
մութիւնը, որ նորա առաջին գնում էին՝ նմանում
էին իրար մօտ ժողոված ծովի ալիքների (2):
Երբ որ Սանուէլ զօրավարն, իբրև հոգաբարձու
Պապ Թագաւորի որդւոցը, մտաւ Շապուհ Պար-
սից Թագաւորի հպատակութեան տակ, էն ժամա-
նակը նա ուղարկեց նորա համար և Թագաւորի
որդւոց համար Թագ. “ էսպէս էլ ուղարկեց Թա-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գ. Էջ. Ի. Գ. 170

(2) Լաստիվերացի, ԴԼ. Ժ.

գաւորական պատմութեան, մի սամուրի քուրք և ոսկեայ ու արծաթեայ Ղարգմանակ (զլխիպատիւ) և թագի արծուից սկսեալ զնում էին երկու շղթայ, որոց միաւորութիւնը ասուում էր “ազգային աւանդութեանց կառ ,. այսպիսի մէկ զարդ, որ թագաւորները կրում են իրանց կուրծքի վերայ և կարմիր վրան, որի վերայ կար արծիւ և հրաշալի վարադոյրներ և երկնագոյն հովանոցներ: Մանուէլ սպարապետին ուղարկեց ոսկի զարդ պալատի համար և առեց նրան իր ձեռքովը մեծ իշխանութիւն Հայոց աշխարհի վերայ , (1):

Յովհաննէս Սաթուղիկոսը յիշում է այն ընծաները, որ ուղարկում է Եմերապետը Սմբատ Ե. թագաւորին: “Նրեւել թագաւորական զգեստ և թագաւորական թագ և ականակուռ կամար բոլոր ոսկուց և պստուական սուր և օղաղնաց ձիանք զէնքով և զարդարանքով ,. յետոյ յիշում է Յուսուփ ոստիկանի ուղարկած նուէրքները. “ շատ ահաւոր և փառաւոր ձիանք, զանազան շքեղ զրահներով և զէնքերով ոսկի սանձերով, ոսկի զարդերով նոյնպէս Սափերայ ոսկուց շինած թագ և նորա վերայ զարդաբաժ թանգազին քարեր, ասղնեղործ վաքսակալ մարգարտից և շատ պատուական ակներ և շատ թագաւորական երեւելի ոսկեզարդ զգեստներ շղաշատեռն՝ ուղարկում է ի պատիւ Սմբատ թագաւորին :

ՊԱԼԱՏ ԹԱԳԱՆՈՐԻՆ. Հայոց ժամանակագրաց վրկայութեամբն Երշակունեաց և Բագրատունեաց ժամանակը թագաւորական պալատը (2) իր բազ-

(1) Փաւստոս Բ-ի Վոյնդացի, Գ-ի ք. ԵԼ. 1. Թ.:

(2) Հայկազանց ցեղի պալատների վերայ ոչինչ տեղեկութիւն չունինք:

մամարդութեամբ, հարստութեամբ և շքեղութեամբը ոչինչ պակաս չէր մերձակայ տէրութեանց պալատներինցը : Պալատականաց առանձին կոչումներն և նրանց առանձնապէս ունեցած գերադասեց տրտօնութիւնները քաղաքական աստիճանաւորներից աւելի հաստատուեցաւ Աղաբաշակ Երշակունի առաջին թագաւորից : Աղաբաշակի ժամանակի հանգամանքը և յարաբերութիւնքը պատճառ են տալի մեզ մտածելու, թէ էս թագաւորն իր պալատի կարգաւորութեան մէջ նմանում է Պարթեւաց թագաւորներին. մեր կարծիքը հաստատուում է մի քանի աստիճանաց և պալատական կարգերի նմանութեամբ :

Մովսէս Խորենացին մի քանի տեղեկութիւններ է հաղորդում Մար Երասից, Աղաբաշակի պալատի կարգադրութեան համար և պալատական աստիճանաւորաց պարտաւորութեանց համար. “ առաջինց առաջ, ասում է Խորենացին, Աղաբաշակ կարգաւորում է իրան և իր տունը՝ սկսելով իր զինիցը և թագիցը : Բազարատ Հրէային նրա առաջուան հաւատարմութեան և քաջութեան համար շնորհակալութիւն է անում և պարգևում է իր ազգին տանուտէրութեան պատիւ և իրաւունք թագաւորի գլխին թագ դնելու և թագադիր ասպետ կոչուելու, և երբ որ թագաւորի պալատումը ման գալուս լինի, ստորին կարգի երեքտակէ մարգարտից վարսակալ կապելու առանց ոսկոյ և թանգազին ակնների (1) : Երտաշէս Բ. իր զայեակ Սմբատի առանձին արժանաւորութեանց համար պարգևում է նրան թագ թանգազին քարերով զարդարած (2) :

(1) Մովսէս Խորենացի, Պիղք Բ. ԳԼ. ԼԳ :

(2) Մովսէս Խորենացի, Պիղք Բ. ԳԼ. ԽԵ :

Թագադրութեան և ասպետութեան պարտաւորութիւնը ժառանգական էր Բագրատունեաց ցեղին մէջ. նոր դանուած Հայոց պատմութեան երևելի յիշատակարանը՝ Սերէոս Ապիսեպոսի Հայոց պատմութիւնը յայտնում է, թէ ինչի՞ համար Բագարատ այդքան պատուին արժանացաւ, ստանալով Թագադրութեան և ասպետութեան ժառանգական իրաւունքը. « Երշակ մեծն, ասում է Սերէոսը, Թագաւորացրեց իր փոքր կոչեցեալ Երշակ որդւոյն Հայոց վերայ Սճբին քաղաքումը և ուղարկեց նրան Սճբնից Երևելք մեծ բազմութեամբ 70000 զօրքով՝ ուղևկցութեամբ աշխուհանաց, իշխանաց և նախարարաց՝ թուով մինչև 11000 և ոչ ոք չ'փառահացաւ նորա դէմ դուրս գալ զօրքով : Նրան դիմաւորելու է գալի մեծն Բագարատ Փառաղեանն Երմենակի ցեղից իր զօրքովը. բերում է նրան ընծայ ոսկի և արծաթ, հագցնում է նրան հանդերձ բարակ քաթանից և պատմուճան, ղնում է նրա զլխին իր հայրենի թագը, բազմացնում է նրան ոսկի զահը, քարերով զարդարած՝ և տալիս է նրան կին իրեն աղջկը : Երշակ Թագաւորը նշանակում է Բագարատին Հայոց աշխարհքի վերայ ասպետ, այսինքն՝ իշխան և զլխաւոր հրամանատար, բոլոր Թագաւորական կառավարութեանց զլուխ, հայր Թագաւորի և եղբայր (1) : Հիմայ մենք հասկանում ենք, թէ ի՞նչ էր ուզում ասել Խորենացին, ասելով : « ամենից առաջ վարձատրում է այն զօրաւոր և իմաստուն Համբատ Բագարատին, որ Հրէից ազգիցն էր, նորա բարութեանց փոխարէնը հասուցանելով. տալիս է նրան իշխանութիւն ազգով Թագադիր լինել Երշակունեացը և իր բոլոր

(1) Սերէոս ԳԼ Եւս 12, 1851 Թուի տագադրութիւն

Երանից ծագած ազգը կոչուեն նորա անուամբը
Բագրատունիք . . . որովհետեւ այս Բագրատը
յօժարութեամբ ինքն իրեն առաջին ընթաց քառեց
Աղալարչակն, Արշակայ Մակեդոնացւոց հետ պա-
տերազմից յառաջ, որ և սա էլ արքունի դրանն
էր: Իսկ Հայաստանի արեւմտեան սահմանի վե-
րայ նա նշանակուեց կուսակալ և իշխան 11000
զօրաց (1):

Ահա Թագադրի արժանաւորութեան պատմա-
կան ծագումը, որը որ ինչպէս և միւս աստիճա-
նաւորութիւնը, մտցրել է Աղալարչակը Հայաս-
տուն, փոխ առնելով, ինչպէս վերեւ ասացինք,
Պարթեւաց տէրութիւնից: Այս կարծիքը հաս-
տատուում է նոյնպէս Պլուտարքոսի վկայութեամբը,
որ նկարագրելով Հայոց պատերազմը Հռովմայեց-
ւոց հետ, ասում է. Արտաւազդի կուսակից Պար-
թեւաց Թագաւորի զօրագետ Սուրենը՝ « ժառան-
գական իրաւունք ստացաւ զնեւ դիագէմը (Թագը)
Պարթեւաց Թագաւորաց պուխը նրանց զահակա-
լութեան ժամանակ », (2):

Բագրատունեաց ազգի Թագաւորութեան իրա-
ւունքը այնպէս արմատակալել էր ժողովրդի մըտ-
քումը, որ այս կարգը չպահելը համարուում էր
ընդդէմ օրինաց բան. Խորենացին, որ իր գրուա-
ծոցը մէջ այնքան համառօտութիւն է սիրում,
ասելով, թէ Արուանդը միաձայն հաճութեամբ
Թագաւոր ընտրուեցաւ, էլի հարկաւոր է համա-
րում աւելցնել, թէ « թէպէտ էս ժամանակը չկար-
մի Բագրատունի, որ Թագը զնի նրա գլխին (3):

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԳԼ. Գ.:

(2) Պլուտարքոս: Մ. Արատ, 142 և 151. Նշանոթութեան 1
թիւն Պ. Լշինի Խորենացւոյ Թարգմանութեան մէջ:

(3) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԳԼ. Լ. Լ.:

Բազրատունեաց աւագը ժառանգում էր Թագադրութեան հետ և ասպետի կոչումը, որի հետ միացած էր, ինչպէս Սերէոսի խօսքերիցն երևում է, արեւմտեան սահմանի գլխաւոր զօրապետութիւնն: Ասպետ բառը զննելով՝ ճշմարտութեամբ է Սերէոսի վկայութիւնը, որովհետեւ ասպ պարսկերէն նշանակում է ձի, պէտք գլխաւոր, ուրեմն ասպետ նշանակում է գլխաւոր ձիաւոր զօրաց. սրանով ես կարծում եմ, որ սխալուում է Խնձիճեանը (1), կարծելով, որ Բազրատունիք ասպետական կոչումը ստացան իրանց Թագաւորական պաշտօնի մէջ. հիմնելով նորա վերայ, որ Խորենացին և մի քանի ուրիշ հեղինակներ (2) առանց զանազանելու զործ են ածում այս երկու բառն էլ: Թագադրութեան պաշտօնը յիշելուս Խորենացին պատմում է, որ Սմբատը, զերի անելով Սեհրուծան մատնչին, դնում է նրա գլուխը Թագի նման հիւսած տաք երկաթ, ասելով. «պսակում եմ քեզ, Սեհրուծան, որովհետեւ դու ուզում էիր Թագաւորել Հայոց վերայ և ես ասպետ պէտք է պսակեմ քեզ իմ հայրենեաց իշխանական սովորութեան համեմատ» (3): Աս կարծում եմ, որ ասպետ բառը Թագադրի մոքով էնկուր համար է զործ ածուել, որ այս երկու պաշտօնն անբաժան տրուում էր Բազրատունեաց ցեղից մէկին, կամ թէ կարելի է, որ վերջերում ասպետ կոչումը կորցրել է ի միասին արեւմտեան սահմանի զօրապետութեան իրաւունքը և մնացել է Բազրատունեաց վերայ ինչպէս տիտ.

(1) Հրախօսութիւն Հայաստանի, մասն Բ. դ. ԺԳ. երես 98 և 99:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. դ. ԺԳ. ԽԺ: Աղաթանգեղոս: Ղազար Փարպեցի, երես 224: Թովմա Արծաւունի, Գիրք Ե. դ. ԺԻ:

(3) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. դ. ԼԵ:

ղոս. մեզ էլ պատմութիւնից յայտնի է, որ մի քանի թագաւորներ զրկեցին նրանց արեւմտեան զնդի գլխաւոր զօրապետութիւնից (1), և Արշակունիաց վերջին թագաւորաց ժամանակն էլ այդ զունդն արդէն չկար: Իսկ թէ տապետ բառի սկզբնական կոչումը չէր միայն պատուոյ արտոյտ (кавалеръ), ինչպէս կարծում է Խնձիճեանը, այդ իմ կարծեօք բաւական հաստատուում է Սիբեուի վկայութեամբ և ասպետ բառի զննելովը:

Այժմ խօսենք պալատական աստիճանների վերայ, որ Աղարշակ այսպէս է նշանակում. « իր ձեռնոցներ հագցնողը Քանանացւոց ցեղիցն էր և նորա ազգի անունը դնում է Պնթունի. իրեն թիկնապահներն էին զինավառեալ մարդիկ՝ Խոռ և այլազնւոյ սերունդից, ընտիր և քաջ մարդիկ, նիզակաւոր, առւերաւոր, և նրանց զլխաւոր նշանակում է Սաղիսազ անունով մէկին. իսկ նրանց ազգի անունը թողում է առաջուանն՝ այսինքն (Խոռ-խոռունի) (2):

Քատ անունով մէկին, Պառնկայ ցեղից, որ Պեղամի զաւակներիցն էր, նշանակում է Խաչատրահան որսեբի վերայ Պարաշ անունի մէկին նշանակում է յեանոց ջուլի վերայ և մէկ Աբելի էլ նշանակում է տան կառավարիչ և զահր մաքուր պահող Արծրունիք պէտք է կոչուին արծիւ ունի, որովհետեւ նրանք արծիւ էին

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԿԼ. ԺԳ.

(2) Ս երջին թագաւորաց ժամանակը թիկնապահութեան կոչումը միայն մէկ մարդու էր տուած՝ Մաղևազի ցեղից, որից ծագեցաւ առանձին նախարարութիւն՝ Մաղևազունի անուամբ. Ղազար Փարպեցի, Երես 75. 212: Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիրք Ե. ԿԼ. ԼԲ. ԽԳ. Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԿԼ. Թ.

տանում թագաւորի առաջին (1)։ Ղանունի նշանակում է գինի ունի, որովհետեւ նա էր պատրաստում թագաւորի խմիչքներն։ Ինչպէս իրաք է ընկել էս մարդի անունը իր պաշտօնի հետ, նա թագաւորի համար պատրաստում էր լաւ և համեղ գինիք և անունն էլ Ղին էր։ Եւսում են, թէ Սաղարշակը բաւական լինելով նրանից, նրա անունը դասում է՛ի կարգս մեծ նախարարական ազգաց (2)։ Եւս երկու ցեղն՝ այսինքն Երծրունեաց և Ղանունեացը՝ ծագեցան Սենեքերիմի ազգից։ Սպանդուռնիք նշանակուած էին զենարանների (միս մորթելու տեղ) վերայ, և անունիք կոչուում էին բազկակիրներ և բազէակալներ՝ անտառների մէջ քնակուելու համար։ Չիւնականքն են ամարանոցների պտհապաններ և ձիւն բերողներ։ Նախարարութիւն ստացան իրանց ծառայութեան համար, ինչպէս թագաւորի մերձաւոր մարդիկ։ Սաղարշակ պատրաստեց չորս գունդ, պալատը պահպանելու համար, որոնք ամէնքը զինավառեալ մարդիկ էին և Եսկազունի թագաւորաց ցեղից, ու

(1) Թովմա Երծրունին Պիւք Ե. ԿԼ. ՁԵ երեք զանազան կարծիք է մէջ բերում էս ազգի ծագման համար, որ թէպէտ մի առանձին պաշտօն չունէին, բայց Սասպուրական մեծ նահանգին տիրելով, էին առաջին նախարարական ցեղերից մէկը, որոնք վերջը հասան թագաւորական աստիճանի։ Ժ.Ե. դարումը նրանք թողին իրենց ժառանգութիւնը՝ Սասպուրական նահանգը՝ Սասիլ կայսերը, ստանալով նորա փոխանակ փոքր Եսաստանի Սեբաստիա քաղաքը։ Թովմա Երծրունի, Պիւք Ե. ԿԼ. ԺԴ. Պիւք Գ. ԿԼ. Ե. Բ. Գ. Պիւք Ե. ԿԼ. Գ. Յովհաննէս Կաթողիկոս։ Եստիվերացի։ Բացի այս պալատական ծառայութիւնից Երծրունեաց ազգից մի քանի մարդիկ ստացան զլիաւոր զօրապետութիւն և ուրիշ կառավարչական (административный) պաշտօններ։ Խորենացի, Պիւք Բ. ԿԼ. ԺԺ. Փաւստոս Բիւզանդացի, Պիւք Գ. ԿԼ. Բ.։

(2) Ղանունեաց ցեղին էր պատկանում Տուրուբերան նահանգի Եղեովեա քաւառը։

րոնք զանազան ժամանակում ստացել էին իրանց հայրերից ժառանգութիւն զեղեր և աւաններ: Իստեղ, ինչպէս ես լսում, ասում են, թէ Պարսից թագաւորութեան ժամանակ օտարներից զնպեր էին բաղկացել և կոչուել Ոստան: Չգիտեմ, փերջացնէր առաջուան ցեղը կամ թէ մէկ յարձակմանց պատճառաւ ջնջուել էր և նրա փոխանակ կազմուել են գնդեր ուրիշներից, թագաւորական առնունով: Բայց առաջինները հաստատապէս գուրս էին եկած մեր առաջին թագաւորաց ցեղերիցն, ինչպէս Սրաստանումն էլ կոչուում էին Սիփօն (1): Սաղարշակ հրամայում է նոյնպէս ներքինացնել այն ազգիցը, նրանց նահապետ նշանակելով շայր՝ Ետրպատականից մինչև Ղուաշի և Նախճաւանի կողմանց իշխանին: Բայց ի՞նչպէս և ո՞ր տեղ էին կատարուում էս շայր իշխանի գործքերը, չգիտեմ, որովհետեւ ոչ մի տեղ չէ նշանակած (2): Ներքինաց կառավարիչը բացի շայր կոչուելուց (Տաճ. բաբայ), կոչուում էր և Տարպպէ (3): Իս ծառայութիւնը ժառանգական չէր ոչ մի ազգի, բայց մարդպետը նախարարաց կարգումը մի բարձր տեղ ունէր: Մարդպետի բնակարանը (резиденция) կոչուում էր Ոստան (պալատ), այսպէս կոչուեցաւ և վերջին ժամանակն ուրիշ նախարարաց բնակուելու տեղերն էլ (4): “Բայց մենք մոռացանք, ասում է Մովսէս Խորենացին, սարսափելի Սլաքին, որ իսկապէս չեմ կարող ասել, շայկիցն էր, թէ նրանից առաջ եղածներից,

(1) Սանոնաւոր գրուում է Սիփեփոնի. սեփե նշանակում է պալատ, թագաւոր, ծուխ որդի:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԷ. Լ:

(3) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Գ. ԴԷ. Լ, Բ. ԺԲ. Գեղք Լ. ԴԷ. Զ, Լ: Մովսէս Խորենացի, Գեղք Գ. ԴԷ. ԺԼ:

(4) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Լ. ԴԷ. ԴԳ:

որոնց համար հին զրոյցն ասում է, թէ կային: Աս շատ քաջ մարդ էր, սրան Աղաբաշակը քիչ մարդով նշանակում է պահել Լեւոնիքը և պառլամենտի պաշտօն ստացաւ և Միանդակ անյաղթելին, որից ծագեցան Մանդակունիք (1):

Աղաբաշակ նշանակում է երկու յիշնցնողներ, որոնք պարտական էին զրով յիշել նրան, մինք բարեգործութիւնը միւսը վրէժինդրութիւնը: Բարեգործութիւնը յիշողին հրամայում է թագաւորի բարկութեան կամ անիրաւ բան հրամայելու ժամանակը յիշել ճշմարտութիւնն և մարդասիրութիւնը (2):

Իս կարգադրութեան մէջ անկարելի է չնշմարել քաղաքական դաշափարը, որ Աղաբաշակն ունեցել է իր տնօրէնութեանց մէջ: Նրան շրջապատում են անդէտ մարդիկը, որոնք պարտական էին նրան իրանց մեծութեամբն, որոնք մեծ մա-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԴԼ. Բ: Արևելեաց ցեղը մասնադրութեան համար կոտորուեցաւ Տրդատայ ժամանակն և նրանց ժառանգական կայքը՝ Տարսնու երկիրը՝ ստացան Մամիկոնեանք: Խորենացի, Գիրք Բ. ԴԼ. ԶԲ: Մանդակունեաց ցեղը կոտորուեցաւ նոյնպէս թագաւորական տան վերայ ունեցած հաւատարմութեան համար, որովհետեւ երբ որ Խոսրովը ստանուում է Լեւոնից, որ ուղարկուած էր Արտաշէր Պարսից թագաւորից, որ տիրում է Հայաստանին և հրամայում է սուրբ քաջել բոլոր թագաւորական ցեղը, էն ժամանակն Արտաւազդ Մանդակունին ազատում է Տրդատին Խոսրովի որդւոյն, փախչելով նրան Հռովմայեցոյ թագաւորութիւնը: Արտաշէր այս բանս լսելով, հրամայում է ջնջել բոլոր Մանդակունիներին . . . և բոլոր սուրբ քաջացեան: Արտաւազդի բոլորեցից մէկը շատ գեղեցիկ աղջիկ լինելով, յափշտակուեցաւ Տաճատ տնունով մէկից, որ Արտաշէր աղջիկն էր՝ Գուշար Հայկազնույ զաւակներից, և տարուեցաւ Անտարիա ու այսպէս ազատուեցաւ: Տաճատ ամուսնացաւ նորա հետ՝ սիրահարուած նրա անշափ գեղեցկութիւնից: Խորենացի, Գիրք Բ. ԴԼ. ԶԲ: Այն աղջկայ ցեղը կոչուեցան Մանդակունիք, թէպէտ շատ քիչ է յիշուում վերջերումը:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԴԼ. Բ:

ասմբ Զայկական ծագումից չէին. ինչպէս երևում է, նա շատ չէր հաւատում ժողովրդին և նրանց առաջնորդներին, որոնք Զայկայ սերնդիցն էին, որովհետեւ ցանկալով ընդհանրութիւն (популярность) գտնել, ընդհանուր անուն ճարել, շրջապատում է իրեն թիկնապահներով Զայկայ ցեղից, բայց նրանց գլխավոր նշանակում է Մաղխաղ անունով մէկին. պալատական գունդերն էլ, որոնք սկզբումը Զայկայ ցեղիցն էին, վերջումն էնպիսի մարդիկ էին, որոնց թագաւորական ծագման վերայ կասկածում է Մովսէս Խորենացին:

Յիշենք մենք և այն պալատական աստիճանները, որ Աղարշակը չհաստատեց, բայց յիշուում են միայն Երշակունեաց ուրիշ թագաւորաց ժամանակը. Օննակէ, որ կարծեօք պէտք է լինէր Մամիկոնեան ազգից, սրա համար յիշուում է Երշակ թագաւորի ժամանակը (1). Սենեկապետ, (2) սորա պարտաւորութիւնն էր փանել Բագարէ «ոչը: փաւստոս Բիւզանդացին այսպէս է պատմում, «Թէ Երշակ թագաւորը վերջրեց թագաւորական սուրն և աղելը, որ տուեց նրան՝ Ներսէսը՝ սննկապետ լինելով (3). Մերովք տալիս է նրան գանձապահութիւնն և թագաւորի կնիքը պահպանելը (4): Դահմապետ (5). Զաւարապետ, արքունի փան վերակացու (6). Խորենացին ասում է. «Երտաշէսը կարգում է հազարապետ իմաստուն և բանաստեղծ Արցրին և հաւատում է

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Գ. ԳԼ. ԻԲ. ԻԵ:

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Բ. ԳԼ. Ի:

(3) Գեղք Գ. ԳԼ. Գ:

(4) Մերովք, ԳԼ. Ե, Օ:

(5) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Գ. ԳԼ. ԺԵ:

(6) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԳԼ. ԾԳ. Գեղք Գ. ԳԼ. ԿԵ: Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Գ. ԳԼ. Բ:

նրան բոլոր արքունիքը»։ Վարդապետ, այսպէս Մեսրոփը, կրթուած և սովորած լինելով Մեծին Ներսիսի մօտ, նրա մահից յետոյ կարգուում է քարտուղար արքունի դրանը . . . (Առամշապուհը) շատ նեղութիւն է կրում քարտուղարի համար, որովհետեւ Մեսրոփի գնալուց յետոյ արքունի դռնիցը մի ճարտար դպիր չի գտնում իրեն համար (1)։ Ագաթանգեղոսը յիշում է և պալատական աստիճանը Շահապ, Եղեշէն և Մեսրոփին էլ Շահ—Արտապէս (2)։ բայց առ հասարակ դժուար է ճշտութեամբ վճռել ինչպիսի տանի ժամանակուայ աստիճանաց և ծառայութեանց նշանակութիւնը :

Երբ որ Հայոց Թագաւորներն ընդունեցին քրիստոնէութիւնն, էն ժամանակը պալատական աստիճանաց մէջն էլ մտան դրան էրէյոս—նի—նն (3) և Երէյոս—նի—նն (4)։ Ուրեմն պալատական ծառայութեանց մեծ մասն, ինչպէս մենք տեսանք, ժառանգական էին և երեւելի նախարարական ցեղերին էին պատկանում և միայն յանցանքն ու թագաւորի բարկութիւնը զրկում էր մի որդու իր հօր պաշտօնից։

ԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԹԱԳԱՒԱՌՈՐԱՅ ՈՒՐԻՇ ԱՐՔԱՒՆԻՔՆԵՐԻ ՀԵՏ։ Հայոց Թագաւորները իրենց ամուսին ընտրելուս խնամութիւն էին անում մերձակայ տէրութեանց և Թագաւորութեանց հետ։ Խորինացին պատմում է, թէ Արտաշէս Բ. ամուսնա-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Գ. Խ. ԽԷ, ԾԲ.

(2) Եղեշէ, Երես 174:

(3) Փառապոյ Բիւզանդացի, Գեղք Գ. Խ. ԺԼ: Արապիտ: Պաշար Փարպեցի, Երես 129:

(4) Մատթէոս, Երես 143: Արապիտ:

ցաւ Սաթինիկ Աւանաց թագաւորի աղջկայ հետ։
Սմբատ Ա-ի կինը ըստ վիպութեան Յովհաննէս
Ասթուղիկոսի, Եղերացւոց թագաւորի աղբիցն էր։
Աբաս՝ Առտ Բ-ի եղբայրը ամուսնացաւ Ափիա-
զաց Գուրգէն մեծ իշխանի աղջկայ հետ, որ Ալբաց
Աորենքեհ թագաւորի քրոջ որդին էր։ Արշա-
կունեաց մի քանի թագաւորները խնամութիւն
արին և Հռովմայեցւոց էայսերաց հետ։ Արտա-
շէս Ա-ը իր Արտաշամայ աղջիկը տալիս է կին
մէկ Սիհրդատ Ալբաց բռնչի, որ Գարեհի նախա-
նար Սիհրդատի զաւակիցն էր, որին Աշէքսանդր
Մակեդոնացին կորգել էր Ալբացւոց զերիների վե-
րայ (1)։

ՀԱՐՍԱՆՔԻ ԾԷՍԵՐԸ։ Մովսէս Խորենացին պատ-
մելով Արտաշէս Բ-ի հարսանիքն Աւանաց թա-
գաւորի Սաթինիկ աղջկայ հետ, ասում է. “սո-
ւորութիւն էր թագաւորաց մէջ, երբ որ փեսայու-
թեան ժամանակ տաճարի դուռը կը հասնէին, փո-
ղեր էին շաղ տալի, ինչպէս Հռովմայեցւոց հիւպա-
տոսներն. էնպէս էլ թագուհիքն իրենց առաղաս-
տումը մարդարիտ էին շաղ տալի (2)։ Խորենացին

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. Դ. ԺԱ.

(2) Այս սովորութիւնը մինչև հիմա կայ Գուղայու Հայե-
րի մէջ (Սպահանու մօտ), երբ որ պսակաւածներն եկեղեցւոց
գառնում են նոռն, փեսայի դրան մօտ շաղ են տալի նորա-
պսակների վերայ մանր արծաթի դրամներ, երբեմն ևս ոսկի։
Համեմատ իրենց կարողութեան, իսկ ով որ արծաթ և ոսկի
չունի, շաքարեղէն է շաղ տալի։ Օրանոթ. Գ. Լ. մինի, Խորե-
նացու թարգմանութեան մէջ երես 297։

Էին ժամանակը Ռուսաց իշխաններին էլ այդ կերպով
դիմաւորում էին. պատմութիւն Ռուսաց Տէրութեան։ Գ. Լ.
Հունովի թագաւոր պսակուիլը։ Օրանոթ. Հեղ։

Հայաստանում այդ սովորութիւնը մինչև հիմա էլ կայ,
էս տեղ դրամն ոչ թէ շաղ են տալի, այլ բարեկամքն են ըն-
ծալում. իսկ շաքարեղէնի փոխանակ իւղ և մեղր են պահտ
տալի նորապսակների գլխին։ Օրանոթ. թարգ.

էս մեկնութիւն է բերում Վողթան երգին, որ գեռ-
կրգուում էր ժողովրդի մէջ. « Ոսկի անձրև էր
գալիս Արտաշեսի փեսայութեան ժամանակը, մար-
գարտի անձրև էր գալիս Սաթինկի հարսնութեան
ժամանակը (1):

Քրիստոնէութեան ժամանակ թագաւորաց հար-
սանիքի ժամանակ, թագուհու գլխին թագ էին
դնում և ծիրանի էին հազցնում նրան, ինչպէս
փկայում է Մովսէս Խորենացին. « գալով Տրդատը
մեր աշխարհն, ուղարկում է Սմբատ ասպետին՝
Բագարատի հօրը բերել աշխէն կոյսին՝ Աշխա-
դարայ աղջկանը իրա կնութեան համար, որի հա-
սակն ունիչով չէր պակասիլ թագաւորի հասակիցն
և հրամայում է Արշակունի գրեւորան և ծիրանի
հազցեն և թագ դնել գլխին, որ ամուսին լինի
թագաւորի (2):

ԲԱԶՄԱԿՆՈՒԹԻՒՆ. Հեթանոսութեան ժամանակը
մեր թագաւորաց մէջ բազմակնութիւն լինելու սո-
վորութիւնը յայտնում է Մովսէս Խորենացին Ա-
պստէս. « Աբգարի կանանցից գլխաւորին, որի
անունն էր Հեղինէ, ուղարկեց իր քաղաքը (3):
Բ. Սաթինկին առաջինը լինելով Արտաշէսի կա-
նանցիցը, ծնում է նրան համար Արտաւազ-
դին » (4):

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ԹԱՂԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ.
Մովսէս Խորենացին Արտաշէսի պատմութեան մէջ
շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ է հաղորդում

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԳԼ. Ծ.

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԳԼ. ԶԳ.

(3) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԳԼ. ԼԵ.

(4) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԳԼ. Ծ.

մեզ Հայոց կռապաշտ Թագաւորաց Թաղման սո-
վորութեան մասին: “Արիստոն Փեղղային, ա-
սում է նա, գեղեցիկ նկարագրում է Արտաշէսի
մահը” շատ մարդիկ մեռան Արտաշէսի
մահուան ժամանակ, սիրելի կանայք և աղախինք
և հաւատարիմ ծառայք, և ո՞րպիսի Թաղման հան-
դէս կատարեցին մարմինը պատուելու համար, ո՞չ
թէ բարբարոսի նման, այլ քաղաքական հարկով:
Պազաղն ոսկեղէն էր, գահն և անկողինը բեհե-
զից և պատմութեանը, որ մարմնոյ վերայ ձգած էր,
ոսկեթել էր, Թաղը դրած գլխին և գէնքն էլ ոսկե-
ւով պատած՝ առաջն էր դրած, նրա գահի շուրս
կողմն էլ որդիքն ու ազգականները, սրանց մօտ էլ
զինուորական պաշտօնեայքը, նահապետները, նա-
խարարաց բազմութիւնն և միանգամայն զօրաց
զնդերն զինաւորուած, որպէս թէ պատերազմի են
պատրաստուում: Առաջին էլ պղնձեայ փողեր էին
հնչում և յետնուց սև հագած ողբացող կու-
սանքն և սուգ անող կանայք, նրանց ետեւիցն էլ
աւազակներն բազմութիւնն. և էսպէս տարան Թա-
ղեցին և գերեզմանի վերայ շատ յօժարակամ մեռ-
նողներ եղան (1): Մենք ունինք նոյնպէս Հայոց

1) Մովսէս Խորենացի, Պէրք Բ. գլ. Կ: Առապաշտու-
թեան ժամանակ Թաղման ժամանակը լինում էին յօժարա-
կամ ինքնասպանութիւններ, մազերը պոկոտում էին, ճակատ-
ները ջարդում էին և երեսները չանկռում: Վերստոնեա-
լ թեան ժամանակը “Արտաշէս կաթողիկոսը ժողովքի մէջ բա-
նազրեց սպառնալիքներով և արգելեց էս հեթանոսական սո-
վորութիւնը, բայց նրա մահից յետոյ կրկին վերանորոգեցին,
ինչպէս երևում է Փաւստոս Բիւզանդացու այս հետեւեալ
խօսքերից: “Այժմ մէկը յանկարծ մեռնում էր, ոչ ոք չէր
համարձակում յուսահատութեամբ ընդդէմ եկեղեցւոյ կա-
նոնաց լալ մեռելի համար, չանկուել երեսն և աղաղակել
“Արտաշէսի ժամանակը”, բայց միայն լալիս էին՝ սաղմոսներ և
շարականներ երգելով և վառած ջահերով և մոմերով ուղե-
կից էին լինում հանգուցելոյն . . . իսկ “Արտաշէսի մահից յետոյ”

քրիստոնեայ թագաւորաց թաղման նկարագրու-
թիւնը, որ ինչպէս երեւում է աւելի շքեղու-
թեամբ է կատարուել: Այսպէս է Տրդատայ թաղ-
ման հանդէսի նկարագրութիւնը. «վեր կալան տա-
րան նրան թորդան, արծաթապատ դագաղի մէջ,
որի վերայ լծած էին սսկեսանձ ջորիներ և դա-
դաղն էլ զարդարած էր գոյն գոյն ծածկոցներով
և զօրքն էլ այս և այն կողմից զինաւորուած
դրօշակներով. իսկ դագաղի առաջին Աստուա-
ծային շարականներ էին երգում և խաւով էին
ծխում, իսկ նրա մօտը բաքեկամները, սիրելիներն,
բնաանիքն և նրա օրդիկներից շատերը ոտով
գնում էին և դագաղից յետոյ փուկերն ու ողբոց տա-
ւիդներն էին հնչում և ողբասաց կուսանքն էին
գնում, նոյնպէս և անթիւ բազմութիւնն աւա-
կաց: Եւ այսպէս հասան էն տեղը, որ շինած էր
թագաւորական տապանը մարմարիոնից, վեհն էլ
շուշայ ձգած և գնելով նրա մէջ այն պատուա-
կան դանձն, անուշահոտ նուէրքը և մեծ աշխա-
տաւորը՝ թաղեցին նրան մեծին Վրիգորի զբօս-
նից տեղումը, որ նա պարիսպ քաշելով անուա-
նից իրա պարակէզը, »:

Յովհաննէս Աթուղիկոսն այս խօսքերովն է

երբ որ ողբում էին ննջեցելոց վերայ, արք և կանայք աուգ
էին անում փողերով, կիթառներով և քնարներով, ճղճլատ-
ուած ձեռներով և երեսներով և զգուելի ու դարշելի կերպի-
քրար ընդգէմ թուղթոտալով, ծափ էին տալի և այսպէս ուղե-
ւորում էին ննջեցելոցը, »:

Այսպէս Խորենացին ասում է, թէ «Երեսէ ջնջեց նախա-
րարաց միջից երկու բան. առաջին՝ ազգականաց միջի չհասու-
թիւնը, որ պահում էին իրենց իշխանական ցեղերը չջնջուելու
համար, երկրորդ՝ ինքնակամ սպանութիւնները, որ լինում
էին մեռածների վերայ ըստ հեթանոսական սովորութեանը, »:
Պէտք Պ. ԷԼ. Ի:

նկարագրում Աշոտ Ա. Ռադրատունի թագաւորի թագումն: “Եւ օրովհետեւ, ասում է նա, ճանապարհին Քատասար կոչուած ապառաժոտ իջեանումը պատահեց նրա մահը, վերիական նրան դադարով եւ տարան նրա թագաւորանիստ Ռադարան աւանը, դադարը զարդարելով ոսկեզարդ ծածկոցներով. զօրքն զինաւորուած մեծ զարդարանքով եւ զբռնակներով, շրջապատել էին մեծ Աթուղիկոսին. միւս եկեղեցւոյ կղերն էլ առաջին դնալով, սաղմոս եւ օրհնութիւններ էին երգում. իսկ նրա երեք որդիքը, պալատի մեծամեծներն եւ միւս բարեկամները գնում էին դադարի ետեւից . . . էսպէս տեղ հասան: Իստեղ պէտք էր տեսնել ողբացող կուսանաց արտասուակից հառաչանքներն եւ կանանց, տիկիկների եւ ռամիկների լացուկոժը: Յետոյ շինելով թագաւորական տապան, թաղեցին նրան իր հայրերի հանդըստարանում: Այս յուզարկութեան մէջ պատմիչը չի յիշում փող կամ քնար հնչիլն, այն ինչ այս սովորութիւնը դեռ կար այն ժամանակն, ինչպէս Ստեփաննոս Օրբելեանի այս պատմութիւնից երևում է. “Միւսեաց մեծ իշխանը՝ Պարուռը մեռնում է պատանեկութեան մէջ յետոյ երանելի Տիկին Մարիամը վերցնելով նրա մարմինը, զարդարում է թագաւորական զարդերով, անթիւ ժողովրդով, աղաղակներով, փողահարների ու քնարածուների ողբերգական պարերով: Չաքարիայ Աթուղիկոսի հետը տանում թագում են իր հայրերի հանգստարանումը, (1):

Այս իսկ բառերով, համարեա, խօսում է Օրբելեանն Աշոտ Միւսեաց իշխանի թագման համար,

(1) Ստեփաննոս Օրբելեան, ԴԷ. 1Է:

որ մեռաւ Յուսուփ Ոստիկանի ժամանակը. “ Մեծ Միւնեսաց նախարարն ու զահիրէց Աշոտն իր շատ քաջագործութիւններից յետոյ վախճանուում է, իսկ նրա բարեպաշտուհի և կանանց մէջ անհամեմատ Շուշան կինը զարգարելով նորա մարմինը թագաւորական ձեով, անթիւ ժողովրդով, դամբանական փողերով և ողբերգական քնարահարութիւնով թաղում է, (1):

Մարմինը զմռսելու սովորութիւն լինելը, երբ որ պէտք էր ասնէին մէկ տեղից միւս տեղ, երևում է Ստեփաննոս Օրբելեանի այս խօսքերիցն. “ Թափառականութեան և հեռաւորութեան մէջ մեռնում է նրանց մայրն՝ երանելի Տիկին Մարիամը, որի մարմինը զմռսելով՝ դնում են փայտեայ տապանի մէջ և պահում են մինչև օրն իրենց գալը . . . սոցա յետ դառնալուց յետոյ շքեղ հանդիսով և անթիւ բազմութեամբ ժողովրդոց թաղում են իրենց մօրը նրա շինած եկեղեցւոյ մօտ (2):

(1) Հոգևորականաց թաղման ժամանակ յիշուում են մեռներ և կանթեղներու Փառատոս Բիւզանդացին այսպէս է նկարագրում Վրդանէս Վաթուղիկոսի թաղումը. “ սրանից յետոյ փոխուեցաւ աշխարհքիցս Վրդանէս մեծ քահանայապետը. բոլոր Հայոց աշխարհքը ժողովեցաւ և մեծ պաշտամբ, սաղմաներով, հոգևոր երգերով, կանթեղներով, մեռմերով և խնկարկութեամբ, արքունական կառքով յուղարկաւորեցին սուրբ Վրդանէսին մեծ տխրութեամբ Թորդան գիւղը Վարանաղեաց դաւառումը ” Վերք Գ. Դ. ԺԱ. Այսպէս Արրիւն պատմիչի վկայութեամբ, Վահան Ամատունին կատարեց սուրբ Մեսրոպի թաղումը “ անթիւ ժողովրդով . . . եկեղեցական երգերով, վառած կանթեղներով և ճրագներով բոլոր զօրաց ներկայութեամբ:

(2) Այսպէս զմռսած էր Խահակ Վաթուղիկոսի մարմինը, որ մեռաւ Խառանումը, որ տեղից պէտք է բերէին Հայաս-

ՍԵՒ ՀԱԳԻՆԷ: Յո՛հաննէս Սաթուղիկոսը պատ-
ժուում է, թէ “ Սմբատ իր Աշոտ Ա. հօր մահից
յետոյ սև հագաւ և Ատմերսէհ Աջաց իշխանը
պատահում է Սմբատին, հաղցնում է նրան թա-
գաւորական զգեստն և հանում է նրանից սևի
շորերը, ”: Բայտ ասութեան Թովմայ Արծրունց,
երբ որ հրաշագեղ Սովիա Տէկինը լսում է իր
մարդի՝ Գրիգոր Դերանկի մահն, ընկնում է երե-
օի վերայ գետին, մոխիր է ցանում՝ գլխին, խաւա-
րացնում է պալատը, այսինքն՝ իշխանի սենեակն և
դէն ձգելով իր մարգարտով զարդարուած պատուոյ
քօղը, հագնում է սև շորեր, պատրաստում է իր
գլխի համար թուխ քօղ, կանչում է ողբացող
աղջկանցը, հրամայում է նրանց լաց լնիլ և
կարգելով Ներայեցւոց երգիչներ, նորոգել է տալիս
Խարայէլացւոց թագաւորների ողբերը (1):

Չի կարելի ճշգրտութեամբ նշանակել միջոցը, թէ
որքան ժամանակ սև էին հագնում մեռած թա-
գաւորի համար, որովհետև Թովմայ Արծրունին
ասում է, թէ “ նրա մեռնելու օրը Գաւրգէնի՝

տան. “ հրամայեց բերել ոսկեհուռ շորեր և անուշահոտ իւղ
և զմեռեց սրբոյ մարմինը և պատրաստելով կառք և սպիտակ
շորիներ, ուղարկեց չայաստան ”:

Չայոյ մի քանի հեղինակների խօսքով կարելի է հաւատ
ընծայել, թէ թաղում էին թանգազին հանգերձներով. նաև
թաղում էին մարմնոց հետ ոսկի և ոսկեղէն իրեր: որովհետև
երբ որ Պարսիկները պահանջեցին Սասակից ոսկի, էն ժա-
մանակը “ ուզում էին փորել դերեզմանները ”, ասում է
Եղիշէն. այսպէս Ր. դարումը Արարացւոց շահամուրթիւնը
լցնելու համար փորում էին մեռածների դերեզմաններն և
հանելով էն տեղից ոսկի, տալիս էին նրանց ”: Այս սովորու-
թիւնն Աղուանից մշ իւր լնիլն և մինչև հիմա մի քանի
Չեքեզիների ցեղերի մշ պահուիլը հաստատում է Ստրա-
բոնը: Ստրաբոն, Գիլքը ԺԱ. երես 503:

(1) Երբ որ Գլին քաղաքումն երկրաշարժութիւնից ջրնջ-
ուեցան շատ բնակիչներ, մնացածներէց մեծ մասը սև հագանք

(Պաղիկ Արծրունի թագաւորի եղբօր) մեծ սուգ եղաւ բոլոր հայաստանումն և (Պաղիկ թագաւորը 40 օր շատ մեծ սուգ արեց նրա համար ,, (1):

Աթուր թագաւորի մահից յետոյ, նորա որդի Աննը, ըստ վիպութեան Ասհրամի, սուգ պահեց երեք ամիս, « բայց երբ որ Ղերանեկը մեռաւ, Աշոտ Ա. թագաւորի և Պէտրգ Սաթուղիկոսի ժամանակ, նորա եղբայրը՝ Պրիգոր Ասպուրականի իշխանը ժողովելով բոլոր Ասպուրական երկիրը, Կասն ամիս սուգ արեց նրա համար ,, (2):

Խորենացու հետեւեալ խօսքերից երևում է, որ սովորութիւն է եղել մահարձան կանգնացնել թագաւորաց զերեզմանների վերայ. նա և ասում է, Արտաշէս թագաւորը յիշելով, որ Արուանդն Արշակունեաց ազգական է, հրամայում է նորա մարմինը թաղել և մահարձան կանգնացնել նորա վերայ (3):

Նայոց և օտարաց հեղինակները շատ գովում

« Եւ չեմ ասում աղգականաց համար, շարունակում է Յովհաննէս Սաթուղիկոսն երգեցիկ կուսանաց աղիւղորմ ձայներն և սև հագած կանանց ու վշտալի աղաղակով սուգ անող մարդկանց ձայնը մինչև երկինքն էին հասնում »:

(1) Թաւմա Արծրունի, Պիւրք Ե. ԳԼ. ԼԼ:

(2) Թաւմա Արծրունի, Պիւրք Պ. ԳԼ. Բ:

Հետեւեալ պատմաբանների խօսքերից կարելի է ամէլ, որ Նայաստանումը կար շրէից օձիքը (եախայ) պատուելու սովորութիւնն, ի նշան տխրութեան. Ագաթանգեղոս ասում է, թէ « երբ որ երանելին Պրիգոր խօսեց այս ամէնը, բոլորը ձեռքները փէշերը ձգած՝ պատմութեանները պատում էին »: Աղիւղէն էլ ասում է. Պաւստոս հասաւ Նայոց աշխարհից ծակաթը ջարդելով և օձիքը պատուելով ապստամբ Սասնի համար »: Ագաթանգեղոս, երես 177: Աղիւղէ, երես 135:

(3) Մովսէս Խորենացի, Պիւրք Բ. ԳԼ. Խ.Օ:

ն Երգար Թագաւորի ամուսին Զեղինէ Թագուհւոյ շիրիմը, որ դեռ մնում էր Խորենացու ժամանակը. « Զեղինէն, ասում է Խորենացին, բարեպաշտ լինելով՝ իր մարդ Երգարի պէս, չկարողացաւ կռադաշտից մէջ բնակուիլ, այլ գնաց Երուսաղէմ. . . . որի երեւելի շիրիմը մինչև այսօր կայ Երուսաղէմումը զրան առաջին » (1): Պաւստինոս Յոյն պատմիչը մի քանի տեղեկութիւններ է հաղորդում մեզ Զեղինէի շիրմի համար, « Եւ շատ արժանաւոր շիրիմներ գիտեմ, ասում է նա, միայն էս տեղ նրանցից երկուսն են յիշում, մէկը Աղէ կառննայումն և միւսը Զրէաստանումը. . . . Զեղինէ Թագուհւոյ հրաշակերտ շիրիմը, նրա դուռն ինչպէս և միւս մասերը մարմարեայ էր (2): Երա համար յիշում է նոյնպէս և Յովսէփոս (3): Լևոն մանրամասնաբար նկարագրում է այս շիրիմը՝ պատկերն էլ գնեկով:

ԹԻ ԻՆՁ ՆՇԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԷՐ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ՕՏԱՐ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԷՁ: Զայաստունը իր քաղաքական կենաց առաջին ժամանակներումն իր առաջին Թագաւորաց ժամանակը համարուում էր երկրորդակարգ տէրութիւն կամ պարզ ասել երկրորդ՝ իր հզօր մերձակայ տէրութիւններից յետոյ, որոնք էին Եսորիք և Պարսիկները: Երամ յաղթեց Մարաց՝ Նիւքար—Մաղէս իշխանին,

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԳԼ. Լ.Օ:

(2) Պաւստինոս, Գիրք Բ:

(3) Յովսէփոս, Գիրք Ի. ԳԼ. Գ:

Փաստոս Իււղանդացին յիշում է այն գեղեցիկ շիրիմը, որ կանգնեցին Փառէն կաթողեկոսի գերեզմանի վերայ, Գիրք Գ. ԳԼ. Ժ.Օ:

Հարկատու արեց նրա երկիրը մինչև Օսարասպ
լեռն և լինելով իր բոլոր մերձակայ տէրութիւն-
ներից հզօր, ստացաւ նախագահութիւն ուրիշ
տէրութեանց վերայ, բայց այս նախագահութիւնը
մնաց չայտատան մինչև Մինոսի ժամանակը, որ
կամեցաւ իր Ռէլ նախահօր վրէժն առնել չայի-
րից, որին սպանել էր չայկը « և ջնջել բոլոր
չայկայ սերունդներին » . բայց սրտումն երկիւղ
ունենալով, ծածկում է իր չարութիւնը, հրա-
մայում է մեր Արամին վարել իր իշխանութիւնն
անկասկած և իրաւունք է տալիս նրան մարգարոէ
վարսակալ դնել զլիւին և իրենից երկրորդ կոչ-
ուիլ » (1) : Այս երկրորդականութիւնը պահեց և
Արայ. ինչպէս Խորենացին ասում է, թէ « Արայ
մի քանի տարի Մինոսի վախճանելուց առաջ կա-
ռավարեց իր հայրենիքը միւսնոյն յարգանք ընդու-
նելով Մինոսից, ինչոր ունէր իր հայր Արա-
մը », (2) : Արշակունեաց թագաւորելուց յետոյ
չայոց գահը համարուում էր երկրորդ՝ որովհետև
Արշակունեաց ցեղը չորս ճիւղը բաժանուեց, Ար-
շակունիք Պարթեաց, չայոց, չնդկաց և Մազ-
քըթաց (3) . բոլոր Արշակունեաց մէջ առաջին
տեղին ունէր Պարսից թագաւորը, որ կոչուում
էր թագաւոր թագաւորաց և տիրում էր բոլոր
Պարսկաստանին (4) : Երկրորդ տեղը պատկանում
էր չայոց թագաւորին, որ տիրում էր չայաս-
տանի վերայ, երկրորդ Արշակունի կոչմամբ.
Չնդկաստանի Արշակունիք ունէին երրորդ տեղը

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Ա. ԴԼ. ԺԳ :

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Ա. ԴԼ. ԺԵ :

(3) Ծանոթութիւն, Պ. Լ. Գ. Խորենացւոյ ռուսերէն թարգ-
մանութեան մէջ, Երես 278 :

(4) Ագաթանգեղոս, Երես 25—37 : անդ ևս :

և թագաւորում էին Բակտրեայումը, որոնց Հայ մատենագիրները կոչում են Քուշանաց թագաւորք։ Զորրորդ ճիւղը Արշակունեաց թագաւորում էր Պատից և Սև ծովերից դէպի հիւսիս. փաւստոս Բիւզանդացին էս ճիւղը կոչում է Սազքեաց Արշակունիք, որոնք միւսնոյն ծագումն ունէին, ինչ որ Հայոց Արշակունիքը (1)։ Արտաշէս Հայոց թագաւորը յառաջադէմ լինելով, չի բաւականանում երկրորդականութեամբ և որոնում է նախագահութիւն, որին համաձայնում է Արշական (Պարսից թագաւորն) և տալիս է նախագահութիւնը, որովհետև Արտաշէսն էր հպարտ և պատերազմասէր, որ իր համար արքունիք շինեց Պարսից աշխարհումն և իր պատկերով առանձին դրամ կտրեց և Արշականին իր ձեռքի տակն առաւ (2)։ Այս նախագահութիւնը մնում է միայն Արտաշէսի ժամանակը, որովհետև նորա որդին և յաջորդը Տիգրան Բ. “ հրաւիրում է ՚ի փոխադարձ սէր Արտաշէս Պարսից թագաւորին, որ զրկուել էր նախագահութիւնից իր հօր հպարտութեամբը. իսկ ինքը՝ Տիգրանը իր կամքով երկրորդական տեղն է ընդունում՝ յետ դարձնելով նրան առաջնական գահը (3)։ Այսպէս շարունակուեց երկար ժամանակ, մինչև Արշակունեաց վերջին ժամանակներն։ Ազաթանգեղոս ասում է, թէ “ երբ որ Արտաւան Պարսից թագաւորի մահից յետոյ այս գահը հասաւ Խոսրով Հայոց թագաւորին, որ երկուրդն էր Պարսից Կերոմանից, որովհետև ով որ Հայոց թագաւոր էր, նա Պարսից տէրութիւնից երկրորդ էր (4)։

(1) Գեղեք Գ. ԿԼ. Բ. Ի.

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղեք Բ. ԿԼ. ԺԵ.

(3) Մովսէս Խորենացի, Գեղեք Բ. ԿԼ. ԺԹ.

(4) Ազաթանգեղոս, Երես 26.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՐ
 ԶԱԿԱՅ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՀԵՏ: Ա.) ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ
 ՊԱՐՍԻՑ ՀԵՏ: Հայաստանի բարեկամական յարա-
 բերութիւնը Պարսկաստանի հետ սկսում է Պար-
 սից տէրութեան հիմնարկութիւնից: Աւերոս բա-
 րեկամական հաւատարմութիւն ունեւոյ՝ Հայոց
 մեծ Տիգրանի հետ, նորա օգնութեամբ յաղթեց
 Աթաշակ Սարաց թագաւորին: Խորենացին ա-
 սում է, թէ “ այսպիսի մտածմանց պատճառը (այ-
 սինքն Աթաշակի այսպիսի երկիւղի և կասկածի
 պատճառն էր) Աւերոսի և Տիգրանի մտերմական
 դաշնադրութիւնը, որի յիշատակիցն շատ անգամ
 քուներ փախչում էր Աթաշակից, և իր խորհրդա-
 կաններին միշտ հարցմունք էր անում, թէ ի՞նչ
 հնարքով կարող ենք քանդել այն Պարսկի սիրոյ
 կապը անթիւ զօրք ունեցօղ Հայկազնից, , (1):
 Այս մի և նոյն բանը կրկնում է Խորենացին հե-
 տեւեալ գլխումը Աթաշակի համար. “ մեծ վտանգ
 էր Աթաշակին այն ժամանակը Աւերոսի և Տիգ-
 րանի միաբանութիւնից, , (2):

Արշակ Պարսկաստանի գահը բարձրանալուց
 յետոյ, Պարսից և Հայոց բարեկամութիւնն աւե-
 լի հաստատուեց, երբ որ Հայոց գահը ստացաւ
 նրա եղբայր Աղղարշակն և երկու տէրութեանց
 վերայ թագաւորեց մի և նոյն տունը: Ազգակցու-
 թեան կապը, որ միացրել էր երկու թագաւորա-
 կան տներն իրար հետ, մի քանի դար չ'ընդացաւ
 և Հայոց թագաւորները շատ անգամ խառնուում
 էին Պարսից Արշակունեաց ընտանեկան վէճերի
 մէջ, վճռում էին նրանց միջի գահակալութեան
 համար ծագած վէճերը, ո՛չ թէ զէնքի զօրութեամբ,
 այլ ինչպէս մերձակայ ազգականք, անձամբ ներկայ

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ա. գլ. ԻԷ:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ա. գլ. ԻԶ:

դտնուելով և յորդորելով : Արգարը գնում է Պարսկաստուն, որ վերջոված էր Թագաւորի որդւոց խռովութեան պատճառաւ և կարգի է գնում իր կամքովը նախագահութիւնը, ոչ ոք չի ընդդիմանում նրան և ամէնքն անխօս համաձայնում են նրա անօրէնութեանցը : Խորենացին ասում է , թէ “ Պարսից Արշակ Թագաւորի մահից յետոյ, մեր Արտաշէս Թագաւորը Թագաւորացնում է իր համանուն Արտաշէսին՝ նորա (Արշակի) որդւոյն Պարսից աշխարհի վերայ , (1) : Երբ որ Պարսից Պատիժահար գաւառի լեռնային բնակիչքը և Ասպից երկիրը չհնազանդուեցան, էն ժամանակը Արտաշէս Թագաւորը ուղարկում է Սրբատին զօրքով , որ ամէնքին հնազանդացնում է :

Այն ժամանակը, երբ որ Հայաստանը խաղաղութեան մէջ էր և սպառնալիք էր մերձակայ ազգաց, յանկարծ հասնում է Պարսից Արտաւան Թագաւորի մահուան և Սասանեան Արտաշէրի գահակալութեան լուրը (2) : Այսպիսի փոփոխութիւնը բնականաբար ցունկալի չէր Հայաստանի համար, ուստի և մեր մեծն Խոսրով Թագաւորը արիւնահեղ պատերազմներ սկսաւ, որ վերկացնի իր նախնի ազգակից ցեղը, բայց նենգաւոր մատնիչ սուրը վերջ տուեց նորա յաղթական յարձակմանցը :

Այս ժամանակից առաջուան բարեկամական յարաբերութիւնքը վերջացան և նախանձն ու թշնամութիւնը ներս մտան : Փաւստոս Բիւզանդացին պատմում է, թէ Արտաշէրի յաջորդ Հապուհը կանչեց իր մօտ Հայոց Արշակ Թագաւորին, մեծ սէր

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. գլ. ԾԳ.

(2) Թովմա Արծրունի, Գեղք Բ. գլ. ԺԳ.

և յարգանք ցոյց տուեց նրան և ի նշան պատուոյ
բաշխեց նրան իր Արարչականի երկրորդ պալատն
և նրա հետ խաղաղութեան դաշն կապեց: « Բայց
Պարսից Շապուհ թագաւորը վախեցաւ, շարու-
նակում է Բիւզանդը, թէ կարելի է Հայոց Արշակ
թագաւորը կըքանդի բարեկամութիւնն և կըմիա-
նայ Յունաց կայսեր հետ կամ նրա կողմը կըբռնի,
չհաւատաց նրա բարեկամութեանն և պայմանը
չքանդուելու համար երգումն պահանջեց նրանից
և համարեա բռնի հարկադրեց նրան համաձայնիլ.
երգուի՛ր ինձ, (ասաց Շապուհը) քո օրէնքով,
որ դու ինձ չես խաբիւ »: սրա համար Տիպլոնից
քահանայ և աւետարան ապսպարեցին և Արշակը
հրապարակաւ երգուեց, որ չի խաբիւ նրան, կըմնայ
նրա հետ դաշնակից և պայմանը չի քանդիւ », (1):
Շապուհի բարեկամութիւնը վերջերումն աւելի
հաստատ եղաւ, երբ որ Արշակայ զօրքը յաղթե-
ցին Յոյներին յօգուտ Պարսից « Շապուհ ա-
սաց իր իշխանայն, եկէք անքակ սէր կապենք Ար-
շակ Հայոց թագաւորի հետ, որ նա էլ մեզանից
անբաժան լինի. կըտամ իմ աղջկէն Արշակին կնու-
թեան և նրա հետ շատ կայք » (2). բայց նախա-
րարաց մէկի խորամանկութիւնը ոչ միայն քան-
դեց այն բարեկամութիւնն, այլ և պատճառ եղաւ
յաւիտենական անհաշտ թշնամութեան երկու պա-
լատանց. որովհետեւ Անդովի Սիւնին երբ որ իմա-
ցաւ Շապուհի միտքը, թէ կամք ունի իր աղջիկը
տալ Արշակին, վախելով թէ նրա աղջիկը չընկնի
իր հօր բարկութեան տակ լինելով Արշակայ հետ,
կաշառեց Պարսից իշխաններից մէկին, որ հաւա-

(1) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Գ. ԿԼ. Ժ. Գ.
(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Գ. ԿԼ. Ի.

տացրեց Արշակին, թէ Շապուհը կեղծաւորութիւն է անում և կամենում է իրեն քաշել նրան ու սպանել։ Արշակ հաւատալով նրա խօսքին, յանկարծ թողեց բանակը բոլոր պատրաստութեամբ, փախաւ նախարարաց հետ և էլ միանգամ յետ չդարձաւ Պարսկաստուն։ Նրանից ծագեցաւ պատերազմը Հայոց Արշակ թագաւորի և Պարսից Շապուհ թագաւորի մէջ, որ շարունակեց 30 տարիից աւելի։

(Բ.) ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԲԻԺԱՆԴԵԱՆ ԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ։ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւն մտնելով, մտաւ և հարազատ և երկարասեւ սէր Հայոց թագաւորաց և Բիւզանդեան կայսերաց մէջ։ Տրդատ կրթուելով Յունաց մէջ, քրիստոնէական հաւատը ընդունելուց յետոյ մտերմական բարեկամութիւն և սէր կապեց մեծին Արտանդիանոսի հետ, որ նոյնպէս նոր էր ծանաչել Ճշմարիտ հաւատը։ Տրդատ այս բարեկամութիւնը հաստատ պահելու համար, ըստ վկայութեան Խորենացու, մտածեց զնալ կայսեր մօտ և խաղաղութեան դաշն կապել նորա հետ (1)։ Արտանդիանոս սիրով ընդունելով Սուրբ Գրիգորին, որ Տրդատայ հետն էր, և իրան “Տրդատ թագաւորին, ասում է Աղաթանգեղոսն, ինչպէս սիրելի եղբօր՝ մեծ ուրախութեամբ սէր է ցոյց տալի աւելի նորա Աստուած ճանաչելու համար, դաշն է կապում նորա հետ, միջնորդ ունելով Տէր Յիսուսին, որ մինչև վերջը հաւատարիմ սէր պահէ իրենց թագաւորութեանց մէջ”։ “Նրկու թագաւորքն և երկու հայրապետքն, ասում է Ալարդան,

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԴԸ. Ե՛

դաշինք կապեցին ապրիլ և մեռնիլ իրար համար
և պայմանի գիրն անքակ մնալու համար թաց ա-
րին ահաւոր խորհուրդի մէջ, : Այս դաշնա-
դրութեան յիշատակը շատ ժամանակ մնաց Հայաս-
տանումը, նորա համար յիշում է Արդանէս Ա-
թուղիկոսն իր նամակի մէջ, որ գրում է Աոս-
տանդին կայսերը. նորա համար յիշում է Յով-
սէփ Աթուղիկոսը թէգոռոս կայսեր նամա-
կումը (1): Հայաստանի և Բիւզանդիոյ բարեկա-
մական յարաբերութեանց համար բացի Հայ մա-
տենագրերից, պատմում են շատ Բիւզանդեան պատ-
մագիրներ, ինչպէս Յուլիանոս իր առաջին բա-
նումը, որ գրում է Աոստանդ կայսերը, Հայերին
կոչում է Յունաց հին նիզակակիցներ: Մեծն
Աոստանդիանոս ասում է, թէ “ բացի մեր առ-
տնին զործերից, Աթուղիկէ եկեղեցւոյ, բացի
բարեկիշատակ Աւսերոսի տանից և Արշակ Հայոց
թաաւգորի տանից, ոչինչի համար չի գործադր-
ուիլ մեր կայքը, : Սամուէլ պատմադիրն ասում
է. “ մեծ թէոփոսը շատ բարեգործութիւններ է ցոյց
տուել Հայաստանին: Արք որ Պարսիկները կու-
րացրին Տիրան Հայոց թագաւորին և նախա-
րարքը խնդրեցին կայսեր օգնութիւնը, կայսրը,
շուտափոյթ հոգացողութեամբ և մեծ պատրաս-
տութեամբ կատարեց նրանց խնդիրը և օգնեց Հա-
յաստանին, մանաւանդ երբ որ յիշեց Աոստան-
դիանոսի և Տրդատայ մէջ հաստատուած ուխ-
տը (2): Այս դաշինքը նորոգեց մեծն ‘Ներսէսը՝
խաղաղութեան ուխտ կապելու համար (Արշակ)
Հայոց թագաւորը ուղարկեց մեծին ‘Ներսէսին

(1) Եղեշէ, երես 122:

(2) Սոլմէս Խորենացի, Գեղք Գ. ԴԼ. ԻԷ:

նորոգել միաբանական ուխտ և խաղաղութիւն
 Սպէս կայսեր հետ (1): Եւս կրկնում է Սե-
 րոյին էլ, ասելով, թէ Ներսէս Աթուղիկոսն ու-
 ղարկուեցաւ Հայաստանի և Յունաստանի մէջ
 հաստատել այն խաղաղութեան դաշինքը, որ կա-
 պեցին մեծ թագաւորները՝ Աոստանգիանոս և
 Տրդատ և Սուրբ լուսաւորիչները՝ Գրիգոր և
 Սեղենատրոս, որ անխախտութեամբ մնան իրար
 հետ և չստեն ուխտի պայմանին (2): Աիրակոս
 ասում է, թէ Գրիգոր Գ. Աթուղիկոսի ժա-
 մանակն այս դաշինքը կրկին նորոգուեցաւ. « երբ
 որ եկաւ նա Երուսաղէմ, Գռանդաց ազգը, որ
 իշխում էին քաղաքին և նրանց Պատրիարքն
 աւելի սէր հաստատեցին մեր աղգի հետ, նրա
 համար, որ նա տեսիլքով բարի էր և Սուրբ
 Գրոց լաւ տեղեակ. սորա ժամանակը կրկին նո-
 ղոգեցին սուրբ Գրիգորի, Տրդատայ, Աոստան-
 ցիանոսի և Սեղենատրոսի հին դաշինքը, » : Բայց
 Երշակունեաց վերջին թագաւորաց ժամանակ որ-
 պիսի են, Երշակ, Պաղ և այլն, այս բարեկա-
 մութիւնը թուլացաւ, որովհետեւ մեծին Ներ-
 սիսի մահից յետոյ Պաղը դաշինք կապեց Պար-
 սից թագաւորի հետ, ընդդէմ իր Մուշեղ զօ-
 րավարի և բոլոր նախարարաց կամացը՝ որոնք խոր-
 հուրդ էին տալիս նրան պահել առաջուան բա-
 րեկամութիւնը Բիւզանդեան տէրութեան հետ (3):

Եւսպէս էր ահա Հայաստանի յարաբերութիւնը
 Բիւզանդեան կայսերաց հետ Երշակունեաց թագա-
 ւորութեան ժամանակ և Մարզպանութեան ժա-

(1) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիրք Դ. ԴԷ. Ե.

(2) Մեսրոպ, ԿԼ. Ժ. Գ.:

(3) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիրք Ե. ԴԷ. Լ. Բ.

մանակը, մինչև Ռազրատունիք: Ռազրատունեաց
 թագաւորութեան ժամանակը հէնց նրանց առաջին
 թագաւորաց ժամանակ, շատ մօտիկ բարեկամու-
 թիւն էին անում Ռազրատունիք կայսերաց հետ:
 այսպէս է ասում Յովհաննէս Աթուղիկոսն Աշոտ
 Ա-ի և Ռարսեղ կայսեր համար. “ Մեծ կայսրն
 Յունաց Ռարսեղը իազաշուութեան պայման և բա-
 րեկամական սէր էր հաստատում մեր Աշոտ թա-
 գաւորի հետ. այսպէս և Սմբատ Ա. իր հայրենի
 դաշանց համաձայն չէր հեռացնում իրեն Հռով-
 մայեցւոց Աւոն կայսեր բարեկամական մտերմու-
 թիւնից, որը որ ուխտի սիրալիր դաշինքովը Սմբա-
 տին կոչում էր սիրելի որդի ,: Մի ուրիշ տեղ
 Յովհաննէս Աթուղիկոսը պատմում է, թէ “ Յու-
 նաց Աւոն թագաւորը բաւականին նախախնամում
 էր Սմբատին, նրա հետ անքակտելի պահելով
 միաբանական սիրոյ ուխտը ինչպէս իր սիրելի որդ-
 ւոյ հետ, բայց Սմբատն էլ տասնապատիկ հա-
 տուցանում է նորա փոխարէնն ինչպէս իրանից
 մեծ և հարազատ հայր ,: Այս միւսնոյն բարեկա-
 մութիւնը կար Աշոտ Բ-ի և Արստանդին Պերփե-
 ոսոթենի մէջ, որը որ հրաւիրեց Աշոտին Բիւ-
 ղանդիա և ընդունեց նրան մեծավայելուչ թագա-
 ւորական պատուով. այս միւսնոյն բարեկամու-
 թիւնը մնաց Աշոտ Գ. Ողորմածի և Յովհաննէս
 Չմշկիկի մէջ, որը որ իր արեւելքի վերայ գալու
 ժամանակը, դեսպան ուղարկեց Հայաստան օգնու-
 թիւն խնդրելու. “ Յունաց դեսպաններից յետոյ
 զնացին կայսեր մօտ մեր իշխաններից մի քանիսը,
 Աւոն իմաստասէրը, Եւստաթէսս Թոռնեցի իշխանը
 և ուրիշ Եպիսկոպոսներ և Արդապեաններ և սէր
 ու խաղաղութիւն ձգեցին Յունաց կայսեր և Ա-
 շոտ Հայոց թագաւորի մէջ և բերին նրան Ա-
 հան Հայոց Աթուղիկոսի նամակը. թագաւորը

սիրով ընդունեց և պատուեց թուղթն և բերող-
ներին և սիրոյ ուխտ կապեց Հայոց հետ և Աշու-
տից զօրք խնդրեց ,, (1) :

Որքան Ռազրատունեաց առաջին թագաւորաց
բարեկամութիւնը հաստատ և մօտիկ էր Բիւզան-
դեան կայսերաց հետ, այնքան ընդ հակառակն սաս-
տիկ էր նոցա վերջին թագաւորաց թշնամութիւնն
և նախանձը, որ զխաւորապէս ներս մտաւ Արս-
տանդին Սոնոմախոս թագաւորի նենդութիւնից,
որ զործ դրեց Գազիկ Հայոց թագաւորի հետ :

Գ. ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԻ ՀԱՅՈՑ ԱԼԱՆԱՑ ՀԵՏ. Ար-
տաշէս Գ.ի Ալանաց հետ կապած խաղաղութեան
դաշին համար պատմում է Մովսէս Խորենացին,
այսպէս. “ Ալանաց թագաւորը խաղաղութիւն էր
խնդրում և խոստանում էր կատարել Արտաշէսի
կամքն և հաստատեց նրա հետ երգումով մշտնջե-
նական դաշինք, որ Ալանաց զօրքը միւս անգամ
ուսպատակութիւն չըզան Հայոց աշխարհը. Ար-
տաշէս այս բանին համաձայնեց, մտքումը զնելով
առնել Ալանաց թագաւորի Սաթինիկ աղջկն և
կոչելով իր դայեակ Սմբատին, յայտնեց նրան իրա
միտքը, որ կամենում է առնել Ալանաց օրիորդին
իրան կնութեան և ուխտ ու դաշինք հաստատել
այն քաջ ազգի հետ ,, (2) : Երբ որ վերջումը
Ալանաց զահր յափշտակուում էր, Արտաշէս ինչ-
պէս դաշնակից, ուղարկեց Սմբատին զօրքով, որ
հալածելով բռնաւորին, թագաւորեցրեց Սաթինի-
կի եղբօրը (3) :

(1) Մատթէոս, գլ. ԽԲ :

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. Դ. Ծ :

(3) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. Դ. ԾԲ :

Դ. ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԷ ՀՈՆԱՑ ՀԵՏ. Հայոց և
 Հոնաց մէջ եղած միաբանութեան համար յիշու-
 լում է Աղիշէն, այն ինչ Ալարդանը Յաղկերտի
 հետ ունեցած կռուի ժամանակը “ դեռպաններ է
 ուղարկում Հոնաց և նրանց հետ դաշնակից շատ
 բարբարոս ազգաց մօտ կապակցութիւն անել նրանց
 հետ և անքակտելի միաբանութիւն ունենալ, (1),
 Բացի Աղիշէից, որ իր պատմութեան մէջ շատ
 տեղ է յիշում այս դաշնագրութեան մասին (2),
 Փաւստոս Բիւզանդացին և Խորենացին նոյնպէս
 յիշում են Հայոց թագաւորաց յարաբերութիւն-
 ները Հոնաց հետ: Փաւստոս այսպէս է պատ-
 մում, թէ “ Ատտակ, Լըշակ Բ. Հայոց թա-
 գաւորի զօրավարը վերջնում է իրեն հետ Հա-
 յոց զօրքը և Հոներին ու Լլաններին էլ օգնու-
 թիւն է կանչում, (3): Ինչպէս գիտնք, որ
 Լլանք իրենց դաշանց համաձայն պարտական էին
 օգնել Հայոց, կարելի է կարծել, որ այսպիսի մի
 դաշինքով էլ Հոնք էին պարտական, որովհետեւ
 Փաւստոս Բիւզանդացին մէկ տեսակ է խօսում
 էդ երկու ազգի վերայ:

Ե. ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԷ ԵԴԵՐԱՑ ԱԶԳԻ ՀԵՏ. Պատ-
 մութիւնից մենք գիտնք, որ Աղաքիսացիք Հայոց
 առաջին թագաւորաց ժամանակը Հայոց իշխա-
 նութեան տակն էին, բայց Բագրատունեաց ժա-
 մանակը նրանք լինում են Հայերին դաշնակից:
 Յովհաննէս Աթուղիեկոսն այսպէս է պատմում,
 թէ Լշուս Լ. կապում է Աղաքիսացւոց թագա-

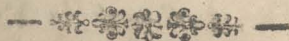
(1) Աղիշէ, երես 134:

(2) Աղիշէ, երես 225: Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ.
 ԳԼ. 26:

(3) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Գ. ԿԼ. ԻԵ:

ևորի հետ միաբանութեան դաշն, հովանաւոր է լինում և նա (Սողքիսի թագաւորը) ինչպէս որդի, մեծ զոհունակութեամբ միշտ ծառայում է Աշտին, և թէպէտ Սողքիսի Կոստանդին թագաւորը սկզբումը մի փոքր ընդդիմացաւ մեր Սմբատին, բայց յետոյ սէր և հպատակութիւն ցոյց տուեց նրան, այս դաշնակցութեան զօրութեամբն Աշտ Բ. Սմբատի որդին մեծ օգնութիւն ստացաւ Սողքիսի թագաւորից, ըստ վկայութեան Յովհաննէս Կաթուղիկոսի:

Ձ. ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆԷ ՎՐԱՑ ՀԵՏ. Հայոց և Արաց մէջ շատ հին ժամանակից հետէ կար բարեկամական յարաբերութիւն իրար հետ, շատ անգամ միմեանց հետ խնամութիւններ են ունեցել. Արտաշէս Ա. տուեց իր Արտաշամայ աղջիկը Արաց իշխան Միհրդատին (1), Բագրատունեաց ժամանակը Յովհաննէս Կաթուղիկոսը պատմում է Սմբատ Ա.ի և Արաց Աւերապաղատի դաշինքը, որին Սմբատը թագաւորացնում է Արաստանումն և իրանից երկրորդ է շինում. Յովհաննէս Կաթուղիկոսը նոյնպէս Արաց Գուրգէն իշխանին կոչում է Աշտ Բ. թագաւորի եղբայր Աբասի աները: Այսպիսի յարաբերութիւն ունէին Հայոց հետ Աղուանքը.

Բ. ՆԿԵՂՆՑԻ .

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԲԻԻՍՏՈՒԹԻՒՆԷՆ ՏԱՐԱԾՈՒԻԼԸ: Այն անղ, որ Նոյի տապանը դադարեց, որ առաջին անգամ Աստուծոյն զոհաբերութիւն եղաւ,

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԿԼ. ԺԸ:

այն տեղ առաջինը Վրիտտոսի ուսման ճառագայթը
 ծաղեցաւ: Երգար Հայոց թագաւորը, լսելով
 Պաղեստին գնացած ղեկավաններից, որոնց ուղար-
 կել էր այն տեղի Մառինոս հազարապետի մօտ,
 Յիսուսի Արուսաղէմումը զործած հրաշքները,
 հաստատ հաւատաց, թէ նա է ճշմարիտ Որդի
 Եստուծոյ. « էլ մարդոյ զօրութիւն չէ, այլ Ես-
 տուծոյ, որովհետեւ մարդ չի՝ կարող մեռեալ յա-
 րուցանել, այլ միայն Եստուած »: Եւ որովհետեւ
 Երգարի մարմինը բոլոր ապականուած էր սաստիկ
 ցաւերով, որ պատահել էր Պարսկաստան եօթը
 տարի առաջ և մարդկանցից հնար չեղաւ, ու-
 ղարկեց Յիսուսի մօտ մի նամակ գալ և բժշկել
 իրեն. և այս է նամակի պատճէնը: « Երգար
 « Երշամի որդի, աշխարհքի իշխանից՝ Յիսուս
 « փրկիչ և բարերարիդ, որ երեւցար Արուսաղէ-
 « մացւոց աշխարհքումն ողջոյն եղեցի:
 « Ես լսելմ քո համար և արած բժշկութեանդ
 « համար, որ լինում է առանց դեղերի և արմատ-
 « ների, որ ինչպէս ասում են դու կոյրերին գնալ
 « ես տալիս, բորոտներին սրբում ես, չար դեւերին
 « հանում ես, երկար ժամանակուայ հիւանդներին
 « բժշկում ես և մեռածներին յարութիւն ես տալի:
 « Եւ երբ որ քեզ համար էս բաները լսեցի, եր-
 « կու բան մտքումս զրի. կամ դու Եստուած ես
 « երկնքից իջած, կամ որդի ես Եստուծոյ և էդ
 « բանն անում ես. սրա համար ես քեզ գրեցի և
 « աղաչում եմ, որ նեղութիւն կրես, զաս ինձ մօտ
 « և բժշկես իմ հիւանդութիւնն: Այնպէս լսեցի,
 « որ Հրէայքը տրանջում են քեզ համար և կա-
 « մենում են քեզ չարչարել. ես ունիմ մի փոքր
 « և գեղեցիկ քաղաք, որ երկուսիս բաւական է »:
 Ուղարկած մարդիկն էս նամակով պատահեա-
 ցին Յիսուսին Արուսաղէմումն. այս բանը վկայում

է և աւետարանի խօսքը « Թէ մի քանի հեթա-
նոսներ էին եկել նորա մօտ և լսողները չէին հա-
մարձակուում Յիսուսին ասել, այլ ասացին Փի-
լիպպոսին և Անդրէասին և նրանք էլ ասացին Յի-
սուսին » . իսկ Փրկիչն էն ժամանակը յանձն չա-
ռաւ հրաւէրքը, բայց նամակի արժանացրեց նրան
այս պատճէնովն . « Արանի նրան, ով որ ինձ չէ
« տեսել և կըհաւատայ ինձ, զրուած է ինձ հա-
« մար այսպէս . Թէ ովքեր որ ինձ կըտեսնեն, չեն
« հաւատալ, իսկ ով որ չի տեսել, նրանք կըհա-
« ւատան և կապրեն » . Իսկ նրա համար որ դու
« գրեցիր, որ ես դամ քեզ մօտ, ես պէտք է կա-
« տարեմ էս տեղէն ամէն բանը, ինչի համար որ
« ուղարկուեցի ես : Արբ որ կըկատարեմ, յետոյ
« պէտք է համբառնամ նորա մօտ, ով որ ինձ
« ուղարկեց : Ինչ ժամանակ կըհամբառնամ, կու-
« ղարկեմ իմ աշակերտներէց մէկին, որ քո ցաւը
« կըժշկի և քեզ էլ և ով որ քեզ հեռ են,
« նրանց էլ կեանք կըպարգևի » : Անան Աբգարի
« սուրհանդակը բերեց էս թուղթն և սրա հետէլ
« Փրկչն կենդանադիրը, որ կայ մինչև էս օր Ադե-
« սացուոց քաղաքումը » :

« Յիսուսի համբառնալու յետոյ Թաւմաշ Առա-
քեալը, որ 12-ից մէկն էր, ուղարկեց Թադէոսին,
որ եօթանասնից մէկն էր, Աղեսիա քաղաքը,
բժշկել Աբգարին և քարոզել Յիսուսի բանին
համաձայն : Թադէոս եկաւ մի Հրէայ Տուբիա
իշխանի տունը, որ ասում են, թէ Բազրատունի
էր նորա համբաւը տարածուեց քաղաքն, ,
Աբգար լսելով ասեց . սա նա է, որի համար Յի-
սուս գրեց և իսկոյն կանչեց նրան : Արբ որ Թա-
դէոս ներս մտաւ, Աբգարին մեծ տեսիլք երևե-
ցաւ Թադէոսի երեսին, ուստի վեր կացաւ դա-
հեցը, վեր ընկաւ երեսի վերայ և երկրպագու-

Թիւն տուեց նրան և բոլոր իշխանքը, որք էն տեղ էին գործացան, որովհետեւ տեսիլքը չիմացան: Ասաց նրան Աբգարը. «Ճշմարիտ դո՞ւ ես օրհնեալ Յիսուսի աշակերտը, որ ինձ խոստացել է ուղարկել էս տեղ, և կարօ՞ղ ես իմ ցաւս բժշկել,» պատասխանեց Թադէոս. «Եթէ հաւատաս Յիսուս Քրիստոս Աստուծոյ որդուն, կըկատարուի քո սրտի խնդրուածքը. Աբգար ասաց. «Ես հաւատացի նրան և նրա շօրը, ուստի և կամեցայ զօրքս վերցնեմ և զամ կոտորեմ շրէաներին, որոնք նրան խաչեցին, եթէ չուզեցեցեալ կառավարութիւնն ինձ չարգելէր,»:

Այս խօսքիցը սկսեց Թադէոսն և քարոզեց նրան ու իր քաղաքին և ձեռքը դնելով նորա վերայ, բժշկեց նրան և քաղաքի Աբդիու պատառաս (ոտքը ցաւող) իշխանին, որ պատուելի էր Թագաւորի տանը, նաև քաղաքումը զոնուած բոլոր հիւանդներին և ցաւոտներին: Ամէնքը հաւատացին և մկրտուեց Աբգարն ու բոլոր քաղաքն և կուռքերի տաճարների դռները փակեցին և ինչ որ մեհնի և սեանց վերայ պատկերներ կային, եղեգով պատեցին և ծածկեցին. ոչ ոքի բռնութեամբ չէին հաւատքի բերում, այլ օր ըստ օրէ հաւատացեալքը շատանում էին:

«Թադէոս առաքեալն մետաքսագործ խոյր շինող Ադդէ անուանով մէկին մկրտեց, ձեռնադրեց Արեսիայի վերայ և իրան փոխանակ Թողեյ Աբգարի մօտ. ինքը հրովարտակ ստացաւ Աբգարից, որ ամէնքը լսեն Քրիստոսի աւետարանին,» (1):

Այն ժամանակ, որ սուրբ Թադէոսը Թագաւորական հրովարտակի զօրութեամբ քարոզում էր

(1) Մովսէս Խորենացի, Գործք Բ. ԿԷ. 1, 1Ը, 1Թ. 1Գ. Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութիւն:

Ետուծոյ խօսքը հարաւային Հայաստանումը սուրբ Խորհուրդիմէս առաքեալն էլ իր աշակերտներովն Ետրպատական աշխարհքից անց է կենում. Արաօխ գետն և Քրիստոսի ուսումը տարածում է Հայաստանի արեւելեան մասումն, եկեղեցիներ է շինում, իր աշակերտներէց եպիսկոպոսներ է նշանակում (1) և մարտիրոսական պսակն ընդունում է Երեւանա քաղաքումը (2):

Երգարի յաջորդները կրկին դարձան կռապաշտութեան և հալածանքներ վերկացրին իրենց հպատակ քրիստոնէից և նրանց հոգեւոր հովուաց վերայ: Եյս հալածանաց մէջ շատերը ստացան մարտիրոսական պսակը, շատերը պարտաւորուեցան թախկնալ լեռներումն և ծածուկ երկրպագութիւն տալ Քրիստոսին: Ստեփաննոս Օրբելեանն ասում է, թէ “էն քրիստոնեայքը, որ գտնուում էին (Հայաստանի) զանազան տեղերումը, մնացին առանց հովիւների, նրանցից շատերը, որ թախ էին կացիլ լեռներումը, ճգնաւորական կեանք էին վարում և քարոզում էին երկար ժամանակ մինչև մեծ Ելուաւորչի Հայաստուն դալը և քրիստոնէական կրօնի լոյսը տարածուիլը Հայոց երկրումը” (3): Եյսպէս սուրբ առաքելոց Հայաստանումը ձգած սերմերը, չ’նայելով հալածանքներին, հասան և պատրաստեցին ժողովուրդն Եստուածային խօսքը ընդունելու Հայաստանի երկրորդ ելուաւորիչ սուրբ Գրիգորի բերանով: “Նոր գաղափարները շատ շուտով տարածուեցին, թափանցեցին բարձր կարգի ժողովրդոց մէջ և մանա-

(1) Ստեփաննոս Օրբելեան, զԼ. Օ:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. զԼ. 1 Գ:

(3) ԳԼ. Օ: Ի՞նչ Հայաստան Ինժինեանի, երես 261:

ւանդ թաղաւորական գերդաստանի մէջ, Եւրատ-
շէս և Սաթինիկ միտք ունէին քրիստոնէութիւնն
ընդունելու (1) և երբ որ Տրդատ թագաւորն և
կաւ Հայաստուն, նա գտաւ Օտայ նախարարին,
որ կրթել էր իր Խոսրովիդուխտ քրոջը . . .
Օտան էր արդար, համբերատար և իմաստուն
մարդ և թէպէտ նա չճանաչէր Եստուածային
ճշմարտութիւնը, բայց իմացաւ, որ կռքերը սուտ
են. այսպէս էր և նորա սան Խոսրովիդուխտ հա-
մեստ աղջկը, որ շատ առաքինի և պարկեշտ էր,
ինչպէս էին և միւս կանայքն (2): Եւսպէս քրիս-
տոնէութիւնն արմատակալած էր, երբ որ Տրդատն
իր նախարարաց և ժողովրդոց հետ ընդունեց քրիս-
տոնէութիւնը սուրբ Գրիգոր շուսաւորչից. թա-
գաւորը գործակից եղաւ սուրբ Գրիգորին քրիս-
տոնէութիւնն ամէն տեղ տարածուելու համար:
Մովսէս Խորենացին ասում է. « Սուրբ Հոգւոյն
հաճոյ թուեցաւ բարձրացնել իմ Ղուսաւորչին
վիճակաւորութեան աստիճանին, եւ աւելցնում եմ
թէ և առաքինութեան աստիճանին, բայց յետոյ
թագաւորը լինում է սուրբ Գրիգորին հաւասար
բանիւ և գործով, կարող եմ ասել թէ և գերա-
զանց ևս գտնուեցաւ թագաւորական կողմից,
որովհետեւ Եստուծոյ համար մտածելոյ և ճշնա-
ւորական կեանք վարելու մէջ երկուսն էլ հաւա-
սար էին, բայց երբ որ կամենում էին նուաճել
մէկին քաղցր կամ ստիպողական խօսքերով, էն
ժամանակը թագաւորը գերազանցուում էր, որով-
հետեւ ինչպէս Տրդատի հաւատն էր, էնպէս էլ
գործքն էր. սրա համար եւ կոչում եմ նրան մեք

(1) Թովմա Երծրունի, Գեղք Ե. ԴԼ. Բ.

(2) Մովսէս Խորենացի. Գեղք Բ. ԴԼ. ԶԲ.

լուսաւորութեան առաջին ճանապարհը և երկ-
րորդ հայրը . . . Տրդատը քրիստոնէութիւնն ըն-
դունելուց յետոյ լցուելով ամենայն առաքինու-
թեամբ, օրէց օր աւելի գնում էր Վրիստոսի ճա-
նապարհը բանիւ և գործով և քաջալերում էր
բոլոր նախարարներին և ամէն ժողովուրդին լինիլ
Վրիստոսի ճշմարիտ աշակերտներ, որ նրանց զրաժ-
գործքերն էլ վկայեն իրենց հաւատոյ համար (1):
Երանելին Տրդատ մեծ հաստատութեամբ վրէժխն-
դիր էր լինում հաւատոյ և բարի վարուց համար,
մանաւանդ նրանց, որոնք իր տէրութիւնից դուրս
էին (2): Եզաթանգեղոսն ասում է, թէ « թա-
գաւորն ինքն էր քարոզում Լստուածային խօսքը,
պատմելով ամէնքին էն հրաշքները, որ իր գլխովն
անց էր կացիլ: Թագաւորի այսպիսի զործակցու-
թիւնովը Պրիգոր լուսաւորիչը պայծառացրեց, հա-
մարեա՛, բոլոր Հայաստանը քրիստոնէութեան ու-
սումովը քանդելով մեհեանները շինելով ամէն
կողմերումը, գաւառներումը, քաղաքներումն, ա-
ւաններումն և գեղերումը տաճարներ և նշանակե-
լով քահանայք, սարկաւազներ և անթիւ եկեղե-
ցական պաշտօնեաներ»: Հայաստանի մի քանի տե-
ղերումը կռապաշտութիւնը ծածկուած էր և քրիս-
տոնէութեան ժամանակն երկու դարի չափ, որ
բոլորովին վերջացաւ Ա. դարումն աւելի սուրբ
Սնարովքի քարոզութեամբը (3):

ԱՅՏԻ ԵՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱԶԳԸ. Հայոց
մատենագիրները, որոց թուումն են Եզաթանգե-
ղոսը (Պ. դարումն) և Օկնոբ Պլակ (Լուսաւորչ

(1) Մովսէս Խորենացի, Պիւղբ Բ. ԴԼ. ԻԿ.

(2) Մովսէս Խորենացի, Պիւղբ Գ. ԴԼ. Գ.

(3) Փաւստոս Բիզանդացի, Պիւղբ Գ. ԴԼ. Գ. Գիւղբ
Ե. ԳԼ. ԼԸ. Կորին:

չու աշակերտը) պարզ առում են, որ մեծն Սոստանդիանոս քրիստոնէութիւնն ընդունեց այն ժամանակն, երբ որ վաղուց Հայոց ազգն ընդունել էր (1) :

Սէն-Մարտէնն իր արեւելեան կայսերութեան Լէքիս պատմութեան յաւելուածքումն արեւմտեան ուսումնականներից առաջինն եղաւ, որ նկատեց էս փաստն և հիմնելով Եւսեբոսի Եկեղեցական պատմութեան վերայ (Գլխի Բ. ԳԼ Է), հաստատեց, թէ քրիստոնէական հաւատը Սոստանդիանոսի ընդունելուց առաջ՝ էր արդէն Հայաստանի տիրապետող կրօնն և ուրեմն Հայք են սշխարհիս առաջին քրիստոնեայ ազգը (2) :

(1) Եղեթանգեղոս, երես 642.

(2) Երես 76, 77, Փարիզ, 1825: Ահա Սէն-Մարտէնի իսկական խօսքերը. Այս պատերազմն, այսինքն՝ էն պատերազմը, որ Մաքսիմիանոսը սկսեց Հայոց դէմ, որոյ միշտակը մեզ համար պահել է Եւսեբոսը, սխուէլ էր էն պատմաւոր, որ Հայերը պահում էին քրիստոնէութիւնը: Ի՞նչ բանը չէին նկատել նոր ժամանակեան հեղինակները, որոնք պարապում էին եկեղեցական հնութիւններով: Այս պատերազմը յայտնում է այն երեւելի գործը, որ մինչև ցայսօր անյայտ էր մեզ. սա մեզ ցոյց է տալի, որ 311 թուին, այսինքն՝ յառաջ քան զՍոստանդիանոս Հայաստանը յայտնուած էր արդէն քրիստոնեայ, աւետարանի վարդապետութիւնը հրապարակաւ խոստովանում էին այս մեծ տէրութեան մէջ, որ մերձակայ էր Յունաց կայսերութեանն. և այս բանը մեզ տեղիք է տալի մտածելու, որ քրիստոնէական վարդապետութիւնն էն տեղ արդէն հիմնուած էր մի քանի ժամանակից յառաջ: Այս պարզ տեղեկութիւնը, որ տալիս է մեզ Եւսեբոս, բաւական է, որ մեզ ցոյց տայ, թէ Հայք են իսկապէս քրիստոնէական հաւատն ընդունող առաջին ազգը ինչ որ չինի, կարելի է որպէս հաստատ ընդունել, որ քրիստոնէութիւնը դառնում է 376 թուին Հայաստանեայց թագաւորի, իշխանաց և ժողովրդի կրօնը:

Մի ուրիշ տեղ միենոյն Սէն-Մարտէնն առում է, 18 տարի յառաջ քան զՏրդատի Հայաստանի դահի վերայ նստելն և 30 տարի յառաջ քան զՍոստանդիանոսի քրիստոնէութիւնն ընդունելը, Հայքն և նրանց թագաւորը գրկել էին քրիստոնէութիւնը: Սէն-Մարտէն, հաստատ Եւսեբոսի թագաւորաց, Գիորգ Բ. երես 291.

ՀԱՅՈՑ ԵՎԵՂԵՑԻՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ Ե ԹՐԵՔ ԸՆԴՀԱՆ-
ՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՔ. Հայոց եկեղեցին ընդունում է
միայն երեք ընդհանրական ժողովք, որովհետեւ երբ
որ Քաղկեդոնումը կազմուեց չորրորդ ժողովքը,
Հայոց Բաբելէն Սաթուղիկոսը 491 թուին Սա-
ղարշապատ քաղաքումը ժողովեց Հայոց, Արաց
և Եզուանից հոգևորականներին և երկնելով երեք
առաջին վճիռը, նշովեց Քաղկեդոնի ժողովքն:
Ըստ օրից Հայոց եկեղեցին բաժանուեց Յու-
նաց եկեղեցուցն և թէպէտ վերջերումը մի քանի
կաթուղիկոսներ՝ (Ազը 649 թուին, Ներսէս
Գ. 647 թուին և Օւաբարիա 862 թուին)
Բիւղանդեան կայսերաց կամքին համաձայն, ա-
ռանձնապէս ընդունեցին իրենք Քաղկեդոնի ժո-
ղովքը, բայց ոչինչ հետեանք չեւնեցան: Ժողո-
վուրդը և եկեղեցին մինչև այսօր էլ չէ ընդու-
նում (1):

ՆԸԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԵՎԵՂԵՑ-
ԻՈՑ. Հայոց պատմութեան մէջ եկեղեցին ունի մի
վսեմ և բարոյական նշանակութիւն, նա սովոր-
ցնելով աւետարանական ճշմարտութիւնները, պատ-
ճառ դառաւ ազգի բարոյական զօրութեանն և
միութեանն և աղատեց Հայաստանն էն նիւթա-
կան զօրութեանց դերութիւնիցը, որ միշտ ճնշում
էր նրան: Հայաստանը մարտիրոսուում էր Սուրբ
եկեղեցւոյ համար, նա հաւատարմով Փրկչի խօս-

(1) Յովհանէս Սաթուղիկոս, երես 45, 48 և ուրիշ տեղե-
րումն: Ստդիկ, Գիւրք Բ: Սիրակոս, Արաբան: Ստեփաննոս
Օրբելեան, ԷԼ. Ժ. Բ. Սերեոս, երես 87, 158, 189, 220:
Շաքական ժողովոյն, որ երգուում է եկեղեցւումը տարէնը
չորս անգամ:

քին, թէ « երկիրն և երկիրը կանց կենան և իմ
խօսքերս չեն անց կենալ », սաստիկ արիւնահեղ
պատերազմներ ունեցաւ իռապաշտութեան, իսլա-
մականութեան և Յունաց անհամբերութեան հետ,
շատ զարեր անց կացրեց նա հզօր տէրութեանց
սուրերի տակը ճնշուելով, բայց նրանց սրերը կոտ-
րուեցան չայոց եկեղեցւոյ հաւատարմութեան
վերայ՝ Արեւելեան իշխանները իրեցին չայաստա-
նից ամէն բանը, զրկեցին նրան հայերից, մայրե-
րից, կանանցից, երեխանցից, հայրենիքից և
կեանքից իսկ՝ բայց նրանց հաւատը, որ ունէին
առ Փրկիչն, անդրդուելի էր ինչպէս Աստուծոյ
խօսքը, որը որ բարձրացրեց նրանց բոլոր անցա-
ւոր բաներից և նրանց զօրութիւն տուեց տանել
ամէն չարչարանքերն և նրանց համար մահուան
մէջը բաց արեց կենաց սղօքերը:

Պարսից թագաւորներն անխղճաբար հալածելով
քրիստոնէութիւնը չայաստանիցն, աշխատում
էին տարածել մոգական օրէնքը, ստիպուած
ոչ այնքան իրանց կրօնական փանատիկութիւ-
նից՝ որքան քաղաքականութիւնիցը: Չայաստանը
մէկ քանի դարեր երկպառակութեան առարկայ էր
դառել Յունաց և Պարսից մէջ: Պարսից թա-
գաւորները կասկածելով չայոց հաւատարմու-
թեան վերայ, ինչպէս Յունաց հաւատակից-
ներ, գործ դրեցին ամենայն զօրութիւնները,
որ արմատահան անեն քրիստոնէութիւնը չա-
յաստանիցն և մացնեն կրակապաշտութիւնը,
որ այդ կերպով աւելի պինդ և բարոյական
կապերով միացնեն չայերին Պարսից հետ:
Պարսից Հապուհ թագաւորն անթիւ զօրք է
տալի ուրացող Մեհրուժանին և ուղարկում է
չայաստան: Մեհրուժանն աշխատում է խափա-
նել քրիստոնէութեան կապերը, հարկը պատճառ

բռնելով, կապում է եպիսկոպոսներին և քահանաներին և ուղարկում է Պարսից երկիրն. ինչ որ գրքեր է գտնուում՝ բոլորն այրում է, հրամայում է էլ չսովորել յունարէն այլ պարսկերէն, էլ չհամարձակել յունարէն խօսելու կամ թարգմանելու, էն պատճառաւ իբր թէ, որ կտրի Հայոց և Յունաց միջի բարեկամութիւնն և սէրը (1):

Փաւստոս Բիւզանդացին պատմում է, թէ Շապուհ Բ. կառկածելով Հայոց Արշակ թագաւորի բարեկամութեան վերայ, նախատում է նրան կայսեր մօտ ունեցած հաւատարմութեան համար, ասելով. « Ես գիտեմ, որ զուք կեղծաւորութեամբ խաբում էք ինձ և սիրում էք նրան, ով որ խոստովանում է ձեր հաւատը և խորհրդակից լինելով նորա հետ, փախչում էք ինձանից ... երդուում է Շապուհն արեգակով, ջրով և կրակով, որ չի թողուլ կենդանի ոչ մի քրիստոնէի ... էն ժամանակը Շապուհը մեծ հալածանքներ է վեր կացնում քրիստոնէական կրօնի վերայ, հարկեր է աւելցնում և զանազան չարչարանքներով և հալածանքներով նեղացնում է նրանց: Արանից յետոյ հրաման է տալի բոլոր իւր տէրութեան մէջ սուր քաջել ամէնքին, ով որ իմ աշխարհքում քրիստոնէի անուն կունենայ, որ իմ տէրութեան մէջ քրիստոնեայ անունով մէկ մարդ չ'լինի: Հարկը հազարաւորներ կոտորուեցան, որովհետեւ այնպէս էր թագաւորի հրամանը, որ մէկ քրիստոնեայ չ'լինի նորա տէրութեան սահմաններում » (2):

(1) Մովսէս Խորենացի, Պէրք Պ. ԳԼ. Լ.Օ:

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Պէրք Պ. ԳԼ. Ժ.Օ, ԺԷ:

Յաղկերտը Եւսուհի յաջորդը, տեսնելով որ յոյսնի հալածանքները յառաջադիմութիւն չեն ունենում, իրան որդի Եւսուհին զնում է Հայոց Թագաւոր այն նենգաւոր մաքով, որ նախարարները նրա հետ մօտիկանալով՝ ուրախութեանց, զուարճութեանց և որսորդութեան ժամանակը, աննկատելի կերպիւ կրնօտենան նրան կամ խնամութեամբ կամ ուրիշ միջոցներով և էն ժամանակը հեշտ կըլինի նրանց դարձնել Մազդեզանց կրակապաշտ կրօնքին և էս կերպով կըյաջողի իրանց բոլորովին հեռացնել Հայերին Յոյնութիցը » (1): Եւսա Պարսից զօրավարի այն կարծիքները, որ զրգռեցին Յաղկերտին արմատահանանել քրիստոնէութիւնը Հայաստանիցը . « Յայտնի է ձեզ և բոլոր Երեսացը, թէ ինչպէս մեծ և պիտանի է Հայոց աշխարհը, նա մօտիկ է և սահմանակից է Վայսեր իշխանութեանն և միւսնոյն հաւատն ու պաշտօնն ունի. սրա համար էլ Վայսին իշխանութիւն ունի նրանց վերայ: Եթէ դուք ընտանեցնէք նրանց մեր օրէնքին և նրանք կարողանան ճանաչել, թէ մինչև հիմայ մոլորուած էին, դարձ կըզան և կըսիրեն ձեզ և Երեսաց աշխարհքն և կըհեռանան Վայսերիցը, նրա օրէնքից և աշխարհքիցն, այնուհետև մեզ հետ սէր և միաբանութիւն կունենան. ինչ ժամանակ Հայերը մեզ հետ սիրով կըլինին, Սրացիք և Եզուաններն էլ մերն են այնուհետև » (2): Հայոց Պարսից հետ ունեցած հաւատոյ կոիւր Դ. դարուցն սկսած շարունակուեցաւ մինչև Ի. դարն, երբեմն երբեմն միջոցներ տալով, և վերջացաւ Վաւաթի որդի Խոս-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիւրք Գ. ԴԷ. ԾԻԻ.

(2) Դ աւար Փարպեցի, Երես 71, 72.

Թագաւորի հրամանովը, ինչպէս տեսնում ենք Հայոց նամակիցը, որ զրեցին Հերակլի Թոռ Կոստանդին կայսերն Ի. զարումն, այսպէս « մենք անդրդուելի պահեցինք հաւատը Պարսից խառնութեայ ամբարիշտներիցը. թէև նրանք ամայացրին մեր զահը, ջնջեցին բոլոր նախարարացը և մեր աշխարհքի զօրը, սուրը քաշեցին մարդկանցն և կանանցն և զերի արին քաղաքների և գիւղերի անթիւ բնակիչներին, այնու ամենայնիւ մնացածների վերայ սուրը քաշ արած էր: Հատ անգամ, նրանք աշխատեցան մոլորեցնել մեզ, բայց չկարողացան . . . մինչև որ ամբարիշտ Կաւատն և նորա որդի Խոսրով Թագաւորը հրաման չ'հանեցին, որ ամենքը մնան իրանց հաւատին և ոչ ոք չ'համարձակուի նեղացնիլ Հայերին. նրանք ամենքը մեր հպատակներն են և մարմնով կրճառային մեզ, իսկ հոգւոյն թիւ նա աիրէ, ով որ դատում է հոգիներին », (1): Երբ որ Երաբացիք յաղթեցին Պարսիկներին, Հայերն էլ բնկան նրանց կործանիչ հարուածոց տակը և շատ արիւններ թափեցին՝ պաշտպանելով իրանց հայրենի սուրբ հաւատը Մուսուլմանաց Փանաթիկութիւնից (2): Երաբացւոց յաջորդեցին Թաթարները, Թաթարաց պատմութեան մի անյայտ հեղինակ Հայոց լեզուով այսպէս է խօսում Թաթարաց զօրավարի և նորա զօրաց համար. « անողորմաբար ճնշում էին խեղճ քրիստոնէիցը, ճանապարհների և լեռների վերայ զրած փայտէ խաչերն այրում էին և ոչինչով

(1) Ետդէկ, Գեղք Բ. ԿԼ. Բ.

(2) Թովմա Երծրունի, Գեղք Գ. ԿԼ. Ե. Յովհաննէս Կաթողիկոս

չէին բաւականանում, աւելի նեղացնում էին, փանքերումն ուտում էին, խմում էին և արժա- նաւոր հոգևորականներին կախ էին տալի և ան- խղճաբար ծեծում էին , , :

Յունաց և Հայոց կրօնական թշնամութիւն- ները սկսւում են արդէն Ե. դարումը, երբ որ Սա- հակ Մաթուղիկոսը զանգատում է թէոդոս կա- սերը, թէ ինչ ժամանակ ինքը եկաւ Բիւզանդիոյ կայսերաց իշխանութեան ներքոյ գտնուած Հայաս- տանը, “ նրան իրա արժանաւորութեան համա- ծագն ընդունելութիւն չեղաւ , , : “ Ես չի հան- դիպեցայ ընդունելութեան իմ վեճակիս մէջը, նրանց վերաբացուաց հրամանին համաձայն, դրում է Մահակը կայսերը, նրանք այնքան ատեցին մեզ , մեզն մեր նշանադիրներն էլ չ'ընդունեցին , , (1) : Բայց այս թշնամութիւնն ամէնքից աւելի յայտ- նուում է Ժ. դարիցը, երբ սկսեցին ջնջել Հայոց ազգին հաւատոյ համար, ասում է Լսողիկը . “ (Սե- բաստիա քաղաքի մետրապօլիտը) բռնանալով սկսեց չարչարել քահանայիցն և նրանցից զիա-ւորներին կապեց երկաթեայ շղթաներով և ուղար-կեց կայսերն և տանջելով բանդումը Պարրիէլ աւագ քահանային, սպանեցին նրան , , (2) : Մատ-թէոս պատմագիրը պատմում է մէկ քանի Հայոց Յունաց հետ ունեցած շատ հարուածների յատ-կութիւններն Լնտիոք քաղաքումը, թէ ինչպէս մէկ Յոյն արեղայ բարձով խեղդում է մէկ Հայ իշխանի, Էնդուր համար, որ նա չի հաւանեցաւ իրա համոզմանցը (3) :

(1) Մովսէս Խորենացի, Պիղք Գ. ԷԼ. ԾԻ.

(2) Պիղք Գ. ԷԼ. Ի.

(3) Մատթէոս, Վարդան.

Այսպիսի կրօնական անհամբերութեան հոգեով զինւորուած էր Բիւզանդիոյ տէրութիւնն ընդ-
գէմ Հայոց. սկիզբումը Բիւզանդիոյ կայսրները
կարծելով, թէ պէտք է միայն Սաթուղիկոսին ի-
րանց կողմն դարձնեն, էն ժամանակն և բոլոր
Հայոց ազգը կրմիանայ Յունաց եկեղեցւոյ հետ,
գրա համար զանազան միջոցներով փոխեցին վե-
րջ յիշեալ Սաթուղիկոսների մտքերը, որ յայտ-
նի ընդունեցին Վաղկիկոնի ժողովքը, բայց դրա-
նով միայն կորցրին այդ Սաթուղիկոսաց նշանա-
կութիւնն, ասելի շինեցին նոցա ազգի առա-
ջին (1): Յունաց կայսրները հաստատ հաւա-
տալով, որ անկարելի է էս կերպովը ներգործել,
շատ անգամ մտքներումը դրին (Ժ.Մ. դարումը) կոր-
ծանել Հայոց Սաթուղիկոսաց գահը (2), և
բռնութեամբ հարկադրել Հայերին ընդունել իրանց
հաւատը: Սարգան պատմագիրն ասում է, թէ
“ Ռոմանոս կայսրը սպառնում էր Հայերին Յոյն
դարձնել, սրա համար գալով Պարս քաղաքն, այ-
րեց Հայոց վայտէ եկեղեցին ”. Աւէքս կայսրը (3)
հրամայում է կրկին մկրտել Հայերին. Իսահակ
Անդեղոս Բ. կայսր խստութեամբ չարչարեց
Հայերին և սաիպեց նրանց օգնութիւն խնդրել
Հռովմայ Պապիցն (4): Այսպիսի քաղաքագի-
տութեան հաւեանքը շատ վատթար եղաւ Յու-
նաց համար. Հայերը, որ միշտ մահիկ էին տալի
Յունաց վերայ, ինչպէս իրանց հաւատակից քրիս-
տոնեայ տէրութեան վերայ, որին օգնել էին իրանք

(1) Հայք չաստուած բառը դէտի վայր են դրում, այդպէս
էլ դրում են սովորաբար Պար Սաթուղիկոսի անունը, որ
ընդունեց Վաղկիկոնի ժողովքը:

(2) Մատթէոս. Անթէս Ե. Նորհայէ:

(3) Մատթէոս:

(4) Սարգան:

նրանց Պարսից հետ ունեցած ամէն պատերազմ
 ներուժն և այնքան նեղութիւններ էին կրել Սա-
 սանեան ցեղիցը իրանց կայսերաց մօտ ունեցած
 մտերմութեան համար, այս կրօնական հալածանք-
 ներից յետոյ ժողովին Յոյներին և աւելի ցանկա-
 ցան լինել թուրքաց հպատակ քան քրիստոնեայ
 տէրութեան. ահա ի՞նչ է զրուժ «Կերպէս Հնոր-
 հալին Սանդէկ կայսերն, երբ որ նա առաջարկեց
 միացնել Յունաց և Հայոց եկեղեցին: «Չեզ-
 արժան է օչ թէ թախաւորական ահարկու զօրու-
 թիւնով, այլ քրիստոնէական խոնարհութիւնով
 ձեզ մօտ քաշել հեռացածներին . . . այդ կըլինի
 այն ժամանակն, երբ որ խաղաղութիւնը միջնորդ
 կունենաք, երբ որ խաղաղութեան և սիրոյ ճառա-
 զայթները կրծադէն մեր ազգի վերայ, որոնք որ
 բնակուում են ձեր տէրութեան սահմաններումն,
 օչ միայն ձեզանից, այլ և ձեր հոգեւորականներիցն
 և ձեր ազգիցը, որոնք մեզ առին և անարգել
 համարում են աստուածահաճոյ դործ, աստուա-
 ծային պատուիրանքի կատարումն և պատճառ
 ժառանգելոյ երկնքի արքայութիւնը: Թող հեռա-
 ցնեն նրանք իրանցից անխաղաղասէր բնութիւնն և
 սիրոյ խաղաղութեամբը վարունն օտարներիս հեա,
 որ հալածուած Քրիստոսի թշնամիներիցն արգա-
 րութեան համար, եկել ենք ձեզ մօտ հանդստա-
 նալու, օրպէս թէ մէկ ամուր ապաւտանի մէջ.
 այսպիսի բարի համբաւները տարածուելով Արեւել-
 քումն, ամէնքին կըյօժարացնեն սիրով միաբանու-
 թեամբ զալ ձեզ մօտ, միայն թէ չըկրկնուեն
 միւս անգամ այն պատճառները, որ մեզ հեռացնեն
 ձեզանից, որոնք են եկեղեցիների աւերմունքները,
 տաճարների կործանմունքը, Քրիստոսի նշանները
 կոտորածիլը, հոգեւորականաց սաստիկ նեղութիւն-
 ներն և զանազան զրպարտութիւնները:

Վրոնսկան մարտիրոսութիւնները դարեւոր հաւածանքներից յետոյ եղան Հայոց պատմաբանական կենաց գլխաւոր հիմունքը, Հայոց ազգի պատմութեան լաւ երեսները փայլում են հաւատոյ համար նահատակուածների արիւնովը և տալաւորուած ևն սրտնք ամէն մի Հայի մտքումը:

Հայերը կորցրին ազատութիւնը, կորցրին հայրենիք, արժանաւորութիւն, ազգականներին, բայց ոչ մի զօրութիւն չ'կարողացաւ զրկել նրանց քրիստոնէական հաւատից: Երկար ժամանակուայ արիւնահեղ պատերազմներից յետոյ, երբ որ թշնամին յոյսը կտրեց նրանց յաղթելու և խաղաղութիւն առաջարկեց, Հայերը չ'աշխատեցին քաղաքական անկախութիւն գտնել: Նոցա կողմից առաջարկուած խաղաղութեան պայմանները միշտ էն էին, համարեա, որ առաջարկեց Սահան Սամիկոնեանը Պարսից հետ ունեցած այնքան երկար և յաղթական պատերազմներիցը յետոյ. « Եթէ Պարսիկները կը համաձայնեն կատարել մեր երեք պայմանը, ասում է նա, մենք կը ծառայենք նրանց ինչպէս հաւատարիմ ծառայք, իսկ եթէ չեն համաձայնիլ և իրանց կտրծիքին կըմնան, մենք բոլորս կը կորչենք, ուրախութեամբ կըմեռնենք, բայց չենք հնազանդիլ Պարսից: Եւ երեք պայմանից առաջին գլխաւոր և հարկաւորն այն է, որ դուք թողնէք մեզ պաշտել մեր հայրենի ճշմարիտ հաւատը, ոչ մէկ Հայի չ'հարկադրէք ընդունիլ մոգական օրէնքը, ոչ մէկ ուրացողն պատիւ և փառք չ'տաք, կռատունները քանդուին Հայաստանիցը, մենք չ'լսենք չար և անարժան մարդկանցից եկեղեցւոյ անարգանքն, ամէն տեղ ազատ և աներկիւղ՝ թէ աշխարհական և թէ հոգեւորական՝ դաւանեն քրիստոնէութիւնն և կատարուեն եկեղեցական պաշտօններն և ծէսէրն, ահա մեր առաջ

ջին պահանջմունքն » : Երկրորդ պահանջմունքն այն էր, որ ոչ թէ ըստ կամաց, այլ ըստ արդարութեան լաւ մարդը գերադանցուի վատիցն, օգտակարն անօգուտիցն և այլն և այլն : Երրորդ պահանջմունքն այն էր, որ թաղաւորը իրա աչքով մտիկ տայ ամէն բանին և ականջովը լսի և այլն : « ուրեմն, շարունակեց Սահանը, եթէ այս բոլորն կարող էք խոստանալ մեզ և խոստացածներդ թագաւորի կնքով կը հաստատէք, այն ժամանակը մենք յօժարութեամբ կը լսենք ձեր խօսքերը և կը կատարենք թագաւորի հրամանն, իսկ եթէ դուք չէք կարող կատարել մեր երեք պահանջմունքը, իմացէք, որ ուրիշ հնարք չկայ և ինչպէս մենք ուխտել ենք մեռնելու, այն յօժարութեամբ կը մեռնենք և Երևաց թագաւորին հնազանդուիլ չենք » (1) :

ԱՌԿԵՒՈՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ : Հայաստանումն եկեղեցին կարդալորունցաւ հաստատ հիման վերայ : Քրիստոնէութիւնը տարածուելուց յետոյ շուտով հոգեւորական կարգը ստացաւ մեծին 'Ակրախի ժամանակը կատարեալ ուղղութիւն (2) : Եկեղեցական կարգը բաժանուեցաւ ինն աստիճան՝ հրեշտակաց կարգին համեմատ : Հայոց հոգեւորականութեան զլուխն էր Պատրիարկ Սաթուղեկոսը, նորա թեմակալութեան տակն էին Սրբաց և Եղուանից Եպիսկոպոսները, Սեբաստիոյ, Սեփտիւնի, 'Ափրկերտի և Սիւնեաց Սնորայօրեանները (3) և վեճակաւոր Եպիսկոպոսները (4), որոնք

(1) Ղազար Փարպեցի, երես 280, 281, 282 :

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիւղք Գ. գլ. Գ :

(3) Ստեփաննոս Օրբելեան, գլ. Թ, ԻԵ, ԻՕ, ԻԶ, ԼԼ :

(4) Յովհաննէս Սաթուղեկոս, երես 20 : Սարգսն : Ստեփաննոս Օրբելեան :

Գրիգոր լուսաւորչու ժամանակը 400-ից աւելի էին ,, ինչպէս ասում է Եղաթանգեղոսը (1)։ Մեծին Ներսիսի կաթողիկոսութեան ժամանակը վիճակաց թիւը շատացաւ (2) և Մատթէոս պատմաբանն ասում է, թէ Ի. դարումը 500 վիճակ կար (3)։ վերջումը Ժ. դարիցն սկսած Կաթողիկոսները նշանակեցին կաթսկոպոսներ և այսպէս անունները դուրս գտնուած քաղաքներումը, որ տեղ շատ և այլ կային. այսպէս յիշուում են Ենտիոքայ, Տարսոնի, Երուսաղէմի, Տրապիզոնի և ուրիշ շատ քաղաքաց կաթսկոպոսները։ և այդոց եկեղեցւոյ առաջին լուսաւորիչները սովորաբար ասում էին Պատրիարք և Կաթողիկոս (4)։ և այսինքն այնքան սիրում էին և երախտապարտ էին լուսաւորչին, մինչև քրիստոնէութեան առաջին ժամանակները Կաթողիկոս ընտրում էին Լուսաւորչու ազգիցն, այնպէս որ երբ վերջացաւ նրանց ազգը, բոլոր ասորաբազմութիւններն ինչ որ եկաւ և այսպէս զինքն, համարում էին էն պատմաբանը։ Մերումն ասում է. “ Երշակը տեսաւ, թէ էլ չի գտնուում Լուսաւորչու ցեղիցը և այդպէս և քաջ ու անձնագոհ Մամիկոնեան ցեղիցը զօրավար, ուրեմն այս էր և այսպէս քանգուելու պատմաբան ”։ Կաթողիկոսներն ընտրում էին ժողովրդիցը, բայց թէ ի՞նչ կանոնով, մենք տեղեկութիւն չունինք. սկզբումն օժուում էին նրանք Ասորիոյ Կաթսկոպոսիցն և

(1) Եղաթանգեղոս։ Կերակոս։

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիրք Ե. Գ. ԻԷ.

(3) Յովհաննէս Կաթողիկոս։ Կերակոս։

(4) Եղաթանգեղոս։ Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիրք Գ. ԴԼ Ժ. ԺԲ, ԺԳ, և ԺԷ։ Գիրք Գ. ԴԼ ԺԳ. Գալար Փարպեցի, Երեւ 191, 198. Յովհաննէս Կաթողիկոս

որովհետեւ թաղէոս առաքելոյ քարոզած երկիրն էր ինքը միայն Աստուծոյն անընդհատ շարունակութեամբ եպիսկոպոսական կարգը սկսած թաղէոս առաքելու օրհնած թէոփելոս Ապիսկոպոսիցը մինչեւ Գրիգոր լուսաւորիչն, ուստի և նա համարելով չայաստանը սուրբ թաղէոսի վիճակն, օծուեցաւ Աստուծոյ Ապիսկոպոսիցը: Այսպէս են պատմում այս անցքը չայոց բոլոր պատմագիրները (1): Մովսէս Խորենացին ասում է, թէ “Տրդատի թագաւորութեան ժ. Խ. տարումը սուրբ թաղէոս առաքելոյ աթոռը բարձրացաւ մեր Գրիգոր նախահայրն և ըստ աւետարանի ծնօղն” (2): Այսպէս շարունակութեամբ մինչև մեծն Ներսէսը (Խ. դարումը). նորա ժամանակը “երբ որ Արտանդնուպօլսոյ և Լըուսաղէմի եպիսկոպոսները սկսան Պատրիարք կոչուիլ, էն ժամանակն Երջակ թագաւորն և նախարարները բարձրացրին նրան Պատրիարքական զահն (3). այս ժամանակից սկսած Պատրիարքներն էլ օծուեցան Աստուծոյ Ապիսկոպոսիցն, այլ իրանց Ապիսկոպոսաց ժողովքիցը (4):

ԱՅՈՑ ԵՎԵԼԵՑԻՈՑ ԱՆՎԱՆՈՒԹԻՒՆԸ: Չայոց եկեղեցին բոլորովին անկախ էր, Չայոց կաթողիկոսաց իշխանութիւնը տարածուում էր ոչ միայն բոլոր Չայաստանի վերայ, այլև Արտատանի և Եղուանստանի (5). Օ. դարումը Մովսէս Առաքել

(1) Մեարտի, ԷԼ. Ե. և ԺԵ. Օհոր Գլակ Գ Լոնդէի նամակներումը, որ առ Տրդատ և սուրբ Գրիգոր: Փաւստոս Բաղանդազի, Գիրք Գ. ԷԼ. Գ.:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԷԼ. Գ. Ե.

(3) Յովհաննէս Կաթողիկոս, երես 29: Վարդան:

(4) Յովհաննէս Կաթողիկոս: Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԷԼ. Ե. Ժ.:

(5) Յովհաննէս Կաթողիկոս: Վերակա:

Թուղեկոսի ժամանակը Այս Եկեղեցին բաժանե-
աւեց Հայոց եկեղեցուցն և միացաւ Եռնաց
Հետ:

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՆՈՐԱՆՈՒՆԵՑԱԾ
ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆ ԹԱԳՆՈՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԱՆԵՐԱՅ. Վաթուղեկոսական իշխանութեան յարա-
բերութիւնն առ Թաղաւորական իշխանութիւնը
սկսաւ արդէն Հայաստանի մէջ քրիստոնէու-
թիւնը մտնելու օրիցը, Տրդատը բոլորովին հնա-
զանդում է Գրիգոր լուսաւորչին. վերջերումը
Վաթուղեկոսները հաստատուելով ժողովրդին
և պահպանելով ժողովրդի օգուտը, մեծ բարոյա-
կան ազդեցութիւն և իշխանութիւն ունէին Հա-
յաստանի վերայ. նրանք սաստիկ վերահայեցողու-
թիւն էին անում Թաղաւորական գործքերին և
խաղաղութիւն էին ձգում Թաղաւորի և նախա-
րարաց մէջ (1). միշտ անարգում էին Թաղաւոր-
ներին նրանց վատ գործքերի համար (2). կա-
պակցութիւն ունէին Բիւզանդիոյ կայսերաց հետ,
ցոյց էին տալիս նրանց թէ ում է հարկաւոր նշա-
նակել Հայոց Թաղաւոր: Մարգպանաց ժամա-
նակը բոլոր հրովարտականներն և զործնական թրդ-
թերը գրում էին Վաթուղեկոսի, եպիսկոպոսաց
և նախարարաց անունիցը: Թէպէտև Մարգպան
կար, բայց իշխանութիւնն և կառավարութիւնն
առանձնապէս Վաթուղեկոսի ձեռքին էր: Պարսից
Դն Շապուհ զօրավարն ասաց, թէ Յովսէփ

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԿԼ. Ի. Մովսէս Խո-
րենացի, Գիրք Բ. ԿԼ. ԺԱ. ԺԳ. և ԼԲ. Գալար Փար-
պեցի, երես 23:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. ԿԼ. Ի. և ԿԼԶ.
Եղեղէ, երես 46:

Վաթուղիկոսն “ էր բոլոր քրիստոնէից բուն իշխանն և երաշխաւոր բոլոր Թագաւորական գործոց մէջ,, (1):

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՑ ԱՌԱՋԻՆ ԽԱՉ ՏԱՆԵԼՈՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆԸ: Սովորութիւն էր Վաթուղիկոսաց առաջին խաչ տանել. Վարդան պատմադիրն ասում է, թէ ԼԵ—Արսւնի որդի ՍԵԼԷ—Շահը “ որ էր ողորմած և բարերար մարդ, աւելի մեր ազգի համար, հրամայում է Բարսեղ Վաթուղիկոսին իրան առաջին խաչ կրել և այնպէս զնալ իրան մօտ:

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՊԱՏԿԵՐԸ ՀԱՆՆԵԼՈՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆԸ: Սովորաբար Վաթուղիկոսների պատկերները հանում էին. երբ որ Սողոմոն Վաթուղիկոսին հարցրին, թէ նա ինչի՞ ընդունեց այդ աստիճանն էդպէս ծեր լինելով, նա պատասխան տուեց. “ որ նկարեն իմ պատկերն ուրիշ Հայրապետաց պատկերների հետը,, որ և կատարուեցաւ, ասում է Վարդանը. “ որովհետեւ մէկ տարուց յետոյ նա մեռաւ և նրա պատկերը մնաց ուրիշների հետ,,

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՏԻՏՂՈՍԸ: ՄԻՃՆ Սահակ իրան նա մականերումը, որ զրեց Թէոդոս կայսերն, Ատտիկէս Պատրիարքին և Լնատու զօրավարին, կոչում է իրան սովորաբար “ Սահակ Ապիսկոպոս Հայոց,, (2): Լյուպէս կոչեց իրան և Յովսէփ Վաթուղիկոսը Պարսից Յազկերտ Թագաւորին գրած նամակումը (3). Ներսէս Շնորհալին իրան

(1) Եղեշէ, Երես 300:

(2) Սուլէս Խորենացի, Գիրք Գ. Խ. ԾԵ:

(3) Եղեշէ, Երես 46:

աւարկած թղթերը սկսում է այս խօսքերովը.
 “ Երբէն ծառայ Քրիստոսի և նորա ողորմու-
 թեամբն և կամքովը Հայոց Վաթուղիկոս ,,
 Այսպէս էր Հայոց կաթուղիկոսների տիտղոսը.
 վերջին ժամանակումն այս տիտղոսը փոքր ինչ մե-
 ծացաւ:

ԱՅՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿՆԻՔ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ. Ստու-
 րագրութիւնը սովորաբար կարմիր թանաքով էր,
 Վաթուղիկոսի կոնդակի վերայ կնիք էր դրուում,
 որի մէջ տեղը Փրկչի պատկերն էր, իսկ շրջա-
 կայքը Վաթուղիկոսի անունը: Վաթուղիկոսի բնա-
 կարանը առ հասարակ կոչուում էր Վաթուղիկո-
 սարան:

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՏՈՒՆԸ. Սատթէոս պատմագիրը
 պատմելով կաթուղիկոսական տան կարգերի և
 շքեղութեան համար, ասում է. “ տաան երկու
 եպիսկոպոս և չորս վարդապետք կային Վաթու-
 ղիկոսի տանը, վաթսուէն միանձն աբեղայ և 500
 աշխարհական ,,: Վաթուղիկոսի զահն ոչինչ բա-
 նով պակաս չէր քան ղթաղաւորս: “ Այնթիւ և
 զարմանալի էին զարդարանքներն եկեղեցիների և
 կաթուղիկոսական տան համար, որ ընծայել էին
 առաջին թաղաւորներն և առաջին հայրապետներն ,,
 ուրիշ մատենագիրները յիշում են Վաթուղիկոսի
 առաջի բոլոր ծառայութիւնները (1):

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԿԱՆՈՒԱԾՔԸ: Երբ որ Տրդատն
 ընդունեց քրիստոնէական հաւատը, տուեց կա-

(1) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիւրգ Դ. ԷԼ. ԺԵ. Գիւրգ
 Օ. ԴԼ. Խ: Ետողիկ, Գիւրգ Բ. ԴԼ. Բ. Յովհաննէս Վա-
 թուղիկոս, երես 45: Սատթէոս Լատիվերտցի, ԴԼ. Ժ:

Թուղիկոսական տանը մէկ քանի կալուածքներ, Յովհաննէս Աթուղիկոսը յիշում է միայն Լ. րամոն գիւղը (1)։ Փաւստոս Բիւզանդացին ասում է. մեծն Ներսէսը նկատում էր « իրան առանձին իշխանութեան 15 գաւառը », յետոյ թուում է նրանցից գլխաւորները, որոնք են « Լ. րարատ, Դարանաղի, Նկեղեաց, Տարօն, Բզնու- նիք, Օսիք և ինչ որ նրանց մէջ տեղը և շրջ- ջախաբումը կային » (2)։ Մատթէոսը պատմում է, թէ « երբ որ Պետրոս հայրապետը, որ գետադարձ էր կոչուում, բարձրացաւ Հայաստանի կաթուղիկոսական գահը, ստացաւ իրա նախորդներիցը Հայոց Թագաւորներից ընծայած 500 երեւելի հա- րուսա և արդիւնաբեր գիւղեր », :

ԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԲՆԱՅՈՒՆԵԼՈՒ ՏԵՂԸ. Գրիգոր լու- սաւորչի ժամանակից սկսած մինչև Գիւտ Ա- թուղիկոսը (Ն. դարումը), կաթուղիկոսական գահն էր Աղարշապատումը, բայց Գիւտ Ա- թուղիկոսը փոխեց Դվին քաղաքը (3)։ Դաւիթ Աթուղիկոսը (Բ. դարումը) նեղանալով Սէ- ջուգեան Թուրքերիցը, փոխեց աթոռն Լ. րամոնս (4)։ Պետրոս գետադարձը բնակուում էր Սեբաստիա քաղաքումը (Ժ. Լ. դարումը) (5)։ Բարսեղ Ա- թուղիկոսը, կաթուղիկոսական աթոռը հաստա- տեց Բագրատունեաց Լնի մայրաքաղաքումը (6)։ Լս տեղեց նրա յաջորդները փոխեցին Հռոմկլայ քաղաքը (7)։ Վերջերումը Աթուղիկոսները հա-

(1) Յովհաննէս Աթուղիկոս

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիւղք Գ. ԴԼ. ԺԳ.

(3) Աղարշապատ

(4) Մատթէոս

(5) Արաբկոտ

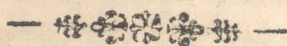
(6) Մատթէոս

(7) Արաբկոտ

լածուելով Վրիստոսի հաւատոյ թշնամիներիցը, հարկադրուեցան փոփոխել իրանց աթոռը զանազան քաղաքներ, որ տեղ որ յոյս ունէին իրանք ապաստանարան գտնել հալածանքներից:

ԵԶՐԱԵԱՅՈՒԹԻՒՆ. Ուրեմն էն ժամանակն, երբ որ հասարակութեան ամէն կարգի մարդիկը շփոթութեան մէջ էին, հոգեւորականութիւնը զոնուում էր բարեկարգութեան մէջ. այն դժուարութիւնները որ պատահում էին քրիստոնէութիւնը տարածելու, հարկադրեցին առաջին հոգեւոր լուսաւորիչներին աւելի մեծ ոյժ գործ դնել: Բայց երբ որ աշխարհական իշխանութիւնը քաղաքական անդադար խռովութեանց մէջ Արշակունեաց ցեղիցն անցնում էր Սասանեան ցեղին, Սասանեաններից Բիւզանդացւոց, երբ որ նախարարները ուրացութեամբ կամ բռնութեամբ աշխատում էին խլել այն իշխանութիւնը մէկս մէկից, եկեղեցական կառավարութիւնն երևում էր անդրդուելի հիմանց վերայ հաստատուած: Այսպատուէր Լքուեցաւ վանքերով, իւրաքանչիւր վանքն ունիւով անթիւ ուխտաւորներ, կեդրոն դարձաւ իրան գաւառին. աշխարհական իշխանութիւնը հոգեւորականութեան հետ մէկ զծի վերայ էր ընթանում և երբ որ աշխարհականը թուլանում էր, իսկոյն յառաջ էր գալի հոգեւորական իշխանութեան անյաղթելութիւնն: Այսպէս Այսպատանը, որ չ'կարողացաւ զիմանալ քաղաքական մրրիկների, Բիւզանդիոյ և Առմայ կրօնական պահանջմունքները հերքելու համար պատրաստ զէնք ունէր: Սթուղիկոսն եղաւ իւր եկեղեցւոյ անկախ գլուխ, եթէ նիւթական միջոցներով յետ էր նա, այսու ամենայնիւ իւր բարձր առտիճանովը հաւասար էր Առվմայ պապին, և արեւելեան Պատրիարքացը:

Հայոց եկեղեցւոյ էս անկախութեան պատճառն է հոգեւորական կապը, որ բոլոր աշխարհի վերայ տրուած Հայերին մի ազդէ է շինուում:

Գ. ՆԵՐՎԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ:

Հայկ եկաւ Հայաստան իր ազգականաց հետ ոչ յաղթօղի նման, այլ բնակուելու, էնտեղի թափառական ժողովուրդը ճանաչելով իրենց մօտ եկողներ զերազանցութիւնը, յօժարութեամբ հնազանդուեցան նրանց և ուրախութեամբ բնակուեցան նրանց բնակարանների շրջակայքումը: Արա համար Հայաստանումը չ'սահմանուեցան Թէոքրապական կարգերը: Հայկը Հայաստանը համարում էր ոչ թէ իբրեւ իրեն հայրենական ժառանգութիւն, այլ իբրեւ սեպհականութիւն բոլոր իր ազգի. սրա համար ազգի ամէն մի անդամը վիճակ էր ստանում, իր մեծիցը կախումն ունելով. այն մեծը միայն իրաւունք ունէր կռիւ սկսելոյ և խաղաղութիւն ձգելոյ. այնպէս Հայաստանը բաժանուեցաւ վիճակաւոր կալուածքներ, որոնք կոչուեցան նախարարութիւններ, իսկ կալուածատէրները նախարարներ: Թէպէտ մի քանի ժամանակից յետոյ երբ որ ազգակցական կապակցութիւնները տկարացան և միապետութիւնը տիրեց, նախարարներն էլ կալուածատէր իշխանաց կարգն ընկան, բայց ներքին կառավարութիւնն, ինչպէս դատաստանն և իրաւունքը, պարգև և պատիժ, հարկը ժողովել և զօրքը միշտ ֆապին նրանց սեպհականութիւն:

Աղարշակ, որ ուզում էր քաղաքական միութիւն պահպանի տէրութեան մէջ, տեսաւ իրան

տիրած Հայաստանումը շատ ինքնազուխ նախա-
րարներ մեծ մեծ կալուածքներով, որա համար
իր թագաւորելուց յետոյ ուղարկեց Նինուէի դի-
ւանատունը որոնել, թէ “ ո՞ր տեղից են էս նախա-
րարներն, ” (1) և երբ որ իմացաւ նրանց ծագումն
և ժողովրդի ու նախարարաց միացնող սիրտ կա-
պակցութիւնը, չ’վստահացաւ դիպել նրանց և
“ նախարարութիւններ հաստատեց և այս նախարա-
րութեանց ղլուխներ կարգեց օգտակար մարդկանց,
թէ մեր Հայկ նահապետի ցեղէնն և թէ ուրիշ
ցեղից, , (2) : Բայց երևի թէ՛ վախելով ընդդէմ
ներգործութիւններից և կամելով նրանց ոյժը տկա-
րացնել, սկսաւ նոր նախարարներ էլ հաստատել
և երկրորդական աստիճանը պէրս-լեան մէջ, ժա-
ռանգութիւն տուեց Սյւրացան ցեղին, որոնք էին
Լժդահակ Սարաց թագաւորի ցեղիցը (3) :
Տիգրան վերջինն էլ, ինչպէս երևում է, գործ է
դնում Սաղարշակի քաղաքականութիւնն, որով-
հետեւ բարձրացնում է նախարարութեան անյայտ
և օտար մարդկանց, որոնք իրեն հաւատարմու-
թիւն էին ցոյց տուել, այսպէս նա հաստատում է
Ռոփսեան նախարարութիւնը : Մովսէս Խորենա-
ցին ասում է. “ ինչ որ երկրորդականութեան ճիւ-
ղեր կային, թէ էս տեղ և թէ Արմէից կողմերը
հաստատում է Տիգրանը, որոնք Բուր անյայտ մար-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիւրք Ա. ԳԼ. Բ, ԹԻ

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիւրք Բ. ԳԼ. ԳԻ

(3) Մովսէս Խորենացի, Գիւրք Բ. ԳԼ. Բ : Տէրութեան երկ-
րորդն էր ինչպէս մեծ մէզեր կամ առաջին խորհրդական, ա-
ռաջի աստիճանաւոր : Եյս կոչումը մի քանի արտօնութիւն-
ներ ունէր, նրանք երաւունք ունէին վարսակալ ղնելու թան-
գազին քարերով զարդարած, երկու ականջներումը գինտեր և
կարմիր կոշիկ մի ոտքին, գործածել ոսկէ զրգալ և պատա-
ռաքալ և խմել ոսկի բաժակներով :

բիւ էին եղել ազգաբանոցի և զօրքի մէջ, ինքեանք
անշաճօք իրանք երեւել էն եղել և Տիգրանի համար
պարտաւորել էն Յունաց հետ: Նրանցից ոմանք
Աորձէից նահապիցն էին, ոմանք մեր կողմերից,
այսինքն մեր պատմած Ալենից ազգից, ոմանք
Հայկայ սերունդից և մի քանիսն էլ նորանկներից:
Մենք նրանց անունը չենք ասիլ. առաջին՝ որ
մեզ յայտնի չեն, երկրորդ՝ փախչելով աշխատու-
թիւն կրելուց և երրորդ՝ որ շատերի անհաստա-
տութիւնը կարծիքի տակ է ձգում ամէնքի վերայ
մտածել. սրա համար ոչինչ չենք պատմել էն
ազգերի համար, որ վերջին Տիգրանիցը հաստատ-
ուեցան, (1):

Արշակունեաց մի քանի թագաւորներն ուրիշ կերպ
քաղաքականութիւն դործ զրին առ նախարարս,
նրանք համարձակ արինահեղ պատերազմներ բաց
արին նրանց հետ և ջնջեցին ամբողջ ազգերին:
Փաւստոս Բիւզանդացին ասում է, թէ Տիրանը
Հայր իշխանի խրատելովը կոտորեց շատ նախա-
րարներ առանց ոչինչ պատճառի (2). սա նոյն-
պէս ուրիշ տեղ ասում է, թէ “ Հայր Մարգ-
պետը չար մարդ էր նա ջնջեց բոլոր
նախարարութեան ցեղերը Տիրանի թագաւորու-
թեան ժամանակն ” (3): Իսպէս էլ Արշակ թա-
գաւորն, ըստ վկայութեան նոյն իսկ Փաւստոսի,
“ կոտորեց շատ նախարարների, շատերի արմատը
կտրեց և շատերի կալուածքն էլ թագաւորական
չինեց ”. այս բանը Մովսէս Խորենացին էլ հա-
տատում է, ասելով. “ Արշակը սուրը քաշեց

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԷ. ԿԳ.

(2) Գեղք Գ. ԴԷ. ԺԲ.

(3) Գեղք Գ. ԴԷ. ԺԳ.

չտես նախարարների, մանաւանդ ջնջեց Վամսարա-
կան ցեղը „ (1): Խորհնացին մինչև անգամ պատ-
մում է, թէ ի՞նչ խնդիրներ գործ դրեց Արշակը
այս բանի համար. “ որպէս կամեաւ վարձատրել
Վամսարականներին, նա կանչեց նրանց իր մօտ,
ինչպէս իր ազգակիցների, իր քանդելու արքու-
նիքը Արմաիր՝ հրամայեց կոտորել մարդկերանցն
և կանանցն երեսեքանց հետ „ (2):

Բազրաառնեաց թագաւորներն էլ էնպէս էին
վարուում նախարարաց հետ, նրանք կամենում
էին կենդանիացնել իրանց ձեռքի մէջ նախարարաց
իշխանութիւնը, որ ազգի բոլոր զօրութիւնն իրենց
օգտին գործ ածեն, աշխատում էին ջնջել հին
նախարարութիւններն և նորերը սահմանել,
որոնք իրանցից կախումն ունէին: Յովհաննէս
Ժամանակակից Վաթուղիկոսը գանգատուում է,
թէ “ մեր թագաւորներն և իշխաններն աշխա-
տում են ցրուել մեր բուն նախարարներին, խել
նրանց կալուածքներն և ըստ իրենց հաճոյիցը,
նոր իշխաններ հաստատել, որոնք որ իրանցից կա-
խումն ունէին „ :

Այսպէս թագաւորական իշխանութեան հետ էլ
ընթանում էր և նախարարական իշխանութիւնն,
որոնց ձեռքին էր Հայաստանի ներքին կառավա-
րութիւնը. վասն որոյ և մենք կաշխատենք ցոյց
տալ, թէ ի՞նչ յարաբերութիւններ ունէին նա-
խարարներն ազգի և թագաւորի հետ (3):

(1) Գեղք Գ. ԴԼ. 1Ը:

(2) Գեղք Գ. ԴԼ. 1Ը:

(3) Նախարար բառը եթէ քննենք բառազննութեամբ, հա-
մաձայնում է 1 ատինաց պրանթեկտուս բառին, որովհետեւ
նախ նշանակում է առաջին, որպէս (առնեմ բայից) նշանա-

Նախարարաց ծագումը մէկ լինելով ժողովրդի ծագման հետ, իշխում էին ժողովրդի վերայ սիրով և քաղցրութեամբ, միշտ պահպանում էին ժողովրդի իրաւունքը, կառավարում էին և դատում էին ըստ հին սովորութեանց, որովհետեւ ազգի նահապետական կեանքից իրաւարանական և քաղաքական կեանքն անց կենալու ժամանակը զրաւոր օրէնքներ չկային:

Սաղարշակը տեսնելով չայոց նախարարաց կեանքի այս անորոշ դիժը, շփոթուեցաւ և զրեց իւր եղբօրն այսպէս. «յայտնի չէ, թէ ի՞նչ կարգեր են եղել այստեղ, ո՞վ է եղել էս աշխարհքի գլխաւորներէցն առաջինը կամ վերջինը, ոչինչ օրինա-

կում է առաջին գործող, տէրութեան առաջին աստիճանաւոր:

Նախարարաց ազգի առաջին մարդը կոչում էր Տէր, որս-նոսրէր, նահապէս, իշխան, զորօրինակ տէր Սափիոնեանց, էշխան Աւթրոնեանց և այլն: Խորենացի, Պփրք Բ. 44. Բ, ԽԻԻ, ԽԶ: Փաւստոս Բիւզանդացի, Պփրք Պ. 44. Ժ.Օ: Ղազար Փարպեցի, երես 212 և 236:

Ես կարծում եմ, որ տէր բառս չի նշանակում պարոն, այլ մեծ. թէ քննում ենք չայոց լեզուի մասնիկները, որոնցից բարդուելով բառեր են շինուում, տեսնում ենք, որ մասնիկս տէ, երբ որ դրուում է բառի սկզբումը, միշտ նշանակում է մեծ, զորօրինակ եղբ, տէւը, Լէն, տէկէն, այր, տէայր կամ թէ կրճատեալ տէր:

Նախարարաց միւս անդամները կոչուում էին սեպոսահ. դժուար է իմանալ, թէ ինչիցն է բարդուել էս բառը, ուրեմն և ճիշտ նշանակութիւնն դժուար է յայտնել. շատ կարելի է, որ Սպարսէց լապոսք բառիցը լինի, որ հայերէն ասուում է լապսահ, այսինքն թագաւորի որդի, կամ թէ կարելի է դուրս եկած լինի սեպէ բառիցը, որ վրացերէն նշանակում է թագաւոր և ուրեմն սեպոսահ նշանակում է թագաւորի որդի. մենք չենք կարող վճռաբար դատել այս խնդիրը, միայն թէ չա-յսատանումը նախարարաց երկրորդական անդամներն այսպէս էին կոչուում, ուրեմն կարելի է ասել, թէ սեպոսահ բառը մի և նոյն նշանակութիւնն ունի Ռուսաց Князь բառին:

Ղազար Փարպեցի, երես 78, 80, 94, 98, 103, 114, 117, 124 և 125:

ւոր բան չկայ, այլ բոլորն խառն 'ի խոռոն և վայրենի ,, (1): Նախարարները միշտ հոգս էին քաշում իրանց երկրի բարեկարգութեան համար, աշխատում էին մեծացնել զիւղերը, զարդարում էին քաղաքներն և ժողովում էին հարկն և զօրքը: Նրանց պարտքն էր պահպանել ներքին խաղաղութիւնը: սրա համար էլ նախարարներն իրաւունք ունէին զօրքի մէկ մասն իրենց տնօրէնութեան տակը թողնուլ, իսկ միւս մասն առնել և գնալ թագաւորական ծառայութիւն (2): որոնցից թագաւորը նշանում էր մէկ զխաւար զօրապետ, որը որ առաջնորդում էր զօրքին տէրութիւնը պահպանելու օտար թշնամիներիցն և նախարարաց մէջ ծագած խռովութիւնները հանդարտացնելու: Բայց որովհետեւ նախարարներն աւելի իւրեանց օգտին էին նայում քան թէ թագաւորաց, սրա համար էլ միայն հոգս էին քաշում իրանց ժառանգական կալուածքների համար և քիչ զօրք էին ուղարկում թագաւորական ծառայութիւնը, մանաւանդ Բագրատունեաց անգոր թագաւորաց ժամանակն, երբ որ ամենայն կողմից թշնամիքն յարձակուում էին Հայաստանի վերայ, այդ պատճառաւ էլ թշնամեաց թիւը միշտ շատ էր լինում և Հայերն երբեք չէին կռուում շատ զօրքով:

Բայցի էս զինուորական պարտաւորութիւնները, նախարարները պարտական էին նոյնպէս ամենայն տարի իրանց երկրից հարկը վճարել թագաւորին (3): իսկ եթէ չէին կատարում այս պարտականութիւնն, այդ նշանակում էր, որ նրանք ապրստամբուել են: Թողմա Մարծրունին պատմում

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. ԴԼ. Թ:

(2) Մովսէս Խորենացի. Գեղք Գ. ԴԼ. Ծ. Գ:

(3) Թողմա Մարծրունի, Գեղք Գ. ԴԼ. Ե:

է, թէ « Սմբատ Սիւնեաց իշխանը միւս տարին
էլ չի հնազանդեց Հայոց թագաւորին, չմարելով
հաբէ » : Սիւս տեղումն ասում է, թէ « Սմբատ
Հայոց թագաւորը զնաց Լազաւոնեաց կողմերն,
որովհետեւ Երզնէ Ռահմանի որդիքը, որոնք կոչ-
ւում էին Այսիք, ապստամբուելով թագաւորի
իշխանութիւնից, ո՛ւ հաբէ էին լեալո՝ և ո՛ւ
զօր էին որպէս ինչպէս պարտաւոր էին ըստ օրի-
նաց » (1) : Մեծն Սերսէս Աթուղիկոսը թա-
գաւորի և նախարարաց փոխադարձ յարաբերու-
թեանց համար այսպէս է խօսում. « որ թագա-
ւորն անիրաւութիւն չի անի, չի նեղացնի, բայց
արդարութիւն գործ դնի և հայրական խնամք ու-
նենայ նախարարաց վերայ, որ նրանք էլ չի վեր
կենան թագաւորի դէմ և չի հեռանան նրանցից,
այլ ծառայեն հաւատով և ճշմարտութեամբ » (2) :

Ըսն ժամանակն էր թագաւորը հզօր, երբ որ
նախարարները համաձայն էին նորա հետ. Զովհան-
նէս Աթուղիկոսը մէկ երեւելի անցք է պատմում,
թէ « երբ որ Սմբատ թագաւորը տեսաւ, թէ խաղա-
ղութիւնը տիրեց Հայաստանին և միաբանութիւնն
ու սէրը թագաւորեցին իրա և նախարարաց մէջ,
էն ժամանակը մտքումը դրեց գնուլ և Տարօնու
երկիրը հնազանդացնել, » : « Նախարարներն » որոնք
անզաղար կռուում էին իրանց թագաւորաց հետ
իրանց իրաւունքների և ազատութեան համար,
աւելի վստահութեամբ և եռանդով ընդդիմանում
էին օտար թշնամիներին և հէնց մի բան պատա-
հած ժամանակն իսկոյն և իսկ զէնք էին վերցնում
իրանց հայրենեաց քաղքը ազատութեան համար :

(1) Թովմա Երծրունի, Գեղք Գ. ԿԼ. Ժ,

(2) Մեծն Սերսէս Խորենացի, Գեղք Գ. ԿԼ. ԼԲ.

Պարսկաստանը սովորած լինելով իրան թագաւո-
րաց բռնակալ իշխանութեանցը (деспотизмъ), յո-
ժարութեամբ մտաւ Սելեկիացւոց լծի տակը։
Հայաստանումն էլ հէնց որ տարածուեց Միւս-
սանդը մեծի մահուան համբաւը, նախարարները
վեր կացան և սաստիկ պատերազմներ արին Մա-
կեդոնացւոց և Սելեկիացւոց թագաւորների հետ։
Պարսկաստանն Արշակունեաց ցեղի վեր ընկնելուց
յետոյ հնազանդուեցաւ Սասանեան ցեղին, բայց
Հայաստանումն երբ որ Արշակունեաց ցեղը վեր-
ջացաւ, Հայերը սաստիկ պատերազմներ արին
Պարսից հետ իրանց անկախութեան համար։ Ոչ
Արաբացիք, ոչ Թաթարներն, ոչ Թամեուլանը՝
որոնք ամէն աշխարհից Հայաստանն ամայացրին,
չև կարողացան հարկադրել նախարարաց, որ նրանք
լուծթեամբ ստրկանան. այս տիրողներն անվտանգ
էին միայն իրանց բանակներումը։ Հայաստանի
այս քաղաքական կարգերը զօրեղացնում և յայտ-
նում են Հայոց պատմաբանական կեանքի գլխա-
ւոր երևոյթները։

ԲԱԾԱՆՈՒԹՅՆ ՆԱԽԱԲԱՐԱՅ. Հայոց պատմաբան-
ները միաձայն հաւանութեամբ բաժանում են նա-
խարարներին երկու. աւագ և կրտսեր։ Աղիշէն
ասում է. “ երեսուն և հինգ մարդ կային ոչ
միայն աւագ նախարարներիցն, այլ և կրտսերներից-
դրանց բոլորն էլ նախարարաց ցեղից էին ” (1)։
“ Աս նոյնպէս ասում է և կանանց համար, “ հինգ
հարիւրի չափ եւ յափանէ յանուանէ ճանաչում
եմ, ոչ միայն աւագներից այլ և կրտսերներից ”։

“ Արտաշէր Պարսից թագաւորը հրամայեց յետ

(1) Աղիշէ, երես 344, 355։

դարձնել Վամսարականաց և Մանուկեանց ազգից խլած տները, միայն թէ չի հաստատեց նրանց իրանց հայրենի գահի վերայ, այլ շատերիցը ցածր կարգեց և կրօնէր նախարարաց կարգը ձգեց „ (1) :

Նախարարները հաշուում էին իրանց ազգային աւագութեան համեմատ. թագաւորի սեղանի վերայ նրանք բազմում էին բարձրի վերայ իրանց աւագութեան կարգովը. Հայոց լեզուն դեռ մինչև ցայսօր պահում է այդ սովորութեանց հետքերն. այս խօսքերս. “ Բարձ և պարի — ոսրանալ Խագաւորիցը „ հաստատում են մեր ասածն: Արք Սաղարշակ Արշակունին Հայոց գահը բարձրացաւ, շատ նախարարութիւններ հաստատեց, ուստի նոր կարգեր մտան թագաւորի և նախարարաց միմեանց մէջ: Սաղարշակի հաստատած այս նախադահութեան կարգերը փոփոխուեցան վերջնութեամբ Խոսրովի և ուրիշ թագաւորաց ժամանակը: Մեսրոպէ պատմում է, թէ Սեծն Ներսէս Առաքելայումն օծուելուց յետոյ յետ է դառնում Հայաստան, նորոգում է Խոսրով մեծի և ուրիշ թագաւորաց կարգերն. այս մի և նոյն կարգը հաստատում է Ներսէսն Արշակի սեղանի վերայ „ (2) : Այս կերպով կազմուած էին նախադահութեան զրգերը, որ պահուում էին թագաւորական դիւաններումն, որոց մէջ գրուում էին նախարարաց ցեղերն իրանց աւագութեան համաձայն և նշանակուած էին իւրաքանչիւր նախարարաց տեղերը, բայց տարաբաղաւոր մեր պատմաբաններիցն ոչ ոք

(1) Սուրեն Խոսրոյանցի, Գիւրգ Բ, ԴԼ. ԱԳ. Գիւրգ Գ. ԴԼ. ԾԵ. Սուրովէ, ԴԼ. ԺԲ:

(2) Սուրովէ՝ ԴԼ. ԺԲ:

ձմարիս տեղեկութիւններ չի թողել մեզ համար,
 թէ նրանցից որն էր առաջինը կամ յետինը (1):
 Պ. Լամինն իրա Խորենացու Ուոսերէն թարգմա-
 նութեան մէջն աւելցրել է նախագահութեան գըր-
 քից մէկ հատուած. այս հատուածը, որ գրուած
 է եղել քառածալ մագաղաթի վերայ, գտել է
 Պ. Հախվերդեանցը մէկ հայերէն հին ձեռագրի
 կազմի մէջ. նա վերաբերում է Պարսից Արտաշէր
 և Սաւամ թագաւորաց և մեր Սահակ Աթու-
 ղիկոսի ժամանակին և իրան մէջ պարունակում է
 եօթանասուն նախարարաց անուններ, որոնք մէկս
 մէկու յետեւից տարուած են իրանց կարգին և
 տեղին համաձայն, որ հաստատել է Պարսից թա-
 գաւորն: Այն թղթի մէջ նախարարաց անունից
 առաջ դրած է մէկ քանի խօսք, որից կարելի է
 կարծել, թէ Սուրբ Սահակն իրան Տիգրան Ա.
 թի պալատումն եղած ժամանակը վերցրած և բն-
 րած պէտք է լինի այս նոր հաստատուած կարգի
 ցուցակը: Մէջ բերենք էս տեղ այս հետաքրքիր
 հատուածը հին Հայաստանի քաղաքական կար-
 գերից: “Սահակ՝ Արտաշէս թագաւորի պալատումը
 պտտում էր էն, ինչ որ Տիգրանումը խօսեցել
 էին (ասելով.) “ Քաղոց ամսի 17-ին թագաւոր
 թագաւորաց և բարերար Արտաշէր և Սաւամի
 ղիւանումը տեսայ Սաւամի հրովարտակն եւ Սա-
 հակ Աթուղիկոսս և խնդրելով գրեցի (Պարսից
 թագաւորին) այն բանի համար, որ նորին բարե-
 րարութիւնը հրաման տայ Հայոց նախարարաց
 աղգերը գրել թագաւորական ղիւանումն ինչպէս
 առաջ Հայաստանումը լինում էր. որ էստուց յե-

(1) Եգաթանգեղոս: Ստեփաննոս Օրբելեան, Գեղք Լ:
 Փառաոս Բիւզանդացի, Գեղք Գ, ԴԷ Գ:

այս Հայոց ազատների և տանուտէրների դահլը
յայտնի լինի ,, : Բայտ հրամանին թագաւորին թա-
գաւորաց Ներսէհն և ես . . . հաի Աթուղիկոս
Հայոց կնքեցինք նամակը և գրինք մատանին թա-
գաւորի և մեր և այս բոլորն է արդար և ճշմա-
րիւս :

Եւաջին իշխանն և Մաղխազն. Ե. Սիւնեաց
տէր. Բ. Եսպետ, Գ. Երծրունեաց տէր, Դ. Մա-
միկոնէից տէր, Ե. Շահապն՝ Օռփաց տէր, Չ. Մո-
կաց տէր, Ի. Ուշտունեաց տէր, Բ. Սահու-
նեաց տէր, Թ. Ասպէից տէր. Ժ. Ենձաւացեաց
տէր, ԺԵ. Եպահունեաց տէր, ԺԲ. Ամսա-
րահան, ԺԳ. Եյլ Եպահունի, ԺԴ. Սանահ-
դացին, ԺԵ. Եմատունի տէր, ԺԶ. Գողթան
տէր, ԺԷ. Գնունեաց տէր, ԺԸ. Եյլ Ենձա-
ւացի, ԺԹ. Տայոց, Ի. Բասենոյ դատաւորն,
ԻԵ. Գնթունեաց տէր, ԻԲ. Սարձաւունին,
ԻԳ. Գարմանայ տէր, (1): ԻԴ. Սահաւունի,
ԻԶ. Գաբեղնից տէր, ԻԷ. Եբեղնից տէր,
ԻԸ. Սիւնեաց երկրորդն, ԻԹ. Երծրունեաց երկ-
րորդն, Լ. Երծրունեաց երրորդն, ԼԵ. Մամի-
կոնէից երկրորդն, ԼԲ. Ոռփսեանն, ԼԳ. Գա-
ւոցեանն, ԼԴ. Դիմաքսեանն, ԼԵ. Բուխա Գի-
մաքսեանն, ԼԶ. Եյլ Եբեղեանն, ԼԷ. Եյլ
Դիմաքսեանն, ԼԸ. Պալունին, ԼԹ. Եռաւի-
ղեանն, Խ. Եշահմարեանն. ԽԵ. Համբուժեանն,
ԽԲ. Սարասպակեանն, ԽԳ. Չիւնաղեանն, ԽԴ.
Եկէացին, ԽԵ. Օտրեհաւանեանն, ԽԶ. Բն-
ծայեցին, ԽԷ. Մանդակունին, ԽԸ. Սղկունին,

(1) Չեռագրումն էստեղ թողուած է, որովհետեւ ԻԳ
թուից յետոյ պէտք է լինէր ԻԴ: այլ է ԻԷ: մենք թո-
ղում ենք այնպէս ինչպէս խախտանումն է:

ԽԹ. Տայգրեանն, Ծ. Երմանթունին, ԾԼ. Սպանդունին, ԾԲ. Ըռաւենեանն, ԾԳ. Տրու-
նին, ԾԴ. Մամբերացին, ԾԵ. Հաւնունին,
ԾԶ. Բժնունին, ԾԷ. Քաջբերունին, ԾԸ. Սնհնունին,
ԾԹ. Նախճերին, Կ. Քաղաքա-
պետն արքունի, ԿԼ. Որսապետն արքունի, ԿԲ. Ըրտաշէսեանն, ԿԳ. Սանանդացին երկրորդ,
ԿԴ. Տունն, ԿԵ. Սիժանու, ԿԶ. Ըքածոյ,
ԿԷ, Շիրակ Դիմաքսեանն, ԿԸ. Ղազըրիկանն,
ԿԹ. Մարացեան տէր, Հ. Սպարապունին:

Նախարարաց զահակալութեան կտրղը քան-
դելը շատ անգամ պատճառ դառաւ արիւնահեղ
պատերազմների: Երբ որ Սիւնեաց Լնդովք նա-
խարարին Շապուհ Պարսից Թագաւորը նշանա-
կեց իրա սեղանի վերայ ԺԴ. տեղը, որը որ առաջ-
նակարդերիցն էր, Լնդովքը վերաւորուելով ոչէնչ
չի կերաւ, և դրա վրէժն առնելու համար Թալա-
նեց Թագաւորի պալատն և նորա իշխանների ա-
ւարները ցրուեց, մտաւ Ռահաբերդն և էնտեղ ամ-
րացաւ: Թագաւորը շրջապատեց բերդը, բայց երբ
որ երեք անգամ յաղթուեցաւ, Շապուհը հրա-
մայեց յետ դառնալ աւերել Սիւնեաց աշխարհն
և ջնջել բոլոր նախարարաց ցեղը (1):

ԹԻԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱՅ. Հին Հայաստանը լինելով
նախարարաց ցեղական զօրեղ իշխանութեան տակ,
ուստի և նախարարների ամէն մի անդամը ստա-
նում էր առանձին վիճակ կամ բաժին. դրա հա-
մար 'ի հարկէ չի կարելի վճռել նախարարաց թիւը:

(1) Ստեփաննոս Օրբելեան, ԴԼ. Թ. Փաւստոս Բիւզան-
դացի, Գեղք Գ. ԴԼ. ԾԲ: Մովսէս Խորենացի, Գեղք Գ.
ԴԼ. ԻԲ:

ոչ միայն ամէն մի նահանգն, այլ և զաւառներն էլ ունէին իրանց նախարարները : Ստեփաննոս Օրբիւեանն ասում է, թէ « Եռաքիւյ հաւասար Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը հրամայում է Տրդատ Մեծին տալ ամենայն իշխանի ինչ տեղ և պատիւ որ հարկաւոր է աջ ու ձախ կողմերումը, նա էլ փառաւոր բարձր շինեց սեղանի վերայ նստելու 4000 էլէֆանտ համար » (1) : Մեսրոպը պատմադիրը վկայում է, թէ 400 նախարարներ կային Երշակ Թագաւորի ժամանակը (2) . թէպէտ Փաւստոս Բիւզանդացին միւսնոյն Երշակի ժամանակը հաշուում է մինչև 900 (3) : Երշակունեաց վերջին Թագաւորաց ժամանակները (4), մանաւանդ Երաբացւոց յարձակմանց ժամանակը շատ նախարարաց ցեղեր կոտորուեցան, այնպէս որ Խազրատունեաց Թագաւորութեան ժամանակը նախարարաց ցեղերն էլ չեն յիշուում : Ղևոնդ պատմադիրն ասում է, թէ Երարները « շատ շայոց նախարարներ սպանեցին՝ նրանց երկիրը Թողալով առանց նախարարաց և շայաստանը զբկելով նախարարական ցեղերից (5) :

ՆԱՍԻՐԱՐԱՅ ՀԱԴՈՒՍՏՆԵՐԸ . Պատմաբանների միջոց միայն Եղեշէն է մէկ քանի տեղեկութիւն տալի մեզ նախարարաց հազուստի համար, խօսելով Ալասակի համար, որ գալով Յազկերտ Թա-

(1) Ստեփաննոս Օրբիւեան, ԴԼ. ԹԿ

(2) Մեսրոպը, ԴԼ. ԺԲ

(3) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղեք Գ. ԴԼ. Բ, ԹԿ Գեղեք Գ. ԴԼ. Բ.

(4) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղեք Գ. ԴԼ. Գ, Գեղեք Դ. ԴԼ. ԺԴ, ԺԹԿ Գեղեք Ե. ԴԼ. ԺԵ, ԺԶ.

(5) Ղևոնդ, ԴԼ. ԹԿ

գաւորի պալատն, « արքունական պալատականաց սովորութեան համաձայն հազաւ պատուական հանգերձը, որ ստացել էր թագաւորից, կապեց պատուաւորն և դրեց գլխին ոսկեղէն խոյրը, կապեց իր մէջքը մարգարտազարդ և պատուական քարերով զարդարած ոսկէ կամարը, ձգեց գինտերը ականջները, շարքը վիզն և ծածկեց սամնյորը », (1): Պրոկոպիոս բաւականին մանրամասնաբար պատմում է Եւթեմեան Հայաստանի նախարարաց շորերը, որ դառնում էին նրա ժամանակ Բիւզանդեան կայսեր իշխանութեան ներքոյ: ՍԻւս (փոքր) Հայաստունը, սկսեալ Նփրատ գետից մինչև Տիգրանակիրտ քաղաքը՝ հինգ Հայ կառավարիչ ունէր, այս նախարարքը ժառանգականներ էին և Հռովմայեցւոց կայսերներից ստանում էին միայն իրանց արժանաւորութեան նշանները, որ աւելորդ չեմ համարում նկարագրել, որովհետև ոչ ոք նրանց չի տեսել. նրանց վերարկուն մազից էր, ոչ թէ ոչխարի բրդից, այլ պինկ ձկան մազից. Եւրանց ծիրանի ոսկեզարդ զգեստը տեղ տեղ ժողոված և պնդացրած էր իրանց վերայ. վրարկուի վրայից ունէին ոսկէ կոճակներ թանգակին ականերով զարդարուած, որոնցից կախուած էին շղթաներ յակինթներով զարդարած, նրանց մետաքսէ շապիկների վերայ տեղ տեղ ոսկէ գեղեցիկ քսրոցներ էին խրած, նրանց գուլքէքը կարմիր էին մինչև ծունկը քաշած, որ բացի Հռովմայեցւոց կայսերից և Պարսից թագաւորից ոչ ոք չէր կարող հագնիլ, (2):

(1) Երես 341. Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղեք Գ. ԴԼ. ԺԵ.

(2) Պրոկոպիոս Եռասինոսի շինութեանց վերայ, Գեղեք Գ. ԴԼ. Ե.

Մովսէս Խորենացին ասում է, թէ զինուորու-
թեան առաջին կարգը տուեց Մեծն Տիգրան, որի
ժամանակ « հետեակ զօրքը ձիաւորներ զարձան,
պարսաւորներն՝ աղեղնաւորներ, շերտաւորները՝
սրաւորներ և նիզակաւորներ, մերկերը ծածկուե-
ցան վահաններով և երկաթի զրահներով. էս մէկ
տեղ հաւաքուած զօրաց տեսքն և նրանց զրահ-
ների և զէնքերի փայլէն ու շողշողալը բաւական
էր թշնամեացը հալածելու » (1): Երկրորդ ան-
գամ զինուորական կարգը հաստատեց Սաղար-
շակը. Հայաստանի աշխարհագրական դրութիւնն
էնպէս էր, որ ամէն տեղից կարելի էր ներս մտնել,
ոչ մեծ լեռներ կային սահմաններումը, որ թշնա-
մեաց յարձակմունքն արգելէն, ոչ ծովեր կային
նորա շրջակայքումը, մանաւանդ որ նրա Արեւ-
ելան հիւսիսային կողմումը բնակուում էին զին-
ուորական ազգեր, որ միշտ յարձակուում էին
նորա վերայ. բւստի Սաղարշակ էլ պէտք էր որ
առանձին ուշադարձութիւն անէր զինուորական
բարեկարգութեան վերայ. նա բաժանեց զօրքը չորս
զխաւոր բանակ, որոնց կառավարիչները կոչուում
էին սահմանակալ, կողմնակալ և բղեշխներ (2):
Նրանք մեծ իշխանութիւն ունէին. սրանց էր
յանձնուած աէրութեան պահպանելը, սրանցից
երկուսը, ինչպէս ասացինք, կոչուում էին բղեշխներ,

(1) Մովսէս Խորենացի, Գլուխ Ա. 41. ԻԳ.

(2) Անկարելի է ճշմարտապէս մեկնել այս բառի նշանա-
կութիւնն, երևում է մոցրել է Սաղարշակ. իսկ Հայոց
կոչուումը ոչինչ բառից չէ ծագում:

մէկն էր Աղձնեաց նահանգի բղիշիւը, որ պահպանում էր հարաւային սահմանները, միւսը Գուգարաց նահանգի բղիշիւը, որ պահպանում էր հիւսիսային սահմանները, միւս երկուսն էլ կոչուում էին արեւելեան և արեւմտեան զօրաց սպարապետներ:

Արեւմտեան զօրքն երկու մասն էր բաժանած. նրանցից մէկի կառավարութիւնը Քաղրատունեաց ցեղի ձեռքին էր և բնակուում էին Հիւսիսային արեւմտքումը՝ Սպեր գաւառումը, որ տեղ էր նրանց կալուածքներն, ինչպէս Խորենացին ասում է, թէ Սաղարշակ “նշանակում է Քաղրատին Արեւմտեան սահմանի կողմնակալ և 11000 զօրաց հրամանատար” . միւս մասը զօրաց՝ էր հարաւային արեւմտքումը՝ Օսփաց նահանգումը՝ Անդեղտան ցեղի իշխանութեան տակ, որ տեղ էր նրանց կալուածքը. ինչպէս Խորենացին ասում է, թէ վիթխարի հասակաւ և զօրեղ Տորք անունով մէկին Սաղարշակը նշանակում է կողմնակալ արեւմտքումը . . . նորա ցեղը կոչում է Անդեղտուն (1):

Արեւելեան մասի զօրքն էլ բաժանուում էր երկու առանձին մասը, որոնց կառավարում էին սպարապետներ երկու ցեղեց՝ մէկը հիւսիսային արեւելքումը, միւսը հարաւային արեւելքումը. Հիւսիսային արեւելքը կառավարում էր Առանի ցեղը. “սրանից յետոյ մեծ անուանի և բազմամարդ արեւելեան հիւսիսոյ կողմի վերայ էլ կողմնակալութիւն է հաստատում անուանի և ամէն զործի մէջ խելք Առանին” (2): Իսկ արեւելեան սահմանումը “նշանակում է կողմնակալներ Սաղմոսի և Սիսակի

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԼ. Գ. Բ.

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԼ. Բ.:

յեղերի առաջիններին ,, (1): Օրբի այս չորս
գլխաւոր մասը բաժանելը մեծ բարի հետեանքներ
ունեցաւ. քանի որ այս զօրքը կար, Հայաստանի
վերայ չէին կարողանում նորա թշնամիքն այնպէս
յարձակմունքներ անել, ինչպէս վերջերումը լինում
էին. նորա համար, որ թշնամեաց յարձակմանց
ժամանակը զօրքը միանում էր և միաբան զօրու-
թեամբ հալածում էին թշնամեացն (2): Այս
բաժանումը շատ երկար տեւեց (3) և վերջացաւ
Արշակունեաց ցեղի հետ միասին: Մուշեղ սպա-
րապետը տեսնելով Պարսից օր ըստ օրէ հզօրա-
նալը՝ Հապուհ թագաւորի ժամանակն առաջար-
կեց Յունաց իշխանացն և նրանցով էլ կայսերը,
թէ պէտք է նրանք Հայոց աշխարհի ամէն մի գա-
ւառումը մի մի քաղաքներ շինեն և զօրքեր դնեն,
կամ թէ մի մի պարսպապատ բերդեր մինչև Գան-
ձակ, որ Պարսից կողմի Հայոց սահմանն էր և
թէ բոլոր Հայոց ազատներին և զօրքին պէտք էր
զինավառել ի հաշիւ կայսեր, որ իրանց թշնա-
մի Պարսիկներից զգուշութիւն լինի. Յու-
նաց թագաւորը շատ խնդութեամբ սկսաւ կատա-
րել այս բաները (4): Միայն թէ ողոս փոքր մի
մասամբ Մուշեղի խօսքը լսեց և այս նպատակաւը
շինեց թէ ողոսուպօլիս քաղաքը, որ Հայերէն
ասուում է Արին:

Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալուց
յետոյ Պարսից թագաւորներն իրանց սեպհակա-
նեցին Հայոց զօրաց կարգադրութիւնը, նրանցով

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԳԼ. Բ:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԳԼ. ԾԳ. ԾԳ:

(3) Մովսէս Խորենացի, ԳԼ. Զ. ԼԹ. Փաւստոս Բիւ-
զանդացի, Գեղք Գ. ԳԼ. Բ:

(4) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Ե. ԳԼ. ԼԳ:

էին պահպանում իրանց տէրութեան սահմանները. “ Եղեշէն ասում է. “ սովորութիւն էր առաջուան ժամանակից, երբ որ Հայաստանից արքունիք կը գար ձիաւոր զօրքը մէկ պատուելի զօրավարի առաջնորդութեամբ, (Պարսից Թադաւորը) նրա դէմը մարդ էր զըկում և հարցնում էր Հայոց աշխարհի բարօրութիւնն և խաղաղութիւնը, կրկնելով երկու կամ երեք անգամ և զօրախաղաղութեան հանդէսն ինքն էր տեսնում և դեռ պատերազմ չըզնացած՝ շնորհակալ էր լինում նրանց գալու համար և բոլոր իրա աթոռակիցների և մեծամեծների մօտ գովելով նրանց՝ յիշում էր նրանց նախնեաց ծառայութիւնները և ամէն մէկի քաջութիւնները (1):

ՊԱՏԵՐԱԶԹԱԿԱՆ ԿԱՐԴԸ. Պատերազմի ժամանակը Հայոց զօրքը սովորաբար երեք մասն էր բաժանուում, աջ թև, ձախ թև և կեդրոն. այսպէս էր բաժանուած Արդանայ, Ահան Սամիկոնեանի և ուրիշ զօրավարաց զօրքը (2): Մէկ քանի տեղ էլ յիշուած են առաջապահ և վերջապահ զօրքեր (3): Բայց զօրավարներն իրանց կարգադրութեամբն երբեմն երբեմն էս կարգիցը դուրս են եկել և ուրիշ կարգով անօրինել զօրքը, ինչպէս երևում է Օլնոբի գրուածիցն, երբ որ նկարագրում է Տրդատի պատերազմը (4): Հայկը այնպէս հնարքով կանգնացրեց իրան սակաւթիւ զօրքը, որ կարողացաւ ջարդել նրան.

(1) Եղեշէ, երես 73:

(2) Եղեշէ, երես 204: Պաղար Փարպեցի, երես 111, 112: Թովմա Երծրունի, Պիղք Ի. ԴԼ. Օ:

(3) Եղեշէ, երես 137: Պաղար Փարպեցի, երես 117:

(4) Պաղար Փարպեցի, երես 215:

ցով Բէլի անթիւ ամբօխը. “նա կարգեց Երմե-
նակին, ասում է Մարաբասը, իրա երկու եղբօր
հետ աջ կողմն և Կադմոսին իրան երկու որդւոց
հետ ձախ կողմն, որովհետև նրանք լու վարժուած
էին աղեղ և սուր բանացնելումն. ինքն էլ կանգ-
նեց մնացած զօրաց ճակատին երեք անկիւնի ձե-
ւով. սա կամաց կամաց առաջ գնաց, (1):
Քաջն Մուշեղ սպարապետն ուրիշ տեսակ կարգա-
դրեց իրան զօրքը Չիրաւի դաշտումը պատերազմե-
լուս. “չապասկով Յունաց զօրքին՝ մէկ տեղ հաւաք-
ուած՝ աներկիւղ յարձակուեցաւ նա մեծ վստահու-
թեամբ իրան ընտրեալ մարդկանց հետ ինքն առաջ
ընկած, իսկ միւս զինավառեալներն իրան քամակին
քառանկիւնի ձեւով, (2): Մեծ ճարտարութիւն
ցոյց տուեց Թառնիկ զօրքը կարգադրելու (1072
թուում), երբ որ հազար ձիաւորով յանկարծ պա-
տահեց Փիլարտոսի զօրքին. նա այնպէս կարգա-
դրեց իրա զօրքը, որ ինչ ժամանակ Թշնամին
պատուեց իրա կեդրոնը, “նա շրջապատեց նրանց,
շատերին կոտորեց, 1500 զերի բռնեց իրանց զօ-
րավարաց հետ, իսկ մնացածներին փախցրեց, (3):
Հատ անգամ երբ որ Թշնամին յարձակուել է,
մեր զօրքը պահպանել է իրան վահանով (4):
Եյսպէս Չիրաւի պատերազմումն, երբ որ Պար-
սիկները մեր զօրքին շրջապատեցին, նրանք ճտան
Յունաց վահանների տակն, ինչպէս մէկ ամուր
քաղաքի մէջ չ'փնասուելու համար: Եյսպէս արեց
Գորգոնոս հետեակ զօրքի իշխանը՝ վահանապատ
առնելով Պապի զօրքը, ինչպէս պարսպով պա-

(1) Մովսէս Լարբենացի, Գեղք Ե. ԿԼ. ԺԵ.

(2) Մեսրոպը, Գեղք Ի.

(3) Մատթէոս, երես 134.

(4) Փաւստոս Բիզանդացի, Գեղք Ե. ԿԼ. Ի.

առժ (1)։ Յովհաննէս Սաթուղիկոսն ասում է,
թէ՝ « Սահակ իշխանը հրամայեց հետեակ զնդին
վահանափակ լինիլ, որ մի անպարտելի պարսպի
ձե ստացաւ, իսկ նրանց քամակիցը կանգնացրեց
ձիաւոր զօրքը զինավառուած և զարդարուած։
Լաջապահները վահանափակ զօրքի առաջին
սրընթաց ձիանց վերայ այս այն կողմն էին վա-
զում,, : Իս բանի համար խօսում են և (Թով-
մա Երծրունին (2), Ղազար Փարպեցին (3),
Փաւստոս Բիւզանդացին (4) և ուրիշները։

ՀԱՅՈՑ ԶՕՐԱՅ ԶԳԵՍՏՆԵՐԸ (Амунция) Հերոդո-
տոսը խօսելով Քսերքսէսի զօրքի համար, որ
հաւաքուած էին զանազան ազգերից և նկարագրե-
լով նրանց զգեստներն և սաղաւարտները, Հայոց
զօրքի համար միայն այսքան է յիշում. « Հայե-
րը զինաւորուած էին Փռիւզացւոց ձեով, լինե-
լով նրանց զաղթականները » (5)։ Հարկաւոր եմ
համարում բացատրել Հերոդոտոսի էս խօսքերը,
որ միշտ Մձ Հայաստանը նա համարում է կամ
Մարաց և Պարսից աշխարհ և կամ անուանում է
իրա ժամանակը երեւելի եղած գաւառների մէկի
անունով. ինչպէս Սպերը, որը որ նա կոչում է
Սապեր և այլն. իսկ բուն Հայաստանը նա կոչում
է Մձ Հայաստանի Երեւմտեան մասն և Փոքր
Հայաստանի մասը, որ տեղ Յոյներ շատ կային։
Սրա համար պէտք է կարծիլ, որ Հերոդոտոսը

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԼ. Լ, Լ։

(2) Գեղք Գ. ԺԲ։

(3) Լըրես 123։

(4) Գեղք Լ. երես 5։

(5) Հերոդոտոս, Գեղք Լ. ԴԼ. ԿԼ—ՀԳ։

Քսերքսէսի շատ զօրաց Թուումը Հայոց զօրքին
 ուրիշ անուն կրէնի տուած, իսկ այս տեղ Հայոց
 գունդասածը նա համարել կրէնի Փաքը Հայաստա-
 նի գունդը, որոնց մէջ կարելի է Յոյներն էլ լինէին,
 որ գաղթել էին Փոռլզիայից: Գրեմք հիմայ Հա-
 յոց զօրաց պատրաստութեանց համար մէկ քանի
 հատուկոր տեղեկութիւններ, որ քաղել ենք Հա-
 յոց ժամանակագիրներէրցը: Օչաւ: Յովհաննէս
 Ասթուղիկոսը հետեւեալ խօսքերն է ասում՝ Եզե-
 րաց Թագաւորի զօրաց համար, որ ուղարկեց Աշոտ
 Թաթաւորին օգնութիւն. «շատ զօրք գունդաց, կար-
 ծես թէ, օրագնաց ձիաներով, երկաթակուռ զրահ-
 ներով, սարսափելի սաղաւարտներով, զրդպա-
 տեայ լանջապանակներով, ամուր վահաններով,
 զանազան զէնքերով և նիզակներով և տուեց նրանց
 ձեռքը, որ նրանցով վրէժ առնի Թշամիներից,,
 Սաղաւարտ: Սաղաւարտներն էին կամ պոզպա-
 տից կամ պինձից, շատ տեղ Հայոց ժամանակա-
 գիրներն ասում են, թէ ինչպէս էին փայլում
 նրանք: Սաղաւարտի ձևի համար մեծ տեղեկու-
 թիւն է տալի Արդան պատմագիրը, Աղլթանկ
 Արաց Թագաւորի համար խօսելիս, «որ պարս-
 կերէն ասուում էր Գուրգասլան, որ է դալ առիւծ
 կամ զայլազուէս. էնդուր որ սաղաւարտի վերայ
 առաջն կողմն գայլի պատկեր ունէր, յետի կողմն
 առիւծի,, Կարելի է Հայերին էլ էնպիսի սաղա-
 ւարտներ ունենային: Ինչ ժամանակ Բարիկ Սիւ-
 նին մենամարտութիւն դուրս եկաւ Հոնանդուր
 հսկայի հետ, գլխին ունէր Պարսից Հապուհ
 Թագաւորի փազրի կերպով սաղաւարտը (1):
 Արծես թէ Խորենացին էլ յիշում է վիշապաձև
 սաղաւարտներն, երբ որ պատմում է Յունաց

(1) Սոսիանոս Օրբէլեան, Դ. Ժ:

Թէոդոս կայսեր մեր Պապ Թագաւորին օգնու
թիւն ուղարկած զօրքի համար. “ վեշապների ման-
ուածները, որ ահագին բաց բերանով ուռել էին
օգիցն, ոչինչ բանի չեմ կարող նմանացնել, այլ
ինչպէս աղամանդկայ լեռն, որ կրծողի ծովի
վերայ, այնպէս Յունաց զօրքը յարձակուեցան
Պարսից զօրաց վերայ, : “ Եւ յիշում է նոյնպէս
նրանց զինուորական զգեստները՝ ասելով. “ Յու-
նաց զօրքը վառուած էին ոսկեղէն և արծաթեղէն
զէնքերով և նրանց ձիանքն էլ նոյնպէս զարդար-
ուած էին, որ կարծես, թէ մէկ պարիսպ էին տես-
նում. զօրքերից շատերը կապած ունէին կաշէ
փարապանակներ և էին ինչպէս մէկ մէկ կարծր
քար. իսկ նրանց մազերն ինչպէս տերեւակալած
ծառեր (1):

Թուովմա Եւրոունին պատմում է Նուշայի զօ-
րաց պատերազմական զգեստները. մէջ բերեմք էս
տեղ այս հետաքրքիր հատուածն առելի նրա հա-
մար, որ կարելի է այոց զօրքերն էլ այսպիսի
հագուստով պատերազմած լինէին. այս զօրաց
զգեստն էնպիսի բրդից էր, որ սպունգի նման ջուր
էր վերցնում. դրա համար զօրքերն էլ չփախնա-
լով կրակից, սաստկացնում էին պատերազմը.
նկարագրենք նոյնպէս և ձիանց բոլոր մասուները.
երեսը, կուրծքը, շէկերը, մէջքը, քամակը և ոտ-
ները ծածկուած էին մէկ տեսակ երկաթեայ զրահ-
ներով և զանազան զարդարանքներով. “ իսկ
իրենք՝ ձիաւորները զրահաւորուած էին՝ զինե-
րին ունէին սաղաւարտ, կոներին բազկապաններ,
բարձրի վերա զանկապաններ, կոշկաձև ոտից ա-
մաններ, թիկունքներին վահաններ, մէջկերին սուր,

ձեռքերին նիղակ, ձիանց առաջին պատրաստ կա-
պարձներ և աղեղներ, ոսկէ և արծաթէ զարդա-
րանքներ, մէջքներին կամարներ, դրօշակները բաց
թողած՝ որոնք քնարների և թմբուկների հնչելու
ժամանակը պատրաստ էին պատերազմելու, (1):

ՀԱՅՈՑ ԶՕՐԱՑ ԶԻՆԱՎԱՌՈՒԹԻՒՆԸ. (Օտար պատ-
մարաններիցը միայն Ստրաբոնն է յիշուում Հա-
յոց զօրաց զինավառութիւնը. նա ասում է, թէ
“Եղուանները պատերազմում են հեռեակ ու հե-
ծեալ զօրքերով՝ թեթև և ծանր զէնքերով, ինչպէս
և Հայերն”, (2): Եյս տեղեկութեանց պակասու-
թիւնները կաշխատենք լցնել մեր հայրենի մատենա-
գիրներիցը. հեռեալ զէնքերն էին զօրծ ածում
Հայերն ըստ վկայութեան նոցա. “... մէկ ա-
ռանձին ճարտարութիւն ունէին Հայոց զօրքերը
սուր բանացնելուն, նրանք կտրում էին սրով զրահ-
ներ և ամէն տեսակ երկաթներ: Մովսէս Խորենացին
Տրդատի համար ասում է, թէ “սաստիկ ուժեղ իրան
քաշելով երկսայրի սուրը՝ մէկ հարուածով կարեց
թշնամուն՝ ձիու գլուխն ու շլինքն էլ հեան”, (3):
այս թշնամին “վառուած էր պահպանակով,
որին որ ոչմի նետ չէր կարողանում ներգործել...
այսպիսի քաջագործութեան պատճառն չի կարելի
միայն համարել զօրաց կարծութիւնն և քաջու-
թիւնն, այլև սրի երկաթի բնութիւնը, որին ա-
սում ենք պողովատիկ. Մատթէոս պատմագիրը
Յովհաննէս Թազաւորի Եշտ եղօր համար զրում
է այսպէս. “Եշտը կայծակի նման նեքսե ընկաւ
և խփեց (1) բաց դեպանին) պողովատով և նորա

(1) Թովմա Երծրունի, Գեղք Բ. ԴԷ. Բ.

(2) Ստրաբոն, Գեղք ԺԵ.

(3) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Բ. ԴԷ. 26.

ճրկաթապատ մարմինը կիսեց մինչև ոտերը „ (1) ։
 Այս բանս պատմում է և ուրիշների համար ։
 Երկայրի սուրը բացի Խորենացուցը յիշում է
 և Ասողիկը՝ խօսելով Աբասի համար ։ “ չուտով
 ձին պահանջելով՝ զէնքը վրէն կապեց, երկայրի
 սուրը ձեռին բռնեց, գնաց ասպատակողի քա-
 մակիցն և զեռի մէջ տեղը հասնելով նրան,
 իր հզօր բազկի հարուածով կիսիցը կտրեց և
 ձիուցը վէր քցեց „ (2) ։ “ Նեղաւի նիզակը Հայոց
 զօրքի շատ գործածական զէնքերիցը մէկն էր ։
 Փաւստոս Բիւզանդացին ասում է, թէ 30000
 զօրք թողեց Պապ Թադաւորը Ետրպատականի
 Պանձակ Քաղաքումը, որոնք էին ընտիր նիզա-
 կաւորներ լաւ զինավառուուած պատրաստու-
 թեամբ և զրահաւորուած „ (3) ։ “ Նոյնպէս և
 Մուշեղ սպարապետը մէկ տեղ հաւաքեց բոլոր
 Հայոց զօրքը, որոնք բացի վահանաւորներն էին
 “ 90000 ընտիր զինավառուածներ՝ նիզակները
 ձեռքներին „ (4) ։ Սահան Եմատունին նիզա-
 կով յաղթեց Հիւսիսային Արմիասեան ազգերին,
 որոնց առաջնորդը համարուում էր անյաղթելի,
 բայց քաջն Սահան ձեռները երկինքը բարձրա-
 ցրած՝ կանչեց ։ “ Տէր Եստուած, ուղարկիր իմ
 նիզակն այս հսկայ ազգի մէջը ։ Նրա աղօթքը
 հաճելի եղև Եստուծոյն և ձիու դաւակովը զլսի
 վերայ կործանեց իւր թշնամոյն (5) ։ Ինչպէս
 սուրն երկաթ էր կտրում, էնպէս էլ նիզակն անց
 էր կենում երկաթեայ հագուստի մէջ ։ Մովսէս

(1) Մատթէոս, 4Է 1, 2, 1, ԹԻ

(2) Պիլք Գ. ԴԷ 12

(3) Պիլք Ե. ԴԷ 92

(4) Փաւստոս Բիւզանդացի, Պիլք Ե. ԴԷ 92

(5) Մովսէս Խորենացի, Պիլք Գ. ԴԷ ԹԻ

Խորենացին ասում է. « գոյում եմ իմ բարձր-
հասակ և նիզակաւոր (Տիգրանին) . . . պաան-
բազմի ժամանակ նիզակով ջրի նման կտրեց եր-
կաթի շորը, շամփրեց Եթզահակին իւր նիզակի
սուր ծայրովն և ձեռը յետ քաշելով՝ թոքի
կէս մասը գէնքի հետ դուրս բերեց », (1):

Հաս ահգամ նիզակը թաթախում էին թոյնի
մէջն, Ինչպէս Խորենացին ասում է, թէ Ըր
շակ թագաւորի նիզակը թաց էր արած զեռնոց
արիւնով. « պատերազմեց Պոնտաւոց հետ և
իւրա յիշատակը ծովի ափումը թողեց նշան իր
բոլորաանդ նիզակը, որ զեռնոց արիւնի մէջ Կր
թաթախած, խփեց մէկ արձանի և խոր մացնե-
լով նրա մէջ, թողեց իրան քաջութեան
յիշատակ », (2): Ըստ անցքը պատմում է և Յով-
հաննէս Սաթուրեան, այն զանազանութեամբ
միայն, որ նա ասում է, թէ նիզակն օձի արիւնի
մէջ էր թաթախած:

Օհնքը թունաւորելու սովորութիւնն ուրիշ
ազգաց մէջ էլ եղել է. Ստրաբոնն Տարաւայ
քաղաքի բնակիչների վերայ խօսելու ժամանակը
վկայում է այս բանն, ասելով թէ նրանք փիղ
որսալու նբանցից մէկ քանիսին սպանեցին օձի
լիւղւի մէջ թաթախած նետերով: Յուստինոսն
Եղէքսանդր մեծի պատմութեան մէջ ասում է,
թէ նրա թշնամիների մէկ քանիսը մխելով իրանց
նետերը թոյնի մէջ, այնպէս էին խոցոտում նրա
գորքին: Իս բանը ասում է Ստրաբոնը Սօանաց
համար, որոնք զարմանալի կերպիւ մխում էին
իրանց սուրբը թոյնով և հօպիսի նետերով թու-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ը. ԴԸ. ԻԹ.

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ը. ԴԸ. ԻԹ.

նաւորութեան խոցերի ժահահատութիւնը շատ
ծանր էր (1):

Այլիւ և նեպ. Հայերն երեւելի էին այս գէղքը
գործածելումը. սրանով կառարից Հայի էն քա-
ջագործութիւնը, որ պատճառ. դատաւ. Հայոց
ազգի անկախութեանը: Մարաբաոր այսպէս է նկա-
րագրում Հայիկին. « Մուանի և քաջ նախարարը
վարժ նետ ձգողն և հաստաղեղը », (2): Խորենա-
ցին Հայիկի սերունդներին կոչում է « քաջ և ա-
ղէկաւոր մարդիկ », և երբ որ նկարագրում է Ռէ-
լի հետ արած պատերազմի, էս մականունն է առ-
ել Հայիկին. « Խմանալով այս բանը աղէկաւոր
Հայիկն, առաջ է վազում, մօտ է գնում Ռէլին,
պինդ քաշում է լայնալէճ (աղեղը), դիպցնում է
երկրթեանի (նետը) կրծքի տախտակին և շեշ-
տակի թիկունքի մէջ տեղեցն անց կենալով՝ գետին
է ընկնում նետը », (3):

Հայերը շատ դարեր երեւելի կղան իրանց նե-
տաձգութիւնովը. Քսենոփոնը Քրիստոսից 360
տարի առաջ, Հայոց վերայ այսպէս է խօսում,
« Նրանք էին հմուտ նիզակ գործածողներ, նրանց
աղեղները, համարեա թէ, երեք կանգուն էին, իսկ
նետերն երկու կանգունից աւելի. նետ ձգելուս մին-
չև վերջին ծայրերն էին քաշում ջղեղին՝ առաջ
դնելով ձախ ոտը. իսկ նրանց նետերն անց էին
կենում վահանների և զրահների միջեց, (4): Ստա-
տիրոս Վարին բանաստեղծը, որ մեռաւ Քրիստո-
սի 96 թուումը, Հայաստանին ահագին է ասում

(1) Գեղք ժ.Մ. Երես 499:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. 4. Բն:

(3) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ե. 7. Բ:

(4) Քսենոփոն, Գեղք Գ. 1. պատմութեան պիտոյի

նրանց լաւ աղեղ դործածելու պատճառաւ: Պա-
շար Փարպեցին (Ն. դարումը) յիշում է շատ
ճարտար նետ ձողղների (1): «Իսկ Սահան Սա-
միկոնեան ամբողջ ցերեկը հանգստութիւն չէր տա-
լի Պարսից զօրացը իրանց բանակումը, զիշերն էլ
նետեր էր ձգում նրանց վերայ» (2): Յովհաննէս
Սաթուղեկոսը՝ Ժ. դարի մատենագիրը շատ տեղ
իրան պատմութեան մէջը պատմում է Հայոց ճար-
տար նետաձգութեան համար. զորօրինակ՝ «Նրա
ծառայներն (Աշոտ Բ-ի.) քաջ մարդիկ էին և շատ
ճարտար էին նետ ձգում իրանց լայն աղեղներովն,
էնպէս որ մազը չէին սխալուում», «Երեսէս Շնոր-
հալու խօսքերիցը, որ պատմում է Հայկի համար,
երևում է, թէ նրանց նետերն էլ թոյնի մէջ մըխ-
ուած էին:

Սալը. Այս զէնքն էլ նոյնպէս երկաթ էր
կտրում. Մատթէոսը պատմում է, թէ «մօտենա-
լով նրան և հագցնելով երկաթի սաղաւարտը՝ մէկ
վաղրի հարուածով կտրեց էն պինդ սաղաւարտն»
(3): Իս զէնքը կրողը կոչուում էր վաղակաւոր:

Ճիւղ. Այս զէնքն էլ երկաթ էր կտրում. նոյն-
պէս Մատթէոսը պատմում է, թէ «Արղարիքն
իր պողոճատիկ ճիւղովը խփեց քաղաքի երկաթի
գռանն և ճղելով երկաթն՝ այն կողմն անցկացրուց,
որ և մէջը մնաց մինչև էս օր», (4):

Սալը Կամ Սալիւր և նրան: Ուելանտը կարծում
է, թէ այս Պարսից բառ է, բայց Սիսիոնեան եղ-
բարք ասում են Հայոց բառ է. թուի թէ սրանից
է բղինը Լատինացւոյ «եկուսի» բառը, որ Սալ-

(1) Երես 112, 193:

(2) Երես 258, 262:

(3) Յովհաննէս Սաթուղեկոս:

(4) Մատթէոս Ուրհայեցի, ԴԼ. Իսկ:

Քննել յիշում է, սրա հաւաստութիւնը կարեւր է իմացած Հերոդոտոսից և Քսենոփոնոսից (գիրք Դ.) որ ասում են սակուր մի զէնք էր, որ Ալիւթացիք էին գործ դնում. բայց մէք գիտնեք, որ սրանք շատ անգամ Ալիւթացի կոչել են և Հայոց: Եւ հաւայոց պատմաբանների ասելովն այս զէնքերն են գործ դրել Հայերը պատերազմներում: Եւ իշխէն (1) շատ անգամ յիշում է սաղաւարտների փայլելը, արերի շողշողալը, նիզակների ծածալը, վահանների ծաքիլը, աղեղանց լարերի ծայթմունքն: Եւ իշխէն այս հետեւեալ խօսքերիցն երեւում է, թէ աղեղնաւորները բացի նետից ուրիշ զէնք չէին գործ ածում և թէ վահանաւորները հետեւակ զօրք էին. Եւ որ որ Արհմիտրոսի Պարսից հազարապետը լսեց, թէ Արդանը 60000-ից աւելի զօրք ունի, հարցրեց. « քանի՞ են զինավառները, քանի՞ են անզէնք աղեղնաւորն և քանի՞ են հետեւակ վահանաւորները », (2):

Թէպէտ Հայերը պահպանելով մերձակայ ազգաց խառնուքները յարձակմունքներ չէին անում նրանց վերայ և չէին յափշտակում նրանց քաղաքներն ու բերդերը, բայց որովհետև ուրիշները Հայոց քաղաքների վերայ յարձակմունքներ էին անում, Հայերն էլ պարտական էին լինում պահպանել իրենց, ուրեմն հարկաւոր է խօսել և այն զէնքերի համար էլ, որով շրջապատում էին բերդերն և որոնց համար յիշուում են Հայոց պատմագրաց մէջ:

Եւ Եւս մեքենայով Պարսից Հապուհ թա-

(1) Եւ իշխէն, Երես 205.

(2) Եւ իշխէն, Երես 167.

քաղաքը Տիգրանակերտ քաղաքը քանդեց և առաւ .
 « Յոյներն, ասում է Խորենացին, մեծ բռնութեամբ
 բերին (եւ Բեւեռայն) և պարսպին կայրին . այս
 մէկ ակնարակով մեքենայ է , որ երեք երեք մարդ
 են քաշողները, նեքսկից ունի կացիններ, երկու
 բերանանի սակրներ (сѣкары) և կացաւոր կռաններ
 (чугунъ), որոնցով փորեցին հիւքն և խարխա-
 լելով կործանեցին Հայկազուն Տիգրանի հաստա-
 տած պինդ և գեղեցիկ պատիրը » (1) :

ՓԵՆԷԼԻՆ՝—առ . Այս մեքենայն շատ անգամ յիշ-
 ուում է Հայ պատմագրաց մէջ . Սիրակոսն ա-
 սում է, թէ Չարմաղանի զօրքը պաշարեցին (Ե-
 նի) քաղաքն ամէն կողմից, շատ ՓԵՆԷԼԻՆ՝—անէր
 կանգնացրին հնարքով և կռուելով քաղաքի հետ,
 քաջաբար առան . նոյնպէս ասում է սա և Գուր-
 չի Թաթարաց զօրավարի համար, թէ « շատ փե-
 ԼԻՆ՝—անէր դրին և կործանեցին Սարին քաղաքի
 պարիսպը , , Լաստիվերտցին փոքր ինչ նկարա-
 գրում է էս մեքենան, երբ որ պատմում է Տուղ-
 րիլ սուլթանի Մանագիկերտ քաղաքի պաշարելը :
 Սի Հայ քահանայ գերագանց հանդիսացաւ էս
 քաղաքը պահպանելու ժամանակ . « սրանից յետոյ,
 ասում է Լաստիվերտցին, մեքենաներ դրին և նո-
 րանով սկսան պատերազմիլ, իսկ մեզանից մի ծեր
 քահանայ, որ շատ տեղեակ էր էս արուեստին, սա
 էլ շինեց փիլիկուան . երբ որ նրանք քարեր էին
 դնում պարսոնսների մէջ և ձգում էին քաղաքն,
 երէցն էլ իր քարն ուղղակի նրանց քարի փրայ
 էր արձակում և դիպցնում անօրինաց քարին և
 իրանց վերայ յետ դարձնում . անօրէններն եօթն
 անգամ կրկնեցին այս, բայց ոչինչ չի կարողա-

ցան անել, քահանայի քարը նրանց քարի վերայ
զօրացաւ,, (1):

Բաբան. Լաստիվերտցին նկարագրում է և այս
մեքենայն, շարունակելով առաջիկայ պատմութիւնը.
“ յետոյ պատրաստեցին ուրիշ մեքենայ, որ իրենք
բաբան են ասում, որ շատ մեծ էր, որի համար
ասում էին թէ 400 մարդ էին նրա պարանները
քարշողն և վաթսուէն լիտր քար դնելով պարանի
մէջ, ձգում էին քաղաքը. նրա առաջին էլ բամ-
բակից և ուրիշ բաներից պարիսպ կանգնեցրին,
որ նրան չ'առնի քահանայի քարն. երբ որ այս-
պէս պատրաստեցին, մի քար ձգեցին, որ զիպաւ
պարսպին, փլացրեց և խռւ արեց,, Եւս բաբանի
ահագին մեծութիւնը յիշում է և Մատթէոսն,
երբ որ ասում է Տուղըիլի համար, թէ “ ուղար-
կեց Բաղէշ և բերել տուեց էն բաբանը, որ Սա-
սիլ թագաւորը շինել էր իւր (քաղաքի պաշարե-
լու) համար ահաւոր էր և զարմա-
նալի և ինչ ժամանակ կանգնեցին անօրէն Բաբանը,
սարսափեցրեց բոլոր քաղաքն և առաջին հարուա-
ծովը երեք պահապան և առաջապահին ձգեց քա-
ղաքն. և էս ժամանակը մի քահանայ դուրս եկաւ, որ
շուտափոյթ մի ուրիշ մեքենայ շինեց նրա ընդդէմ
և առաջին քարովը խփեց ու կոտրեց բարանն և
քաղաքը սիրտ առաւ, որովհետեւ սաստիկ վախե-
ցան. մի քանի օրից յետոյ այլազգիքն ամրացրին
բաբանն, էնպէս որ էլ ոչ մի կողմից չէր կարելի
մերձեանալ. սկսեցին ձգել քաղաքի վերայ մեծ քա-
րեր, որից քաղաքը սաստիկ դողում էր,,. յետոյ
պատմում է նա, թէ մի Ֆռանգ կրակ տուեց այս
մեքենան (2): Եւս գրուածներէից երևում է, որ

(1) Լաստիվերտցի, ԴԷ. Ժ.Օ:

(2) ԴԷ. Ղ.Օ:

Փիլիկոսանն ու Ռաբանը մի և նոյն մեքենան են,
կարելի է շատ փոքր զանազանութիւն ունենային
իրարեց և գուցէ լինի այս մի տեսակ պարստոյ,
որ կարող էր մեծ մեծ քարեր ձգել շատ հեռու
տեղ:

Պարոտ կամ պարստապար. Յովհաննէս Աթուղիկոսն
ղեկոսն և Ստեփաննոս Օրբելանը յիշում են այս
գործքն. « երբ որ Պարսից Հապուհ թագաւորը
պաշարեց իր բաղնաթիւ զօրքովն անառիկ Ռա-
զաբերդ ասուած բերդը, որ Սիւնեաց նահանգումն
է, բնակիչքը պարսաքարով և քարեր զլորելով
Պարսից զօրքերից շատին գետին էին փը-
ռում », (1):

Հրացան-իւն. Յովհաննէս Աթուղիկոսը
պատմում է, թէ՛ Ղուին քաղաքը պաշարելուս
Սմբատ Բ-ը շրջապատելով, շատ խռովութիւն-
ներ, աւարառութիւններ, կործանմունքներ և հրա-
ցանութիւններ արեց յընթացս երկու տարուան, «
Յովհաննէս Աթուղիկոսի խօսքերիցը չի երևում,
թէ ի՞նչ տեսակ հրացանութիւն էր: Իսկ թուովմա
Արծրունին մի փոքր պարզում է այս խնդիրը.
երբ որ պատմում է Ռուղայի զօրքի համար.
« կրակ և ծծումբ նաւթի մէջ խառնած՝ գործ էին
դնում պատերազմումը. հեղուկ նիւթերն ածում
էին շուշէ ամանի մէջ և մանրացրած ծծումբը
խառնում էին հետն և կրակը նրա մօտ հնարե-
լով ձգում էին բերդի վերայ », (2): Այս մեքե-
նան Հայքն էլ գործ են ածել: Թուովմա Արծ-
րունին ասում է, թէ՛ Ռուղայի զօրքը կռուե-
լով պարսպի մօտ, հագել էին էնպիսի զգեստ.

(1) ՊՂ. ԹԻ.

(2) Թուովմա Արծրունի, Պարբ. Պ. ԳԼ. Բ.

ներ, որով աներկիւղ էին կրակից էրուե-
լուց ,, ,

ԹԻԻ ԶՕՐԱՅ. Հայաստանը իւր աղմինխտորական
կառավարութիւնից յետոյ շատ զինուորական զօ-
րութիւն չունեցաւ, նախարարները ակամայից էին
իրենց զօրքը յանձնում թաղաւորին: Արամ տես-
նելով, որ զօրեղ թշնամիքն իր հայրենի երկիրը
նեղացնում են, « ժողովում է շատ ընտանի քաջ
աղեղնաւորներ, որոնք աջողակ էին նիզակ բանա-
ցնելում, որոնք ամէնքը ջահիւ, ազնիւ, կտրիճ և
գեղեցիկ էին և պատրաստ էին սրտով պատերազ-
մելու թուով հինգ բիւր (50000) ,, (1). միւս
պատերազմումն Արամ յարձակուեց « 40000 հե-
տեակ և 2000 հեծելազօրքով ,, (2): Հայոց թա-
ղաւորներից ամէնքից շատ զօրք ունէր Արտաշէս:
Խորենացին ասում է. « հրամայեց Արտաշէս շատ
զօրք ժողովել Արեւելքից և Հիւսիսից, մինչև որ
հաշիւն էլ չիմացաւ, այլ ճանապարհներին և ի-
ջեաններուֆն ամէն մարդ մի քար էր ձգում և մի
կարկառ (կիտուկ) էր թողում իրանց շատութեան
նշան ,, (3): Աւագրէս պատմում է Արտաշիսի զօր-
քի շատութիւնն այսպէս. « Աղէքսանդրի և Գա-
րհի զօրքը շատ փոքր էր՝ համեմատելով Արտա-
շիսի զօրաց հետ. նրանց զօրքի բազմութեան թո-
ղեցը ցերեկուան լոյսը պարզ չէր երևում, այլ սա-
իր նետաձգութեամբն արեգակը խաւարացրեց՝ ձե-
ռագործութեամբ ցերեկը գիշեր դարձնելով
սրա համար հեղեղներն էլ չի կարացին մեծացնել

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիւրք Ա. ԴԼ. ԺԳ.:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիւրք Ա. ԴԼ. ԺԳ.:

(3) Մովսէս Խորենացի, Գիւրք Բ. ԴԼ. ԺԲ.:

գետը, խմելով ջուրը սակաւացրին ինչպէս ձմեռն.
էլ թիւ չմնաց, տկարացաւ սրա զօրքը համարելու
համար, մինչև որ չափիլ հարկաւոր եղաւ քան
թէ համարել,, (1): Փաւստոս Բիւզանդացին ա-
սում է, թէ Սասանի Երշակ Բ-ի զօրավարը
260000 զօրքով վեց տարուայ չափ քանդեց Յու-
նաց սահմանները (2): Յունաց և Պարսից Շա-
պուհ թագաւորի հետ ունեցած կռուի ժամանակն
Երշակը Շապուհին օգնութիւն ուղարկեց իր
Սասանի զօրավարին « 400000 լաւ զինավառած
ընտրեալ քաջ և զինուորական արուեստին տեղեակ
մարդիկ » (3): Սիւս անդումն ասում է, թէ « Սա-
սանի սպարապետը հանդէս արեց բոլոր Հայոց զօր-
քին և էին զինաւորած ձիաւորներն և տէգաւոր-
ներն 'ի միասին 600000 (60 բիւր) միասիրտ, միա-
ձայն և միամիտ զինուորք », (4). Երշակունեաց
անկումից յետոյ Հայոց զօրաց թիւը աւելի փոք-
րացաւ: Սարգանանց պատերազմի ժամանակը
Սարգանն միայն « 66000 ձիաւոր և հետեակ զօրք
ունէր », (5): Թովմա Երծրունին Բագրատուն-
եանց ժամանակ մի զարմանալի բան է պատմում,
թէ Սմբատ ունէր 100000 զինավառեալ, բնտիբ
զօրք (6): Եյս զարմացքով պատմում է Սասա-

(1) Մովսէս Խորենացի, Գ-իւրք Ե. Խ. ԺԳ.

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գ-իւրք Գ. Խ. ԺԵ.

(3) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գ-իւրք Գ. Խ. Ի.

(4) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գ-իւրք Գ. Խ. ԽԷ. 2-ի կա-
րելի ասել, թէ Հայոց զօրաց թիւը մի ժամանակ
այսքան շատ է եղել: Փաւստոսի պատմութիւնը միշտ կաս-
կածանաց տակ է եղել, բայց կարելի է Բիւր բառը Փաւս-
տոսի ժամանակը չէր նշանակում տասը հազար ինչպէս
հիմա:

(5) Եղեշէ, երես 174.

(6) Գ-իւրք Գ. Խ. Խ.

Թէոսը, թէ Աշոտ Ողորմածի ժամանակ՝ «զօրահան-
դէս եղաւ և էին 100000 զինավառեալ ընտիր մարդիկ,
որոնք շատ քաջ և վարժուած էին պատերազմա-
կան գործերումը», (1)։ Յովհաննէս Չմշկիկ
Յունաց հայսերը Հայաստուն օգնութիւն ուղար-
կեց 80000 զօրք (2)։ Բագրատունեաց վերջին
տարիներումը զօրաց մէջ զինուորական հոգին և
եռանդը վէր է ընկնում։ Մատթէոս պատմաբանն
ասում է, թէ «Աշոտի մահից յետոյ Թուլացան
Հայոց զօրքերն, ատեցին պատերազմի արուեստը,
մտան Յունաց ծառայութեան լծի տակ, նստան
զինեառուններումը, սիրեցին նուագարաններ և գո-
սանաց երգեր, հեռացան միաբանութիւնից և մի-
մեանց օգնելուց», :

Բագրատունեաց բարձուելուց յետոյ Լաստի-
վերոցին ողջում է դառնապէս. « ուր է, ասում
է նա, զօրաց բազմութիւնը, որ ամպի նման իրար
վերայ կիսուած էին և զարնան ծաղկանց նման
գոյն գոյն շորերով փայլում էին, ահա չ'կան նրանք
և էլ չեն երևում» (3)։

ԲԱԾԱՆՈՒԹՅՆ ԶՕՐԱՑ. Հայոց զօրքը բաժանու-
ում էր հետեակ և հեծեալ. հեծեալ զօրքը երեւե-
լի էր հին ժամանակը մինչև այն ժամանակն էլ,
որ Հայաստունը զրկուած էր անկախութիւնից,
պատերազմներումը Հայոց զօրավարներն էին ա-
ռաջնորդները. « Թէպէտ դանձը Պարսկաց արքու-
նիքն էր գնում, բայց հեծելազօրը բոլորը Հայոց
նախարարաց ձեռքովն էր պատերազմ քնում» (4)։

(1) Մատթէոս, ԿԼ. 1. Գ.

(2) Մատթէոս ԿԼ. ԽԲ.

(3) Լաստիվերոցի, ԿԼ. ԺԼ.

(4) Խչեչէ, ԿԵ. 12.

Նեակի զօրքը բաժանուում էր զանազան գնտեր, որոնք բացի իրենց դրօշակներից ունէին և առանձին նշաններ:

Թովմա Արծրունին պատմելով Տարօնի Բագաթատ իշխանի Արաբացւոց Սուսա զօրավարի հետ սրած պատերազմն՝ ասում է. « Կանգնելով միմեանց դէմ պատերազմում էին, փողերը հնչում էին, դրօշակները ծածանում էին, նշանները փայլում էին, նիզակները և վահանները գոռում էին » (1): Ասողիկ էս խօսքերից, որ ասում է թէ՛ « Աբաս Թագաւորի մանկաւիկին ունէր իրեն առանձին գունտը կարմիր հագած », կարելի է կարծել, թէ՛ զրնտերը բաժանուում էին և զգեստների գոյներովը: Մենք չենք համարիլ էս տեղ գնդերի անունները, որ ասում են Հայոց մատենագիրները (2):

ՕՒՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ. Հայոց զօրաց զօրավարները կոչուում էին Ա. «պարապէս»: Այս բառը դուրս է գալիս Պարսից «պահ բառից և նշանակում է զօրավար, զօրապետ:

Սպարապետ կոչուում էր Հայոց զօրաց բոլոր հրամանատարն, ինչպէս երևում է Ագաթանգեղոսի այս խօսքերից. « առաջինի անունն էր Արտաւազդ, որ սպարապետ էր Հայոց բոլոր զօրացը », Խորենացին և Թովմա Արծրունին (3). սպարապետ կոչում են հիւսիսային, հարաւային,

(1) Գրեք Բ. Մ. Օ. Ագաթանգեղոս:

(2) Թովմա Արծրունի, Գրեք Գ. Մ. Ժ. Ժ. Փաւստոս Բեզանդացի, Գրեք Գ. Մ. Բ.:

(3) Գ. Լ. Ի. Գալար Փարպեցի, երես 108, 223, 282: Ի. Ղեւէ 167: Սաաթէոս, Մ. Լ. Գ. Թովմա Արծրունի, Գրեք Բ. Մ. Ե. Բ. Օ. Գրեք Գ. Մ. Գ. Ասողիկ, Գրեք Գ. Մ. Բ. Ի. Սեբեդե, Մ. Ժ. Ժ. Թովմա Արծրունի Գրեք Ե. Մ. Բ.:

արեւելեան և արեւմտեան առանձին բանակաց
զօրավարներին էլ. իսկ զլիաւոր զօրավարին Խո-
րենացին ասում է Սիւսէլիայէս (1) և Թովմա
Լըծրունին գլխապէս:

Սպարապետը մեծ իշխանութիւն ունէր. երբ որ
Թագաւոր չէր լինում՝ սպարապետներն էին կա-
ռավարում տէրութիւնն ինչպէս Արդան և
Ահսան Մամիկոնեանք, Մթէժ գնունի, Թէոդո-
րոս Ուշտունի, և այլն. սպարապետներ նշա-
նակում էր Թագաւորը (2): Իսկ Հայոց Թագա-
ւորութիւնը րարձուելուց յետոյ սպարապետ նշա-
նակում էին Պարսից Թագաւորները կամ Յունաց
կայսրները (3): Սպարապետները մեծ մասամբ
Մամիկոնեանց ցեղիցն էին լինում, թէև շատ
անգամ եղել են և Բագրատունեաց և Ուրշ-
տունեաց ցեղիցն էլ: Սպարապետի կոչման յատ-
կութիւնը (инвеститура) խաչ էր, որ տանում էին
նրանց առաջին. Թովմա Լըծրունին ասում է,
թէ Սմբատ տունեց Ղազիկին Հայոց զօրաց ա-
ռաջնորդութեան կոչումն և ըստ օրինակի Յու-
նաց կայսրների, արժանացրեց նրան իրան առա-
ջին խաչ կրելու (4): Երբ որ սպարապետը գա-
լիս էր զօրաց մօտ, զօրքն ողջունում էր նրան
փողերը հնչելով՝ այսպէս երբ որ հնչեցին Ա-
հսան Մամիկոնեանի առաջին փողերը՝ Պարսից
Նիխոր դեսպանի ներկայութեամբը, նա ասաց
նրան, թէ՝ «այս պատիւը միայն Պարսից զօ-
րավարներին է պատկանում (5):

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիւրք Գ. ԷԼ. Գ:

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիւրք Ե. ԷԼ. 11:

(3) Գիւրք Գ. ԷԼ. Ե:

(4) Թովմա Լըծրունի, Գիւրք Գ. ԷԼ. Գ:

(5) Ղազար Փարպեցի, երես 286:

Բ. Սդասաւար. այս բառն էլ դուրս է գալի Պարսից սպան բառից և նշանակում է զլիւաւոր զօրավար. այսպէս էր կոչուում հռչակաւորն Օգաբարիա, որ Ալրաց Գէորգ Թագաւորի աղջկայ՝ Թամար Թագուհւոյ զօրաց սպարապետն էր:

Գ. Սարգիսեւար. Յունաց բառ է, այսպէս կոչեց Թէոդոս կայսրը Արդանին, նշանակելով նրան Հայոց զօրաց սպարապետ (1): Փաւստոս Բիւզանդացին իր պատմութեան մէկ տեղումը Սուշեղին ասում է ստրատելատ (2), իսկ միւս տեղերումը սպարապետ, ուրեմն կարելի է կարծել, որ այս երկու անունն մէկ նշանակութիւն ունին:

ԲԱՆԱԿԻ ՏԵՂԸ. Հայոց զօրքը Արշակունեաց ժամանակը բանակ էր տալի Հազապիվան սարումը, ինչպէս վկայում է Փաւստոս Բիւզանդացին, ասելով. “ (Արշակ Բ) Թագաւորի բանակն էր Հազապիվանումն, Արշակունեաց բուն բանակի տեղը՝ սօսի ծառերի տակին դաշտաւայրի վերայ (3):

ՎՐԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻ. Հին ժամանակներումը բանակի մէջ միշտ եկեղեցի կար, բայց վերջերումն այս սովորութիւնը խափանուեց և միայն ԺԿԻ դաւումը Օգաբարիայն՝ Ալրաց Թամար Թագուհւոյ սպասաւարդը կրկին վերանորոգեց. Աիրակոս պատմագիրը գեղեցիկ նկարագրում է այս անցքը:

Պատերազմի ժամանակը սովորաբար փող էին հնչում, ինչպէս Խորենացու այս խօսքերիցը յայտ-

(1) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիրք Գ. ԴԷ. ԾԻԷ:

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիրք Ե. ԴԷ. Բ:

(3) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գիրք Գ. ԴԷ. ԺԻԷ:

նի է. « Սմբատ հրամայեց հնչել պղնձեայ փողերն և զօրքը յառաջ վարեց » (1): Օղնորն առում է, թէ Տրդատ « դառնալով փոքրիկ պատերազմից, բարձրացաւ Արձան լեւան գլուխն և այնպէս հնչեցրեց համբաւարեր փողերը, որ բոլոր զօրքը հաւաքուեցաւ մի տեղ », (2): փողահարները համար յիշում է և Եղեշէն (3):

ԼՈՒՆՆԻՆ ՅԱՏՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԶՕՐԱՑ (характеристика). Հայոց զինուորները զերազանցուում էին իրանց մարմնոյ ուժով և ամուր կազմուածքովն և ընդունակ էին կրել ծանր զրկանքներ, պատրաստ լինելով միշտ պահպանել իրանց հայրենեաց սահմանները, բայց նրանք պատերազմելու կիրք չունէին, այնպէս որ փառասէր Արտաշէս Ա. Թադաուրը, որ նուաճեց իր ձեռքի տակ Պարսկաստունը, փոքր Ասիան և արշաւանքներ արեց մինչև բուն Յունաստուն, սպանուեցաւ բանակի մէջ իր զօրքերից (4): Փաւստոս Բիւզանդացու վկայութեան համեմատ, Հայերը յօժար սրտով չէին պատերազմում իրենց հայրենիքից դուրս: Քրիստոսի ծննդից 370 տարի յետոյ Հայաստանի բնակիչքն անբաւական լինելով Արշակ Գ.ի շարունակ պատերազմներից, բազմաթիւ պատգամաւորներ ուղարկեցին նախարարներէից, գաւառապետներից և գիւղերի ընտրեալ մարդիկներից Մեծին Ներսիսի մօտ՝ խնդրելով նրան համոզել Թադաուրին խաղաղութեան դաշինք կապելու, սպառնալով նրան, որ հակառակ դէպքումը « Հայոց երկրից

(1) Մովսէս Խորենացի, Գ.Իրք Բ. ԴԼ. Խ.Օ:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գ.Իրք Գ. ԴԼ. Խ.Ե:

(3) Եղեշէ, երես 167:

(4) Մովսէս Խորենացի, Գ.Իրք Բ. ԴԼ. ԺԳ:

ժէ քէ չի գնալ նրան օգնութիւն, եթէ նա կա-
մենում է պատերազմել, թող պատերազմէ, մեզ
պէտք չ'է և մենք կը թողնենք իրեն ,, (1):

Այոց զօրքը միշտ կախումն ունէր աւելի նա-
խարարներէից, քան թէ թագաւորից, դժուար էր,
մինչև անգամ անկարելի էր նաև միացնել բոլոր
նախարարաց անձնական շահասիրութիւնն, և այ-
սու ամենայնիւ զօրաց յառաջադիմութիւնը կա-
խեալ էր նախարարաց թագաւորի հետ ունեցած հա-
մաձայնութիւնից. այս անհամաձայնութեանցը զոհ
էր լինում միշտայս ազգը, որ միշտ ոգևորուած
էր հայրենասիրութեամբ և հպատակ իրան թա-
գաւորին: Հապուհ Ռ. Պարսից թագաւորը Ռ. դա-
րումը պատերազմելով Այոց հետ, այս խօսքերն է
ասում Այոց զօրաց համար. « բայց աւելի զարմա-
ցել եմ ես Այոց գնդի մտերմութեան և տիրասի-
րութեան վերայ: Ահա քանի տարի է, որ նրանց
տէր Արշակը կորած է նրանցից, բայց նրանք պա-
տերազմելուս նրանով էին միմեանց սիրտ տալի և
ինչ ժամանակ մեր ախոյեաններին վէր էին ձգում,
բոլոր ասում էին, թէ Արշակի համար են անում,
իսկ նա իրանց միջին չէր, բայց նրանք իրանց
տիրասիրութեան համար՝ որ ունէին իրենց բուն
թագաւորի վերայ, բոլոր սպանուած ախոյեաննե-
րին նրան էին նուիրում: Բայց Սուշեղէ եղ կա-
տաղի գունդն, ինձ թուում էր, թէ կրակի բոցեր
էին դուրս գալի եղ գնդիցն և իրա դրօշակներէիցը.
ինչպէս կրակը հրդեհի ժամանակը, ինչպէս բոցը
տարածում է եղեգի մէջ, այնպէս էր այս գունդը
յարձակմունք անում Երանի՛ նրան, յա-
ւելացրեց Հապուհ, ով որ Այոց այսպիսի տիրա-
սէր և մտերիմ զօրքի տէրը կըլինի ,, (2): Սիհ-

(1) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Ռ. ԴԷ. ԾԵ.

(2) Փաւստոս Բիւզանդացի, Գեղք Ե. ԴԷ. Ե՛.

բան Պարսից զօրապետը այսպէս է խօսում Հայոց զօրաց և նրանց զօրապետ Ահաճանի համար, հաշիւ տալով իւր նախորդի Հայաստանի վերայ արած պատերազմների համար Աղարշ (Պալաշ) Պարսից թագաւորին: “ Երբ որ ես զօրագլուխ կարգուեցայ, ասում էր Սիհրանը, որքան փնասներ հասցրեց Ահաճանն իր սակաւաթիւ մարդիկներովը, որ ճշմարիտ ասեմ, մի ժամանակ մի քանի հարիւր հազիւ կային. էս բանին կարեն վկայել մեր գնդի աւագորեաւորը, որ էն տեղէին և հիմա էս տեղ են: Եւանր է ասել, մինչև անգամ անհաւատալի էլ կըլծուի իմ խօսքն, թէ ինչպէս նա այնքան քիչ մարդով աներկիւղ կռուում էր, յարձակուում էր բոլոր զօրաց վերայ և մեծ փնասներ էր տալի: Բայց ես մի բան պէտք է պատմեմ, որ ես ինքս վկայ էի և որ չ'լսած բան է ու գերազանցուում է բոլոր մարդկային գործերից, որ ամէն լսողի համար անհաւատալի կըլծուի. երեսուն զինուորով Ահաճան աներկիւղ յարձակուեցաւ 3000 մարդոց վերայ, այնպիսի յաղթութիւն արեց, որ էն տեղ եղածները մինչև հիմայ յիշում են էդ բանն և մինչև հիմի չեն կարողանում ազատուել իրանց վերայ ներգործած ահիցը. ոչինչ բանի չի կարելի նմանացնել էս նոր գործն. ինչպէս ժիր մշակները սուր մանգաղներով և գերանդիններով հնձում են խոտն և շատ որայ կապելով իրար մօտ թողում են և իրանք զուարճութեամբ ամէնքն իրենց տներն են գնում անհոգ, իսկ և իսկ այսպէս էլ յարձակուեցաւ Ահաճան Սիհրանի գնդի վերայ երեսուն մարդով, ջարդեց և վեր 'ի վայր արեց ամբողջ գունդը և կոտորեց շատ քաջ զինուորներին շատ երեւիլ և քաջ Պարսիկների սրի բերանը տուեց, բայց իրենք չ'փախան, յետ չ'դարձրին իրենց ձիանքը, այլ երկաբ ժա-

մանակ անհոգութեամբ ման էին գալի մեզ մօտ,
և ոչ ոք մեր զօրքիցը չ'համարձակուեց մտիկ տալ
նրանց վերայ, նրանք մեր ամէնքիս աչքումը թու-
ում էին ոչ թէ մարդիկ, այլ աստուածներ: Թէ-
պէտ այս խօսքերը, որ ասումեմ ձեզ մօտ, յան-
դգնութիւն են իմ կողմանէ, շարունակեց Միհ-
րանը, բայց ես վստահանում եմ յայտնել իմ կար-
ծիքը եթէ Հայաստանն էնպիսի մարդ-
կանցով մեր հետ լինէր, Արացիք և Աղուանք
չէին համարձակել ծռուիլ մեզանից և ուրիշ տե-
սակ մտածել. . . բոլորը միաբան գովելով Միհ-
րանի խօսքերն, ասում էին, թէ նրա խօսածները
խելօք և ճշմարիտ են և թէ արդարեւ բոլորն այդ-
պէս էր, (1):

Սովորութիւն էր Հայոց մէջ պատերազմ մտնե-
լուց յառաջ քաջալերել զօրքին՝ նախնեաց քաջա-
գործութիւնները յիշելով (2): Օրինակի հա-
մար մէջ բերենք երկու ճառ, որ խօսուել են Հա-
յոց պատմաբանական երկու մեծ կէտերում: Հայկ
պատերազմ մանելով Բէլի հետ, իր սեպհական
անկախութեան համար, իր ազգի քաղաքական ա-
զատութեան համար, կանչեց իր զօրքը և ասեց
նրանց. « Բէլայ ամբոխի դէմը դուրս գալուս աշ-
խատենք այն կողմն ներգործել, որ տեղ Բէլն է,
կամ մեռնենք և մեր ընտանիքն նրանց ծառայու-
թեան տակ ընկնին և կամ մեր մասնների յաջո-
ղակութիւնը ցոյց տանք նրանց, ցրուենք ամբոխն
և մենք ստանանք յաղթութիւնը, » (3):

Մամիկոնեան Աջարդան զօրավարը, զինաւորուե-

(1) Ղալար Փարպեցի, երես 278:

(2) Եղեշէ, էրես 182:

(3) Մովսէս Խորենացի, Գեղք Ա. ռ. Ժ.Ը:

լով Քրիստոսի հաւատոյ համար և Հայոց ազգի խղճի ազատութեան համար, պատերազմելուց յառաջ հանդէս առնելով զօրքին, խօսեց նրանց հետ այսպէս. “ շատ պատերազմներ եմ մտել ես և դուք էլ ինձ հետ. երբեմն քաջաբար յաղթել ենք թշնամիներին, երբեմն էլ նրանք են մեզ յաղթել, շատ անգամ յաղթել ենք, քան թէ յաղթուել: Այս ամէնը բոլոր մարմնոյ պարծանք էր, որովհետեւ անցաւոր թաղաւորի հրամանաւն էինք պատերազմում, ով որ փախչում էր, էս աշխարհումս վատ անուն էր թողում և անողորմ մահ էր ստանում, իսկ ով որ քաջութեամբ յառաջ էր գնում, իր ազգի համար քաջ անուն էր ժառանգում և երկրաւոր ու մահկանացու թաղաւորիցը մեծ մեծ պարգեւներ էր ստանում. մենք ահա ամէնքս մեր մարմնի վերայ շատ վերքեր և սպիւքներ ունինք և այն քաջութեանց համար է, որ մեծ մեծ պարգեւներ ենք ստացել: Այս անարդ և անօգուտ եմ համարում էն քաջութիւնները և էն շատ պարգեւներն առ ոչինչ, որովհետեւ բոլորն անցաւոր են: Այժմ եթէ մահկանացու հրամանատուի համար էն քաջութիւններն արինք, որքան աւելի պէտք է անենք անմահ թաղաւորի համար, որ կենդանեաց և մեռելոց տէրն է և պէտք է դատի ամէնքին իրանց գործովը: Որքան էլ ծերունանք, էլի էս մարմնիցը պէտք է դուրս գնանք, որ մօտենանք կենդանի Աստուծոյն, որ նրանից էլ չ'դուրս գնանք:

“ Աղաչում եմ ձեզ իմ քաջ նիզակակիցներ, թէպէտ ձեզանից շատերն ինձանից վեր էք քաջութեամբ և հայրենի պատուի գահով բարձր, բայց երբ որ դուք ձեր յօժար կամքովն ինձ ձեզ առաջնորդ և զօրագլուխ կարգեցիք, թող հեշտ և ախորժելի համարուին իմ խօսքերը ձեր մեծերի և փոքրների ազանջներին:

Չվախենանք հիթանոսաց բազմութիւնիցն և մահկանացու մարդի ահագին սրիցն երեսներս յետ չ'դարձնենք. եթէ Մատուած յաղթութիւնը մեր ձեռքը կըտայ, կըջարդենք նրանց զօրութիւնը, որ ճշմարտութեան կողմը բարձրանայ. իսկ եթէ մեր կեանքի ժամանակը հասել կլինի, էս պատերազմի մէջ սուրբ մահով և ուրախ սրտով մեռնինք, միայն թէ մեր քաջութեան հետ վատութիւն և երկչոտութիւն չ'խառնենք:

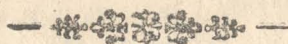
“Ես չեմ մոռանում իմ և մեր մի քանիսի արարքը, որ անօրէն իշխանին խափեցինք ինչպէս մի անպիտան երեսայ, երեսահանց իբրև թէ նրա ամբարշտ կամքը կատարեցինք, բայց մեր ծածուկ խորհուրդի համար Մատուած ինքը վկայ է մեզ, թէ ինչպէս անքակտելի ենք մնացել իրանից: Դուք ինքներդ գիտէք, որ մեր արածը մեր սիրելեաց համար էր, նրանք մեծ նեղութեան մէջ էին և հնարք էին որոնում նրանց անդորրացնելոյ, որ նրանց հետ 'ի միասին կռուինք անօրէն իշխանի դէմ մեր հայրենի աստուածատուր օրէնքի համար: Արբ որ մենք նրանց ոչինչ չ'կարողացանք օգնել, անկարելի է որ մարմնաւոր սիրոյ համար Մատուածը մարդկանց հետ փոխենք:

“Արկու և երեք կռուի մէջ Մատուած ինքը մեծ զօրութեամբ մեզ օգնեց, որ կարողացանք քաջ անուն ժառանգել, արքունի զօրքին սաստիկ կոտորել, մողերին անխնայ ջարդել, պիղծ կռապաշտութիւնը շատ տեղերից սրբել, թազաւորի անիրաւ հրամանն ոտքի տակ տալ, ծովի շփոթութիւնը իջեցնել, լեռնացած ալիքը դաշտացնել, բարձրադէզ փրփուրը փչացաւ և գազանացած բարկութիւնը դադարեց. (Յագկերտ)՝ որ ամպերի նման էր գոռգոռում յաղթուեց և սովորական բնութիւնից ցած էր խօսում, մեզ հետ. նա՛ որ

Հրամայական խօսքերով էր կամենում իր շար
միտքը կատարել սուրբ եկեղեցւոյ վերայ, հիմա
աղեղներով, նիզակներով և սրերով է կռուում:
Նա՝ որ կարծում էր, թէ քրիստոնէութիւնը մեզ
վերայ շորի նման է, (երբ կամենայ կարող է հա-
նիլ ապ մեր հագիցը), հիմա մարմնոյ գոյնի
նման չի կարողանում փոխել, յոյս ունիմ, որ
մինչև վերջն էլ չկարողանայ, որովհետև սրա
հիմքը հաստատ զրած է անշարժ փիմի վերայ, ոչ
թէ երկրիս վերայ, այլ երկնքումը, որ տեղ ոչ անձ-
րե է գալի, ոչ քամին է փչում և ոչ հեղեղներ
են լինում: Մենք էլ թէպէտ մարմնով երկրումն
ենք, այլ հաւատով երկնքումն ենք հաստատուած,
որ տեղ ոչ դք չի կարող Քրիստոսի անձեռագործ
շինուածքին հասնել:

Հաստատ յոյս ունեցէք մեր ճշմարիտ զօրա-
զուկս Քրիստոսի վերայ, որ նա չի մոռանալ ձեր
նահատակութիւնը: Վաջէր, այս մեզ համար
մեծ շնորհք է, որ լստուած մեր ձեռքովն անում
է և որի մէջ լստուծոյ զօրութիւնը պարզ երե-
ւում է: Եթէ աստուածային օրէնքի համար ու-
րիշներին կոտորելով, մեր անձանց համար պար-
ծանք ժառանգեցինք և մեր ազգատոհմի քաջ ա-
նուներ թողինք եկեղեցւոյն և հատուցմունքն լստ-
ուածանից ենք ստանալու, որ պահուած է մեր
ամէն մէկի համար մեր յօժար սրտին և գործոցը
համեմատ, որքան աւելի կըլինի, եթէ մեռնենք
մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի անուան համար,
որին հրեշտակներն էլ ցանկանում են, միայն թէ
միջոց ունենան: Իս պարզեւին ամէնքն էլ արժա-
նի չեն, այլ որոնց համար պատրաստել է բարե-
րար Տէրն և որոնց ոչ թէ մենք մեր արգար դործ-
քերի համար արժանացանք, այլ աննախանձ,

պարզեատուի ողորմութիւնն է. ինչպէս Սուրբ
կտակարանի մէջ ասուած է. « որ տեղ մեղքն աւե-
լանում է, էն տեղ Լստուածային շնորհքն էլ
աւելանում է յառաջ մենք սգաւորի նման
տխրած էինք հոգւով և մարմնով, այսօր ուրա-
խացած և ոգևորուած ենք երկուսովն էլ, որով-
հետև մեր բարերար Տէրն ենք տեսնում մեզ ա-
ռաջնորդ եղած: Մեր զօրազուլիւր մարդ չէ, այլ
ամենայն մարտիրոսաց զուխն ինքն է: Երկիւղը
նշան է թերահաւատութեան, մենք թերահաւա-
տութիւնը վաղուց ենք մեզանից հեռացրել, թող
ուրեմն, փախչի նրա հետ և երկիւղը մեր մաքիցն
ու խորհուրդիցն: Եյսպէս խօսեցաւ քաջ և արին
Արդան իր անթիւ զօրաց առաջին » (1):

Ե. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՒՆ ԵՒ ՎՇ- ՃԼՈՒՆԿԵՆՈՒԹԻՒՒՆ:

Երկրագործութիւնն ըստ վկայութեան Սուրբ
գրոց, մարդուս տուած է Լստուածանից « և ա-
ռաւ Լստուած մարդին, որ ստեղծեց և դրեց նրան
փափկութեան զրախտի մէջ գործել նրան և պա-
հել » (2) և հանեց արձակեց նրան Տէր Լստուածը
փափկութեան զրախտից՝ գործել երկր, որ տեղից
ինքն առնօւեցաւ » (3) և նոյնպէս ջրհեղեղից յե-

(1) Եղեղէ, երես 174—183:

(2) Ծննդոց, ԴԼ. Բ. համար 15:

(3) Ծննդոց, ԴԼ. Գ. համար 23:

տոյ, “ և սկսեց Նոյ հողագործ մարդն ելելն
գործել և այգի րնկեց ” (1):

Այսպէս Այաստանումն երկրագործութիւնը
սկսուեց Ահուրի գիւղումը, Մասեաց լեռան ստո-
րոտումն. Ահուրի խօսքը կազմուել է երկու բառից.
այլ, աւել, որ նշանակում է, թէ տնկեց խաղողի
ուռեր կամ վազեր. որ մինչև հիմա էլ յիշուում
է Նոյ Ասհապետի երկրագործութիւնն: Առհա-
սարակ ի սկզբանէ մինչև ցայսօր էլ երկրագոր-
ծութիւնը յարդ ունի Այաստանումը: Սոքսէս
Խորենացու վկայութեամբն երկրագործութիւնը
Այաստանումն աւելի ծաղկեց Արտաշէսի ժամա-
նակն, որովհետև նրա ժամանակը Այաստանը
լլուեցաւ բնակիչներով. “ Արտաշէս իր քաջա-
գործութիւններից և առաքինութիւններից յետոյ,
հրամայում է ջրկել գիւղերի և ագարակների սահ-
մաններն . . . : Արտաշէսի ժամանակը Այոց աշ-
խարհումն անգործ գետին չկար, ոչ լեռների և ոչ
գաշտերի վերայ և էսպէս բարեշէն էր մեր աշ-
խարհքը ” (2): Նոյնպէս երկրագործութիւնը
ծաղկեցաւ Այաստանումն Աշոտ Բագրատունու
ժամանակն. “ որովհետև տափարակ տեղերումն,
ասում է Յովհաննէս կաթողիկոսը, զոմեր և ա-
գարակներ էր շինում և գաշտերը զարդարում էր
այգիներով ու պարտէզներով ”:

Իս ժամանակից յետոյ թէպէտ Այոց մատե-
նազրաց մէջ ոչինչ յիշատակութիւն չենք գտնում
երկրագործութեան համար, բայց գիտելով որ Ա-
յոքը մինչև հիմա իրանց սեպհական յատկու-
թեան համաձայն երկրագործ ազգ են, կարելի է

(1) Նոյնտոյ, գլ. Թ. համար 20,

(2) Գեղե Բ. գլ. ԿԸ:

կարծել, որ Հայերը ամէն արուեստից աւելի իրենց աշխատանքը նուիրել են երկրագործութեան. Ինձիճեանի քննութեան համաձայն Հայաստանումը հնարուել են շատ երկրագործական գործիքներ, որ Եւրոպացւոց անծանօթ են (1):

Շուեախոս ասում է, թէ « Եփրատ գետի ափունքը ինչպէս մարդկան ազգի՝ այնպէս էլ վաճառականութեան օրօրոցն է եղել, » (2): Խորենացին ասում է. « շատ անգամ պատահում էր, որ մերոնք նաւում էին Յունաց (Միջերկրական) և Ասսպից ծովի վերայ: Միջերկրական և Ասսպից ծովերի վերայ Հայոց արած ճանապարհորդութիւններն ուղղակի կարելի է ասել, որ վաճառականութեան նպատակաւ են եղել. այս բանս հաստատում է և Ստրաբոնն էլ ասելով, թէ Եփրոս ազգերը բնակուելով Ասսպից ծովի Հիւսիսային ափումը Տանայիս գետի մօտքերին, « առնում էին Մարերից և Հայերից Հնդկաց և Բարիլացւոց ապրանքները (3): Հայաստանի վաճառականութեան համար Սուրբ գիրքն էլ յիշում է. Եզեկիէլ մարգարէն խօսելով զանազան տեղերից Տիւրոս քաղաքը բերած ապրանքների համար, շարունակում է, թէ Թորոգոմայ տանիցը հեծնելու ձիերով և ջորիներով լցրին քո վաճառանքս ըլ, » (4):

(1) Հնախօսութիւն Հայաստանի Ինձիճեանի, Գլխի Գ. ԳԼ. ԺԺԹ. երես 135:

(2) Պատմութիւն վաճառականութեան և նաւադնացութեան նախնեաց:

(3) Ստրաբոն, Գլխի ԺԵ:

(4) ԳԼ. ԻԼ. համար 14: Հայոց ձիանքը հաշակուած էին հին ժամանակը Եփրոս անունով, որ նժոյգ բառիցն է, Ստրաբոն, Գլխի ԺԵ: Պլինիոս Գլխի Զ. ԳԼ. ԻԼ: Պլատարքոս. (Կենսագրութիւն Պլատոսի): Փաւստոս Բիզանդացի, Գլխի Լ. ԳԼ. ԼԼ: Պաղար Փարպեցի, երես 235: Յովհաննէս Կաթողիկոս: Թովմա Երծրունի, Գլխի Գ. ԳԼ. ԺԼ:

Ինչպէս Փիւնիկիայի, նոյնպէս էլ ուրիշ երկիր-
ների հետ Հայաստան երեւի վաճառականութիւն-
ներ է արել, որովհետեւ թէպէտ նա ցամաքով
թագաւորութիւն է եղել, բայց իր աշխարհագրա-
կան դրութեամբը գտնուելով երեք ծովի մէջ, այ-
սինքն՝ Սև, Կասպից և Միջերկրական ծովերի մէջ,
իր գետերով հաղորդակցութիւն է ունեցել նրանց
հետ։ Այսպէս՝ Փասիսը կամ Ղորոխը թափուում
է Սև ծովն, Եփրատը՝ Կասպից ծովը, Եփրատն
և Տիգրիսը՝ Պարսից ծոցը։ Եփրատ գետը Սա-
մուսատի և Մարաշի կողմերումը շատ մօտենում
է Միջերկրական ծովին, էս տեղ էլ Եփրատի մօտ
շատ գետեր կան, որ թափուում են Միջերկրա-
կան ծովը։

Հայաստանի այս դրութիւնն և նորա բերքերի
առատութիւնը բնականաբար ծաղիկեցին վաճա-
ռականութիւնն, որովհետեւ ամէն կողմից ապրան-
քը բերում էին վերոյիշեալ ծովերովն և էն տեղե-
րից մի մասը գետերով, մի մասը ցամաքի ճանա-
պարհով մտնում էին Հայաստան, այսպէս էլ
Հայոց ապրանքն էն մի և նոյն ճանապարհներովը
տարածուում էր ամէն կողմը։

Յունաց և Հռովմայեցւոց մատնադրաց մէջ
շատ տեղ կարգում ենք Հայաստանի վաճառ-
կանութեան համար։ Հայաստանն էր ինչպէս վա-
ճառականութեան ճանապարհների կեդրոնն, էն-
պէս էլ Երեւելքի Երևմուտքի հետ ունեցած վա-
ճառականութեան կեդրոնը։ Հայաստանի միջովն
էին համարում հին աշխարհի երեք գլխաւոր վա-
ճառականութեան ճանապարհը։

Ե. Ճանապարհ Կառպից ծովով. Մարբոնի և
Պլինիոսի վկայութեանց համաձայն Հնդկաց ապ-
րանքը ցամաքային ճանապարհով հասնում էր
Իֆարոս գետը, էն տեղից Սուր գետի նաւահան-

դիտար, որ տեղից ցամաքի ճանապարհով բերում էին Փասիս գետը, որ թափուում է Սև ծովն և արգէն Սև ծովի նաւահանգիստները տարածուում էր Յունաստան և Եւրոպայի զանազան կողմերը (1) :

Ուրեմն Հնդկաստանի ապրանքն անց էր կենում Հայաստանիցը. Հայոց այն ճանապարհովը վաճառականութիւն անելու համար խօսում է Հուստիոսը (2) . նա ասում է, թէ “ Սասպից և Սև ծովերը հասցնում էին Հայերին ապրանք, որ նրանք ծախում էին Պարսիկներին և Սրկանացւոց . այս ճանապարհովն ոչ միայն լինում էր Հիւսիսականների և Պարսից վաճառականութիւնն, այլ նաև Հնդկաց և Չինաց, որոնց ապրանքն () քսոս գետովը հասնում էր մինչև Սասպից ծովը, որ տեղից Սուր գետովը հասնում էր բոլոր Եւրոպայ :

Բ. Ճանապարհը Սև ծովով. Երևելեան և ասելի Հնդկաց ապրանքներով Հայերը վաճառականութիւն էին անում Սասպից ծովովը, իսկ Երևմտեան ապրանքներով Սև ծովովը. Եյս ճանապարհի հանգամանքը նկարագրում է Ստրաբոն . նա ասում է, թէ “ կարելի է նաևիլ Փասիսովը դէպի վեր մինչև Սարապաննայ (կարելի է Սպեր գաւառի աղաւաղաց անունը լինի) և էս տեղից ցամաքով գնալ մինչև Սուր գետն , , : Եյսպէս են միանում երկու առևտրական ճանապարհները Սասպից և Սև ծովի միջոցովն ու Սուր գետովը :

(1) Ստրաբոն, Գեոգր. ԺԵ. Պլինիոս, Գեոգր. 9, 11. ԺԲ.

(2) Պատմութիւն վաճառականութեան և նաւագնացութեան նախնեաց, 11. ԺԲ.

Հայոց վաճառականներն Երևմտեան ապրանքը ստանալով Սև ծովիցը Փասիս գետով, մի և նոյն գետովն էլ ուղարկում էին իրանց ապրանքը Ադրբիսի աշխարհքը և Փասիս գետի նաւահանդիսաները միշտ լիքն էր լինում զանազան երկիրների ապրանքներով։ Հայաստանի բերքերը Ադրբիսի մտնելու համար կարելի է հաստատանէ և սրանից, որ Ադրբիսից առաւելագէս դուրս էին աւանում օսկի, ցորեն, աղ, կտաւատ, մեղր, մեղրամոմ, ոչխարի և եղջերուի մորթի, բժշկական բոյսեր և մանաւանդ խաշնդիկ։ Իս բերքերիցը շատը Ադրբիսի պտուղ չէր, ուրեմն էնդոնք բերում էին մերձակայ երկիրներից և մի քանիսն էլ յաւակագէս Հայաստանին էին պատկանում։ Սև ծովի վրայով վաճառականութիւնն ուշ սկսուեց քան թէ Միջերկրական, որովհետև առաջ փոքր Եսիայի և փոքր Հայաստանի բնակիչքը ցամաքի ճանապարհով և գետերովն էին աւանում Միջերկրական ծովի ափը։

Թէպէտ Ստրաբոն, Եւսեբիոսն և ուրիշ մատենագիրները յիշում են, թէ Նզդիպտացիք և Փիլենիկեցի Սև ծովի վերայով նաւագնացութիւն են արել թէպէտ Փոփքսոսի Ադրբիսի ճանապարհորդելը և Արգոնաւորդաց պատերազմը եղել են Յունաց պատմութեան շատ վաղ ժամանակը, բայց էստոնք միայն մի ժամանակի փորձ են եղել և ըչ թէ շարունակ ճանապարհորդութիւն են բաց արել Սև ծովի վերայ։ Սև ծովի ճանապարհորդութիւնը սկսաւ Բիւզանդեան կայսերաց ժամանակն, երբ որ Յունաց նաւերը Ադրբիսից սկսան Եսիայի ապրանքը տանել Երևմտեան երկիրներն և Նիկոմիդիա, որ երեւելի ապրանք պահելու տեղ էր, մանաւանդ Բ. դարումը։ Բայց երբ որ Ալէքսանդրիայի վաճառականութիւնը սկսաւ

ծաղկել, Սև ծովի վաճառականութիւնը վեր ընկաւ: Ի՞նչ դարից յետոյ, երբ որ Սարազինոսները Ազիպոսոսին տիրեցին, Աղէքսանդրիան ընկնելու մօտեցաւ և Սև ծովի վաճառականութիւնը կրկին սկսաւ բարձրանալ, որ տեղից և սկսան Զնդկաստանի ապրանքը դուրս տանել, բայց շուտով ծովային աւազակութիւններն էլի հարկադրեցին դիմել Աղէքսանդրիա և Ժ.Օ. դարու վերջումը Պոնտոսի վաճառականութիւնը կրկին սկսաւ վեր ընկնել:

Գ. Ճանապարհ Եփրատ գետի վայրէ. Արևելեան Ովկիանոսի հետ Զայաստանն առևտուր էր անում Եփրատ և Տիգրիս գետերովը, որ թափում էին Պարսից ծոցն, Եփրատի վերայ էր էն ժամանակուայ վաճառաշահ Բաբիլոն քաղաքը. “Շամիրամն, ասում է Ղիոդորոս Սիկիլեացին, հիմնեց Եփրատ և Տիգրիս գետերի վերայ շատ ուրիշ քաղաքներ և նրանց մէջ տօնավաճառներ (ярмарка) հաստատեց, ուր բերում էին ապրանք Մարաց, Բարեղազինւոյ երկրներից և բոլոր շրջակայ կողմերից. որովհետև էս մեծ գետերը շատ աշխարհներ են գնում, շատ հեշտացնում են վաճառականաց ճանապարհը, որով էս գետերին մօտիկ տեղերը շատ տօնավաճառներով հարստացած են և ամէնքից աւելի Բաբիլոնի հարստութիւնն են շատացնում” (1): Այս տեղ Մարք բառը պէտք է հասկանանք Զայաստան, որովհետև Ե. հին մատենագիրները շատ անգամ խառնում են իրար էս երկիրներն, Էնդուր որ, մի ժամանակ Զայաստանի մի մասը Մարաց իշխանութեան ներքոյ էր և Բ. Եփրատ ոչ թէ Մարոստանումն էր ընթա-

նում, ինչպէս Գիողորոս ասում է, այլ Հայաս-
տանովը, որի բնակիչքը շատ անգամ Նփրատովը
գնում էին Բաբելոն. այս բանը հաստատում է և
Հերոդոտոսն էլ, պատմելով Հայոց Նփրատի
վրայով արած ճանապարհորդութիւնն և նրանց
նաւերի շինելը (1)։ Նա ասում էր, թէ « Հայաս-
տանումը, որ Ասորեստանի վերէն է, ուռի ճրդ-
քերից նաւի կողքեր են շինում, դրսից մորթի են
քաշում, հաւասարում են ինչպէս գետին, ոչ նաւի
խեն՝ և ոչ առաջն են սուր ծայր թողում, այլ
վահանի նման բոլորակ են շինում, էսպիսի նաւը
բարձում են աւելի գինով, թողում են գետի վերայ
գնալ՝ երկու հոգևով միայն թիւաորելով։ Ասա-
ւերիցը մեծերն էլ են շինում, մանրերն էլ, աւել-
ցնում է Հերոդոտոս. սրանցից մեծերը մինչև 5000
տաղանդի չափ վերցնում են, և ամէն մէկ նաւն
էլ տանում է էշեր և նաւն որքան մեծ է այնքան
շատ էշ է տանում։ Նաւարկողներն երբ որ հաս-
նում են Բաբելոն և բնուր դատարկում են, նաւի
կողերն էլ և ամէն բանն էլ ծախում են, այլ
մորթիքը բարձում են իշանոնցը տանում են Հա-
յաստան, որովհետև գետի սրընթացութեան հա-
մար ընդդէմ նաւարկելն անկարելի է, սրա համար
էլ է, որ փայտից չեն շինում նաւերն, այլ մոր-
թուց. երբ որ էսպէս իշանոնց վերայ բարձած գա-
լիս են Հայաստան, ուրիշ նաւեր են շինում մի
ևնոյն կերպիւ, ։ Հերոդոտոսի այս խօսքերիցն ա-
ւելի ոչինչ լաւ վկայութիւն չի կարող լինել Հա-
յոց Նփրատոյ վրայով արած վաղուցվան վաճա-
ռականութեան համար։

Հայոց վաճառաշահ քաղաքներից աւելի երևե-
լիքն էին. Դվին, Բաղէշ, Վարս, Սնչտենի, Վո-
մանա (1) Եւծն: Եւծն քաղաքի վաճառականաց
համար Լաստիվերացին այսպէս է խօսում. « վա-
ճառականներն եկեղեցի էին շինում և զարդարում,
կրօնաւորներին օթեաններ և հանդստութիւն էին
տալի և աղքատներին էլ ողորմում և խնամք էին
տանում, իրենց առուտրի մէջ խարէութիւն և նեն-
գութիւն չէին անում և շահ առնելը համարուած
էր անարգանք և ենթարկուած էր դատաստա-
նի ,, (2): Սպեր, Փասիս գետի վերայ, որ ոսկւով
առատ է Ինճիճեանի հետախուզութեամբը Սուրբ
գրքի միջի Սաբեր կոչուածը այս է, նրա կարծի-
քով այս տեղ էր Եւգոնաւորդաց պատերազմն և
էս տեղ եկան Սողոմոնի նաւերն ոսկու հա-
մար (3):

ԴԻԱՄԲ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. Հայաստան շատ վաղ ժա-
մանակից գոյութեամբ է իր ոսկւոյ և արծաթի առա-
տութեան համար. բայց մենք ոչինչ տեղեկութիւն
չունինք, թէ Հայկազուն թագաւորները զրամ
կտրում էին թէ ոչ. յայտնի է միայն, որ Լ. քիմենաց
ւոյ իշխանութեան ներքոյ եղած թագաւորներն և
իշխաններն իրաւունք ունէին իրանց պատկերի
նման զրամ կարել և էս զրամներից շատերը հա-
սել են մինչև մեր ժամանակները (4): Արդան

(1) Մեծ Հայաստան Ինճիճեանի, երես 463: Թաթմա
Եւծրունի, Գիւրք Բ. Պ. Օ. Գիւրք Գ. Պ. Դ. Լաստի-
վերացի, Պ. Ի. Ե. Սարաբոն, Պ. Ժ. Բ.

(2) Լաստիվերացի, Պ. Ժ. Ժ. Բ.

(3) Հետախուզութիւն Հայաստանի, Ինճիճեան, Գիւրք Ե.
Պ. Բ. երես 102, 120.

(4) Լուին դուքսի, զրամահատութիւն (նումիսմատիկա)
սատրապների Լ. քիմենացւոյ թագաւորութեան ներքոյ:

ԺԳ. դարու պատմագրի էս խօսքերը, թէ “ Լեոն
Թագաւորի ժամանակը դրամ զտնուեցաւ շայոց
զերով, որ շայկաղանի կապալայ խափառաց
անունն էր վրէն գրած ” կարող էին միակ վկայու-
թիւն լինել, որ շայկաղանց ժամանակը դրամ
եղել է, եթէ շայկաղանց ասելով մենք իմանանք
“ շայկաղանց ցեղից ” և ոչ թէ “ շայոց ” :

Արշակունեաց Թագաւորութեան ժամանակ, երբ
որ Պարսից Թագաւորները համարուեցան աւագ-
ներ, այս աւագութեան հետ էլ նրանցն էր սեպ-
հականած դրամ կտրելն. և երբ որ Արտաշէս
Շայաստանի փառասէր Թագաւորն աւագութիւնն
իրեն սեպհականեց, “ էն ժամանակը սկսաւ իր
պատկերովը դրամ կտրել,, (1). մինչև մեր ժա-
մանակը հասած շատ փողեր դրամագէտները Տիգ-
րանին են սեպհականացնում, որ նկարած է երկու
արծուով և աստղով զարդարած Թագով. այս
դրամները կտրած են Անտիոքումը, Տիգրանի Ասո-
րեստանի վերայ իշխած ժամանակը: Շատ դրամ-
ներ էլ սեպհականացնում են Արտաւազդին, բայց
նրանցից աւելի երեւելին համարուում է մի պղնձի
դրամ երկու զլևով, որոց մինը Տիգրանի զլուխն
է, միւսն Արտաւազդինն: Երկուսի զլխին էլ Թագ
կայ, Տիգրանը մօրուքով է, իսկ Արտաւազդն ա-
ռանց մօրուքի: Ինչ դրամները, որոնք շայոց դրա-
մագէտները սեպհականացնում են Արշակունեաց
և Բագրատունեացն, էն դրամների վերայ դրուած
են էնպիսի Թագաւորաց անուններ, որոնց համար
Շայ պատմաբանները չեն յիշում, այլ միայն Յու-
նաց (2): Երեւում է որ Բիւզանդեան կայսրներից

(1) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ. ԳԼ. ԺԵ.

(2) Նկարագրութիւն մետաղաց Եունաց, Գիրք Ե. երես
168—169 և Յուլիուս Գիրք Բ. երես 78 և այլն:

կարգուած կուսակալները, որ Հայաստանի արեւմտեան մասուամբ էին, իրենք իրանց թագաւորներէն կոչուած և իրենց անունովը դրամ էին կըտրում (1):

Եւրապականաց ցեղը բարձուելուց յետոյ, երբ որ Հայաստանի վերայ տիրեցին Պարսիկներն և Յոյները, Հայաստանումը սկսան գործ ածուել Պարսից և Յունաց դրամները. վերջերումը Յունաց դրամները վերջացան Եւրապացուց դրամները գործ ածելով (2): Ալեկիայի Հայոց թագաւորներն իրենց համար դրամ էին կտրում. Ռուբինեանց Հայոց թագաւորաց դրամների համար գրել են Սեստինին. նկարագրութիւն 'ի վերայ Ռուբինեանց դրամոց. ժողովածու Ենսիլիայի 'ի վերայ դրամոց, Բրուսէ Պետերբուրգի Եկադեմիայի յիշատակարանումը Գիլք Բ. երես 3, 4, 5. Լանդլոնա դրամագիտութիւն Հայաստանի միջին դարերումը. Փարիզ 1855 և այլն:

ԺԳ դարումը Ալարդան պատմագիրը յիշում է սպիտակ և կարմիր դրամներ, 'ի հարկէ պարզ երևում է, որ էդ փողերն էին արծաթեայ և պղնձեայ: Թումա Սեծոփեցին ԺԵ. դարու մատենագիրն էլ խօսում է իր ժամանակի մի քանի դրամների վերայ (3):

(1) Սեբեոս: Ետդէի, Գիլք Բ. ԴԼ. Գ. Մորդիմեն' հետախուզութիւն Պատանեան դրամոց Փահլիվացուց ասուլթեանց մէջ: Տարեգէր Գերմանացուց արեւելեան միաբանութեան 1854: Փրիդրիկոս սորէ, նամակ առ Օլսհաուզեն 'ի վերայ Պատանեան դրամոց:

(2) Ովոր ցանկանում է, որ փողերի հետ լաւ ծանօթանալ կարող էտալ Պ. Վ. Լանդլային դրամագիտութիւն Հայաստանի հին ժամանակը, որ տպած է Փարիզ 1859 թ. Բազբուց մետալները Պ. Ռօշետի. դրամագիտութիւն Պատրուպների Եղեմիտաց իշխանի ներքոյ Լուին դուքսի:

(3) Ինճիճեան Հնախօսութիւն Հայաստանի, Գիլք Ե. ԴԼ. Բ. երես 241—243:

Թ. ՀԱՅՈՑ ԼԵՂԱՅԻՆ, ԳԻՐՆԵ ՆԻ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Հայոց լեզուն Եւրոպայի ուսումնականաց քննութեան համաձայն պատկանում է Հնդկա-Եւրոպական լեզուաց ճիւղերին և մօտենում է Սանկսկրիտացուց լեզուին Օճնդացուց կամ հին Պարսից լեզուի միջնորդութեամբն, որովհետև բառեր կան, որ Հայոց և Սանկսկրիտացուց լեզուի մէջ մի և նոյն են և աւելի մօտիկ են իրենց տեսակով Օճնդացուց, քան թէ Սանկսկրիտացուց: Մեր դատողութիւնը չէ ներում մեզ քննել, թէ ի՞նչ ճանապարհով լեզուագիտութեան արուեստը (Филология) հասել է վերոյիշեալ հաստատութեանն, այս միայն կասենք, որ Հայոց լեզուի Հնդկա-Եւրոպական լեզուի ցեղին պատկանելիը հիմնուած է Հայոց լեզուի նմանութիւնից Սանկսկրիտի լեզուի հետ իր ամենազիւաւոր հիմունքներովն, այսինքն նման լինիլը էական դերանունների, էական բայի, ցեղական յարաբերութիւններ նշանակող դոյական անունների, թուական անուանց, բառերի ծագման սխտեմայի և կազմութեանց (1):

Հայոց գիրը. Հին հեթանոսական ժամանակներումը Հայաստանումը դորժ էին ածում մի տեսակ հերոգլիֆական նշանագիրներ. Եղաթանգե-

(1) Յաւելի է մեզ համար, որ Յունաց և Լատինացուց տառերի պակասութեան համար չկարողացանք հաղորդել մեզ ազգին, ՊԵՂԵԱՆՑԻ լեզուագիտական քննութիւնները, որ առել է մեր լեզուի ծագման մասին, Հնդկա-Եւրոպական, սոսկ կրիտացուց և Օճնդացուց լեզուից համեմատելով իրար հետ Սանկսկրիտացուց, Յունաց, Հայոց և Պարսից բառերի զեւոր հիմունքները. Ծանօթ. թարգմ.

ղոս նկարագրելով Լուսաւորչի չարչարանքն և փորձութիւններն, ասում է. “Տրդատ Թագաւորի ատենապետները նշանագիրներով գրում էին էն օուրը մարդոյ բոլոր ասածները , (1):

Միւս տեղը նոյն Ագաթանգեղոսը խօսելով սուրբ Հռիփսիմէի վերայ, որին Տրդատ խնդրել էր իր հետ ամուսնանալ և բացասութիւն ստացաւ, աւելցնում է. “էն տեղ պատահեցան նշանագիրներով գրողներ, որոնք գրելով բոլոր (սուրբ կուսի խօսածները), կարգացին Թագաւորի առաջին , (2):

Իացի Ագաթանգեղոսից, այս նշանագիրները լինելը հաստատում են և մի քանի հին ձեռագրաց մէջ գործ ածուած նշանագիրները մի քանի բառերում. գորօրինակ «շխաբէ բառը մինչև հիմա էլ նշանագիրով է գործ ածուում, որ անկասկած մնացորդ է հին նշանագիրների և մինչև ցայսօր էլ գտնուում է էսպիսի հին ձեռագրների միջից ժողոված նշանագրների կարգումը (3):

Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան լոյսը դեռ չմտած ժամանակից սկսեալ գտնուեցան, անյայտ է թէ ո՞ւմնից, Հայոց ազգային տառեր, բայց առանց ձայնաւորաց Արարացւոց և Արրայեցւոց այբուբենից նման. և որովհետեւ էս գրերը ինչպէս Արրիւն ասում է, “չկարողացան լիովին արտասանել Հայոց բառերն և վանկերն , ուստի և մոռացուեցան, նրանց փոխանակ Յունաց, Պարսից և Ասորւոց գրերի գործածելովը: Խորենացին յիշում է միայն Պարսից և Յունաց գրերի գործա-

(1) Ագաթանգեղոս, Երես 85,

(2) Ագաթանգեղոս, Երես 126:

(3) Արրիւն, Խորենացի, Գլուխ Գ. ԴԷ. ԾԻԲ.

ծուծեան համար (1)․ բայց ինչպէս երևում է ամէնից աւելի գործ էին ածում Եսորւոց գրերն, ինչպէս Ղազար Փարպեցին ասում է (2)․ “տըրտմում էր երանելի Մաշտոցը (Մարովբ) տեսնելով շայոց մանկանց մեծ ծախսերը, որոնք շատ թուշակներով և հեռու ճանապարհներով և երկարաժամանակեայ տառապանքներով մաշում էին իրենց կեանքն Եսորւոց դպրոցներումն, որովհետև եկեղեցական պաշտամունքն և կարդացմունքը Եսորւոց գրով էին լինում շայոց վանքերումն և եկեղեցիներումն, որից էնպիսի մեծ աշխարհքի ժողովուրդը չհասկանալով նրանց լեզուն, ոչինչ չէին կարող լսել և օգուտ քաղել, (3)․ Ղազար Փարպեցու էս խօսքերից երևում է, որ եկեղեցական պաշտամունքն Եսորւոց լեզուով էր լինում, այն ինչ Խորենացին ասում է, թէ եկեղեցիներումը գործ էր ածուում Յունաց լեզուն (4), ուրեմն պէտք է կարծել, որ շայաստանում մի տեղ Յունաց լեզուն է գործ ածուել, միւս տեղումն Եսորւոց կամ թէ երբեմն մինն և երբեմն միւսն։ Եսորւոց տառերը շայաստանումը գործ ածուելը կարծիք տուեց Բօշարին շայոց լեզուն Եսորւոց լեզուին նմանեցնելու (5)։ Արդան պատմագիրն ամէնքից աւելի հանգամանօրէն պատմում է, թէ Մարովբից յառաջ շայոց գրեր կային․ նա ասում է․ “Առաւ Ընդունի Թագաւորութեան հինգերորդ տարումն և Ընդունի որդի Արտաշէի Թագաւորութեան առաջին տարումը, սուրբ Մարովբը շինում է շայոց գրերը։

(1) Գեղեք Ե․ ԴԼ Գ․ Գեղեք Գ․ ԴԼ ԵԻԻ

(2) Ղազար Փարպեցի, երես 27․

(3) Երես 26, 30․

(4) Գեղեք Գ․ ԴԼ Լ Գ․

(5) Գեղեք Բ․ ԴԼ Թ․

Հին ժամանակից մնացած 22 զիրը, որ դտնուել էր Դանիէլ Լսորւոյ մօտ, մոռացուել էին մեր լեզուի բոլոր հնչումներն արտասանել չկարողանալու համար և բաւականանում էին միայն Յունաց, Լսորւոց և Պարսից զրերը: Մետրովը չկարողանալով էս վերջի զրերովը Սուրբ զիրքը թարգմանել Հայ լեզուաւ, իրեն տուեց աղօթքի և ստացաւ 14 տառ Լստուածանից, որ իր աջովը զծագրեց նրա առաջին ինչպէս մեծ Սովսէսին Սինա սարումը, այսպէս էլ սրան Բալու սարումն և թէ հին ժամանակը հայերէն զիր եղել է, էս հաստատուեց Լեոն (Հայոց) թագաւորի ժամանակը, որ զանուեցաւ Սիւնիկայումը փող Հայերէն գրով գրած: Հայոց կռապաշտ թագաւորաց անունով էս հին զրերի պահասութիւնը լըրեց մեր նոր Եզրոսը (Մարովր), (1):

Հայոց քաղաքական կենաց ամենագծուար միջոցումն, այսինքն՝ Քրիստոսի ծննդից յետոյ Ե. դարումն երբ որ նրանց ազգութիւնը մի կողմից ճնշուած էր Պարսից ամեհի նիւթական միջոցներից և միւս կողմից կուլ էր գնում Յունաց քաղաքականութեան ծաղկելուց, անմահ Մետրովը հոգալով ազգութեանը փրկութեան և պահպա-

(1) Լստուածային շնորհը, որ նկատուում է Հայոց գիրը դանելուս, տեսնում ենք ուրիշ ազգերի տառերը դանելուս որովհետեւ նրանց գիրը գտնուիւն էլ անկարելի էր առանց Լստուածային զգնականութեան լինել, այս հրաշալի գիւտի փայտերը ակամայից տեսան նրա մէջ Լստուածային ներգործութիւնը: Վարդան և Հայոց ուրիշ պատմաբանները, որոնք տեղեկութիւն են հաղորդում մեզ Հայոց հին տառերի վերայ, իրենց ասածները հաստատում են Փիլաստորատէսի հեռեկան խօսքերովը, որ ժամանակից էր Կարակալայ կայսեր որ իր " կեանք Տուսքեան Լպողոնի, ասուած շարադրութեան մէջ ասում է " մի անգամ Պամփիլոսը կալու մի վագր, որ վըն ունէր ոսկի օղ, որի վերայ Հայոց տառերով գրուած էր. " Աշխի թագաւոր Ներքի Լստուածն " :

Ներու համար մտածեց զանեւ զանեւ ազգային
 գրերն: Ին ժամանակի Սահակ կաթուղիկոսն ու
 Սևակապուհ թագաւորը ճանաչեցին էս քանքա-
 րաշատ մտքի պիտանութիւնն և երբ որ Մեսրոփ
 « ոգևորուած սուրբ հոգւոյ շնորհքով, զալով
 սուրբ Սահակի մօտ, յայտնեց նրան իր երկար
 ժամանակուայ մտածմունքը, քաջալերութիւն ստա-
 ցաւ նրանից, թէ, զօրացիր պինդ կաց, առ քեզ
 օգնական էն քահանաներից, որ ես կը պատուիրեմ
 և երբ որ տկարանաք վանկերը դասաւորելուս
 քերէք ինձ մօտ, ես կուղղեմ, այդ շատ հեշտ բան
 է. բայց յառաջուց մեզ հարկաւոր է թագաւո-
 րին իմաց տալ էդպիսի մեծ և պիտանի
 խնդրի համար, որովհետեւ մի քանի օրից յառաջ
 երբ որ եկեղեցումը խօսք է ընկել էդ պիտոյքի
 կարօտութեան համար, մէկը թագաւորին ասել է,
 թէ մի գեղում մի եպիսկոպոսի մօտ ես հայերէն
 նշանագիրներ տեսայ, թագաւորն էլ էդ բանը յի-
 շեց և ինձ պատմեց: Այրբ որ սուրբ Սահակ Հա-
 յոց կաթուղիկոսն երանելի Մաշտոցի (Մեսրոփի)
 հետ եկաւ Սևակապուհ թագաւորի մօտ և ի-
 մաց տուեց նրան էս օգտակար գործոյ համար,
 թագաւորը յիշեց էն վանականի ասածներն և
 պատմելով ուրախացրեց նրանց: Նոքա լսելով
 թագաւորից էս բանը, շտապեցնում էին նրան ա-
 սելով, թէ աշխատիր Հայոց աշխարհքիս էս օգ-
 տաբեր դիւտի համար, որ լինի քո ժամանակը
 սա ապագայումը քեզ մեծ օգուտ կրբերէ երկնային
 արքայութիւնը ժողանդելու և քո յիշատակը ան-
 մոռանալի անելու, սա մեծ օգուտ է, քան թէ քո
 աշխարհային իշխանութիւնն և կամ քեզանից
 յառաջ եղած քո Արշակունի նախնեաց իշխանու-
 թիւնը: Թագաւորն լսելով էս բանն՝ ուրախացաւ

և փառք տուեց Աստուծոյ, որ իր Թագաւորու-
թեան ժամանակը էսպիսի հոգեւոր կենաց փա-
փառքը մտաւ Հայոց աշխարհն, (1)։ Ինչ լուսէին
արքայական հրովարտակով սուրհանդակ ուղարկե-
ցին Աբէլ քահանայի մօտ, որ պատմել էր Թա-
գաւորին այս ինչ եպիսկոպոսի մօտ հայերէն տա-
ռեր լինիլը, պատուիրելով, որ շուտով վերցնի
ու բերի Թագաւորին։ Աբէլը էս նշանագիր-
ները վերցրեց Ղանիէլ եպիսկոպոսից, որի մօտ
պահուած էին, և ուղարկեց Թագաւորին,
Սահակ կաթողիկոսին և երանելի Մեսրոպին.
նրանք «սովորեցան (էս այբուբենն) և մի
քանի տարուայ մէջ երեխեքանցը սորվացրին,
բայց հաստատ իմացան, որ իսկապէս չի կա-
րելի հնչել Հայոց բոլոր բառերը յիշեալ տխրա-
լի և պակասաւոր այբուբենովը», (2)։ Եւ Ղարի
բոլոր մատենագրաց վկայութեամբը հին ժամանա-
կից մնացած այբուբենքը Սահակ կաթողիկոսի
ժամանակ երկրորդ անգամ նորոգուելուց և երկու
տարի գործ դրուելուց յետոյ՝ բաւական չեղաւ
գործածութեան համար, որովհետեւ նրա տառե-
րովը անկարելի էր իսկութեամբ հնչել Հայոց լեզ-
ուի բոլոր ձայներն և կապել իրար հետ տա-
ռերը կամ հնչումները», (3)։ Այնպէս որ նրանցով
էր բաղաձայներն, այնպէս որ նրանցով չէր ար-
տասանուում Հայոց լեզուի բոլոր հնչմունքներն
և նոցա մէջ էլ ձայնաւորներ չկային, որոնցով

(1) Ղազար Փարփեցի, Երես 26-28:

(2) Սովնէս Խորենացի, Վերք Գ. ԴԼ. ԾԻԻ:

(3) Կորբեն, Խորենացի, Վերք Գ. ԴԼ. ԾԻԻ. Փարփեցի,
Երես 28 և ուրիշ յետին գաբուս մատենագիրքը:

կարելի լինէր կռակել բաղաձայններն և լեզուի հնչմունքները : Սուրբ Մեսրոպը լրացնում է հին այբուբենը, որ 22 տառ էր, և շինում է 7 ձայնաւոր և եօթը բաղաձայններ (1) և նրանցով տալիս է մեզ կարողութիւն մեր լեզուի իւրաքանչիւր հնչումն արտասանելու մեր սեպհական տառերովը : Նրա մեծագործութիւնն անմահ պէտք է մնայ իրեն երախտագէտ ազգի մտքումը (2), որովհետեւ եթէ Հայերս մինչև հիմի մարդկութեան մէջ ապրում ենք, սրանով մենք պարտական ենք 'ի թիւս այլոց մեր բազմաքանքար և անմահ հայրենակից Մեսրոպին (3) : Ուրեմն 36 տառ է Մեսրոպեան այբուբենը, որի վերայ ժ. Բ. դարումն երկու տառ էլ աւելցրին, այսինքն՝ օ և ֆ : 38 տառից բաղկացած այբուբենն առանց ինչ փոփոխութեան մինչև հիմա գործ ենք ածում Հայերս : Սէն—Մարտէնն ասում է, թէ՝ նրան (Հայոց) այբուբենին են պարտական Հայոց լեզուն և զրականութիւն պահպանելու համար, հաւատալի է, որ էս ազգն առանց նրա (այբուբենին) շուտով կըխառնուէր Պարսից կամ Ասորեսց հետ և բոլորովին կըկորչէր, ինչպէս հին Ասիայի շատ ազգերը. նա շուտով բաժանեց Հայոց ազգն և եկեղեցին, երկար ժամանակ պահպանեց նրանց քաղաքական և կրօնական անկախութիւնն և մինչև հիմի պահպանում է նրանց անկախութիւնը,, :

(1) Փարպեցի, երես 26—30. Խորենացի Պ. Իււս Գ. 74. ԾԲ. ԾԳ. Կորիւն. Ասողիկ :

(2) Հայոց եկեղեցին սուրբ Մեսրոպի տօնը կատարում է հոկտեմբեր ամսին :

(3) Պ. Էմինի Մովսէս Խորենացու թարգմանութեան Գ. յաւելումումը՝ « Հայոց այբուբենի վերայ » :

ԴՐԱՅԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ. Հայաստանը գտնուե-
լով երեք մեծ ծովերի մէջ տեղը, այսինքն Սև
ծովի, Միջերկրական ծովի և Կասպից ծովի և
ունելով Եփրատ, Տիգրիս, Երասխ, Կուր և ու-
րիշ նաւադնաց գետեր, սկզբումը զիւլջելով Մա-
րաց, Լսորեստանի, Միջագետքի և Լսորեոց սահ-
մաններին և վերջերումն ընկնելով Պարսից թա-
ղաւորութեան և Հռովմայեցւոց կայսերութեան
մէջ տեղը, բնականաբար իր աշխարհադրական
զիրքովը կապ ունէր կամ վաճառականութեան
կողմից կամ բարոյական կողմից հին աշխարհքի
վերոյգրեալ բոլոր ազգերի հետ, և միշտ ունեցել
է ուղղակի կամ կողմնակի ազդեցութիւն էն ա-
նցքերի վերայ, որ կատարուել են քաղաքական
կամ կրօնական ասպարէզներումը: Արա համար
էլ Հայաստանի պատմութիւնն և Հայոց դրա-
կանութեան յիշատակարանները նոր լուսով լու-
սաւորում են Լսիայի քաղաքական և զինուորա-
կան կեանքը, աշխարհադրութիւնը, թագաւորաց
վերականգնելը, բոլոր հին ազգաց քաղաքական և
կրօնական օրէնքները Կասպից ծովի ափից սկսած
մինչև Պարսից ծոցը պահպանում են ամենա-
մանր հանգամանքները, որ վերաբերում են Մա-
րաց և Լսորեոց թագաւորութեանցը, մանաւանդ
Համիրամի վիճակին և Աիւրոսի պատմութեանը,
հաղորդում են մեզ շատ հետաքրքիր ու հարկաւոր
տեղեկութիւններ Պարսից Արշակունի և Սասա-
նեան ցեղերի թագաւորութեանց համար, լրացը-
նում են Արեւելեան կայսերութեան պատմութեան
լուսանցքները, բացատրում են շատ տեղեր Արա-
բացւոց, Թուրք Սելջուգաց, Մոնղոլաց և խա-
չակիր զօրաց իշխանութիւնից և պարունակում են
մի քանի տեղեկութիւնք Աովկասեան լեռների և
Եւֆսենեան Պոնտոսի բնակիչների վերայ: Արեւե-

լեան բոլոր ազգերը՝ Չինացիք, Հնդկները, Պարսիկներն և Երաբացիք ընդդիմացան քրիստոնէութեան տարածուելուն, բայց Հայերն ընդունեցին այս սուրբ հաւատը բոլորով սրտիւ պատրաստուած և ջերմեռանդօրէն, սրա համար էլ Եստուած առատապէս վարձատրեց նոցա, որովհետեւ էն ժամանակից սկսեալ, իսկապէս ասել, Հայերը երևելի տեղ են բռնել Եսիայի ազգերի մէջ և մի առանձին ինքն ուրոյն ազգ են:

Հայաստանի համար հեթանոսութիւնից քրիստոնէութիւն դառնալը մի և նոյն է, թէ խաւարից լոյս դալ. և Լուսնային մականունը (эпитетъ), որ տրուեցաւ Եստուծոյ բանը քարոզողին Հայաստանումն, այս բանիս մեծ հաստատութիւն է: Մինչև քրիստոնէութիւնը՝ Հայաստանն օտար էր իր դրացի Յունաց և Եստրեանեայց լուսաւորութիւնից, ոչ ոք յանձն չառաւ գրել Հայոց հեթանոս թագաւորաց երեւելի պատմութիւններն և Մովսէս Խորենացին էլ պէտք է դիմէր Յունաց և Եստրեաց աղբիւրներին. նա ասում է. «չառ քաջագործութիւններ են եղել մեր աշխարհումը, որ արժանի են եղել գրով յիշատակուելու, բայց նրանցից ոչ ոք չի հոգս արել գրելու» (1). փոքր ինչ յետոյ էլ հաստատելով, որ այս մեռեալ անգործութիւնն ոչ թէ դուրս է եկել նրանից, որ Հայոց տառեր չէ եղել և ոչ թէ նրանից, որ Հայաստանումը շատ մասնաւոր պատերազմներ են եղել, որովհետեւ զործ են ածուել մերձակայ ազգաց՝ Պարսից, Եստրեաց և Յունաց գրերն և Հայաստանը շատ ժամանակ

ներ խաղաղ է եղել . Խորենացին ասում է. « Եւլինձ
թուում է, թէ ինչպէս հիմա, նոյնպէս հների մէջն
էլ իմաստութեան և բերանացի երգերի սէր չի եղել »:

Խոր չբննելով, թէ արդեօք Հայոց գրիւն
պակասութիւնը, մշտական պատերազմները կամ թէ
ուրիշ հանգամանքներն են եղել պատճառ էն
ընդհանուր անհետաքրքրութեան և մտացական
անգործունէութեանը, մենք այնու ամենայնիւ
պէտք է խոստովանենք, թէ Հայոց զրակա-
նութիւնը սկսում է Հայոց այբուբենը գտնե-
լու օրից (1): Եռաջին անմիջապէս հետեանքն
այս զիւտի եղան եօթնասնից թարգմանած Սուրբ
Գիրքը փոխել Հայոց լեզուով, որ սկսեցին սուրբ
Սահակն և սուրբ Մեսրոբն իրանց աշակերտ-
ների օգնութեամբն: Եյս թարգմանութիւնը Յու-
ներէնից է, (որ Սահակ կաթողիկոսին ուղար-
կեց Ա. Պօլսոյ Մաքսիմիլիանոս պատրիարքը) շատ
գերազանցում է իր ճշգրտութեամբն և պատուա-
կանութեամբը (2): Լակրօզը կոչում է այս թարգ-
մանութիւնը թագաւոր թարգմանութեանց (3):

(1) Մինչև այս ժամանակը Հայերն ինչպէս ուրիշ մանր
ազգերը համարեա թէ, ունէին միայն պատմաբանական ազ-
գային երգեր, որոնք բերանացի աւանդում էին ապագայից ի-
րենց հին թագաւորաց և դիցազանց գործքերն: Եյս երգերը
շատ ժամանակ պահուում էին ազգի մէջ առ հասարակ երգ-
ում էին նուագարաններ ամելով և պար գալով, բայց նրան-
ցից ոչ ոք Յունաց Հոմերոսի, Պարսից Պերդոսի և Նոկաց
Վիասի և Վալմիկի նման չհաւաքեց և չմիացրեց այս դիցազ-
նական ասածուացքներն: Եյս երգերը հատուածներով լազգից
ազգ էին անցնում և էին համարեա Հայոց ազգի հին պատ-
մութեան իսկական աղբիւրները:

(2) Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. գլ. ԿԳ. Կորին:

(3) «Նա ասում է ըստ իմ կարծեաց, Հայոց թարգմանու-
թիւնը Նոր կտակարանի շատ թարգմանութիւններից գերա-
զանց է. Եյս լեզուին է միայն պատկանում բառ ու բառ իս-
կականից թարգմանելու յատկութիւնը: Ձեզ յայտնի է Ե-

Այսպէս ասում են և Աստուծոյն եղբարքը Մովսէս Խորենացւոյ իրանց Խաթիններէն թարգմանութեան յառաջաբանութեան մէջ: Ուսումնական Անգղիացի Աղփրոս Բուկանանք հաստատում է, թէ հայագէտները զարմանում են այս թարգմանութեան ճշդութեան վերայ, որին անկասկած օգնել են այս լեզուի հարստութիւնն և փափկահունչութիւնն և սուրբ Սահակ և Մեսրոփ թարգմանչաց Յունարէն գերադանց լեզուն գիտնալը: Հայոց գիտութեանց և գրականութեան վերայ ցոյց տուած սէրն և յառաջադիմութիւնն իրանց այբուբենքը գտնելուց և Սուրբ Գիրքը թարգմանելուց յետոյ կարելի է հաւասարել Աւրոպայի ընդհանուր յառաջադիմութեանը Ժ.Ե. դարումը միջին դարերից նոր դարուս լոյսը դուրս գալու ժամանակը:

Այս երկու իրարից այսքան զանազան ազգերի լուսաւորութեան պատմութիւնն ունի մի ընդհանուր գիծ: Արեւիկը, Ալլէն և Բեսարիօնը ինչպէս Ժ.Ե. դարու մեծ մարգրիկ, իրենց պարտք հա-

տրուց լեզուի հոգին: Իգիպտացւոց լեզուն աւելի է հեռանում Յունարէնից, որի հետ ուրիշները գտնում են նրա մէջ փոքր նմանութիւն նոր կտակարանի թարգմանութեան մէջ: Ոչինչ չի կարելի ճշմարտադոյն լինի այն դատողութիւնից, որ արեց հանգուցեալ Պիքը Հայոց թարգմանութեան համար: Հայոց թարգմանութիւնը շատ յայտնի չէ, բայց նաեւ է Ասորիներէիցը, որ շատ անգամ ուղղուել է Յունարէն բնագրի վերայ, ինչպէս վկայում են Պրիգոր Աբուֆարաճն և ուրիշներն: Եւս ձեզ այս կարծիքը չէի ասիլ, որ կարող է անստոյգ երևի, եթէ ես կարողանայի ձեզ զգացնել այն ամենայն գեղեցկութիւններն, արժանաւորութիւնն և եռանդը, թողլով արդէն Հայոց թարգմանութեան հնութիւնն: Այս թարգմանութեան միջոցով կարելի է վերականգնել եօթանասնից բնագիրը շատ տեղերում: Եւս պէտք է ամբողջգիր գրէի, եթէ ես կամենայի գրաւոր յայտնել այն ինչ որ ես կարող եմ խօսիլ Հայոց թարգմանութեան համար, որ ես շատ օրինաւոր կերպիւ յարգում եմ,, :

մարեցին իրենց աշխատանաց զլիաւոր նպատակը
 Թողուլ Յունաց կլասիկական ճիշտ Թարգմանու-
 թիւնն. այս մի և նոյն եռանդամբն էլ ոգևոր-
 ուած էին Ն. դարումը Հայոց լուսաւորութեան
 ջերմ պաշտօնեաները, որ Թարգմանն բոլոր Յու-
 նաց և Մսորւոց մատենագրութիւնները, որոնց
 զլեւին կանգնած էին Սահակն և Մեսրոպն: Այս
 նպատակաւ նոքա ուղարկեցին իրենց աշակերտնե-
 րից Վաթուռն գերազանց և ընդունակ անձինք
 Աղեսիա, Աղէքսանդրիա, Աթէնք և Ռիւզանդիա,
 որ կատարելագործուին Յունաց և Մսորւոց լեզ-
 ւաց մէջ և սովորեն քերականութիւն, փիլիսո-
 փայութիւն և պատմութիւն: Ինչպէս Ճ.Գ. և Ճ.Բ.
 դարումը ճանապարհորդում էին Գերմանիայից Ի-
 տալիա և Գաղղիա, այսպէս էլ Ն. դարումը շա-
 տերն Ասիայից գնում էին Յունաստուն լուսաւո-
 րութիւն ստանալու համար: Աթէնքի սովեստ-
 ներն իրենց մէջ բաժանեցին այն երկիրն. ինչպէս
 Ճարտարախօսութեան մէջ իշխողներ. այսպէս Ա-
 նապիոսի վկայութեան համաձայն Յուլիանոսի մօտ
 Թափուում էին բոլոր աշխարհքից, Ապիփանոսի
 մօտ Մսորեստանից, Ռիփանտոսի մօտ Արաբիա-
 յից իսկ Պոնտոսի մօտի երկրներէ՝ Ռիւթա-
 նիայից և առ հասարակ Ասիայի Յունաստանից
 հաւաքուում էին Պրօքրեսիոսին լսելու, որ լինելով
 ազգաւ Հայ, համարուում էր իր ունկնդիրների
 հայրենակից: Պրօքրեսիոսն այնքան փառք ստացաւ,
 որ նրա արձանը կանգնեցին Հռովմումը. նրան
 տուին պերճախօսութեան խաչարար պատուա-
 նունը, որ հաստատում է Գրիգոր Աստու-
 ծաբանը՝ նրա երեւելի աշակերտներից մէկը, այսպէս.

« ով որ միայն գիտէր Աթէնքը՝ նա միշտ ըստւում էր մեր դաստիարակների վերայ, և այ երիտասարդները, որոնք ուղարկուել էին Սահակից, մասն իրենց հայրենակցի ուսումնարանը. Աթէնքումը մենք տեսնում ենք նոցա Սիփին Ռարսըղի և Ղրիգոր Լստուածաբանին ընկեր, որոնք նոյնպէս սովորում էին Պրոերեսիտսի մօտ: Իսկ թէ և այ երիտասարդները ինչքան յառաջադէմ էին գիտութեան մէջ և ի՞նչ պատիւ ունէին Աթէնքումն, այս բանի համար շատ հետաքրքիր է Ղրիգոր Լստուածաբանի էս պատմութիւնն. « Ես նկատում եմ, ասում է նա, որ և այբրը միամիտ մարդիկ չեն, այլ շատ խորամիտ և անթափանցելի: Այսպէս այս ժամանակս մի քանիսը որոնք Ռարսըղի աւելի ծանօթներից և ընկերներիցն էին, զեռ նրանց հայրերի և պապերի ընկերութեան ժամանակից, որոնք սովորեցին մի ուսումնարանում, գալիս էին նորա մօտ բարեկամական կերպով և նրան առաջարկում էին խնդիրներ. աւելի հաճառութեան քան թէ մտացական, նրանք վաղուց գիտելով Ռարսըղի ընդունակութիւնն և աչքները չ'վերցնելով նրա էն ժամանակուան սրտցած փառքի վերայ, աշխատում էին առաջին խնդրոց մէջ նրան իրենց ձեռքի տակն առնուլ..... բայց ես մի անհեռատես և Աթէնքին շատ սրտով կպած, (որովհետեւ հաւատալով նրանց արտաքուստ քաղցր դիմացը, չէի կասկածել նրանց նախանձաւորութեան վերայ), երբ որ նրանք սկսան տկարանալ և փախչիլ, ես բորբոքուեցի Աթէնքի փառքի համար և որ նա չընկնի նրանց աչքի առաջն և առնելութեան առարկայ չդառնայ, ես վերանորոգեցի խօսակցութիւնները, քաջալերեցի պատանեացն և կշռելով նրանց արժանաւորութիւնն, (այսպիսի

հանդամանքներում մի փոքր կողմնապահութիւնն էլ կարող է ամէն բան անել) մէջ բերի ինչպէս ասուում է, զանազան զօրութիւններ կուռի մէջ : Բայց հէնց ինչպէս հասկացայ ես խօսակցութեան ներքին նպատակն, որովհետեւ էլ անկարելի էր ծածկել այն և հէնց այս գաղտնիքն ինքն բնութեան պարզ երևեցաւ, էն ժամանակը գործ դնելով շուտափոյթ միջոցներ, ես խօսքը դարձրի և միանալով Բարսղէ հետ, յաղթութիւնը շինեցի կասկածելի : Բարսղէն էլ իսկոյն գործը հասկացաւ, որովհետեւ այնքան ներգործեց իր փրայ, որ հաղիւ թէ ուրիշի վերայ կարողանաւ այնքան ներգործել . . . Եւ մինչև որ չհարկաւրեցի նրանց բողբոլին 'ի փախուստ դառնալու և յաղթող չհանդիսացայ նրանց վերայ, չգաղարեցի հաւաքարանութիւններից . . . նրանք էլ առանց յառաջադիմութեան հնաւան, շատ անարգեցին իրենք իրանց համարձակութեան համար, բայց շատ նեղացան ինձանից, ինչպէս չարամիտ մարդից և յայտնեցին ինձ պարզ թշնամութիւն, մեղադրելով ինձ մատնողութեան մէջ, ասելով, թէ ես "ճափեցի" ոչ միայն իրանց, այլ և իսկ Արեւի (1) : Այս պատմութիւնից, որ հաղորդում է մեզ Գրիգոր Եստուածաբանն, 'ի հարկէ այն նպատակաւ, որ ստորագի չայերին և ցոյց տայ Բարսղէ պիւրիտանութեան զօրութիւնը, կարելի է նկատել այն փառքն և ուսումն, ինչ որ ունէին Սահակայ և Սնարովայ աշակերտները : ինչպէս երևում է, նրանք էին Աթէսի ներկայացուցիչքն, որովհետեւ երբ որ

(1) Գործ սուրբ չարց Ռուսերէն թարգմանութեան մէջ իսկ. ճառ Գրիգոր Եստուածաբանի դաժանական ճառ. Գրիգորայ և Կոստանդնուպոլսոյ Արքեպիսկոպոս Բարսղէ վերայ :

տկարացուն նրանք Ռարսղի հետ վիճելու, Գրիգորը Բաբելոնացի Աթենքի Կաթողիկոսին համար, և որ չվեր ընկնէր Աթենքը նոցա առաջին և ատելութեան տակ չընկնէր, պահպանեց Հայ երիտասարդներին. իսկ երբ որ նա միացաւ Ռարսղի հետ, այն ժամանակը Հայերն անարգելով նորան մասնիչութեան համար, ասացին, թէ մարտնեց ոչ միայն իրանց, այլ և իսկ Աթենքը:

Հայոց այս հռչակաւոր երիտասարդները, որոնք բոլորովին արժանաւոր աշակերտք էին սուրբ Սահակին, Սեբեդիոսին և Պրօքրիսիոսին և արժանաւոր ընկերք էին մեծին Ռարսղի և Գրիգոր Աստուածաբանի, 435 թուին յետ դարձան իրենց հայրենիքը: Գրականութեան հանդիսի մէջ սրանցից աւելի երեւելիքն են, ինչպէս պատմաբանք. Մովսէս Խորենացին, Եղիշէն, Ղազար Փարպեցին, Կորիւն, Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայն, Ազնիկ եւ պիսկոպոս Կողբացին և շատ ուրիշները:

Սննք տեսանք, թէ որքան հարկաւոր է եղել ընդհանուր պատմութեան համար Հայոց պատմաբանների գրուածներն ուսանիլ: Երբանոր լուսով լուսաւորում են հին Ասիայի ու Բիւզանդեան կայսերութեանց անցքերը, մանրամասն փաստեր են հաղորդում մեզ և իրենց վերայ են դարձնում մեր ուշադրութիւնն աւելի գերազանց ոճով, քան թէ Արաբացուց և Պարսիցն. այս յարաբերութեամբ նրանք գերազանցում են նաեւ մեծ մասամբ Բիւզանդեան պատմաբաններից: « Ինչ որ վերաբերում է գեղեցիկ հնչմանցն և գերազանց ոճոյն, ասում է Սէն — Մարտէնը, Կրսնք գրաւիչ չեն համարուում երեւակայութեամբ ուրիշ Արեւելեան մատենագրաց նման, երբ որ ուզում են պերճախօս ցնիլ, բայց բոլորովին չթողնելով այն ոճը, ինչ որ կաղմում է Արեւելեան ոճը, Հայ պատմագիրները

կարողանում էին պահպանել իրենց ոճն այն ան-
յարմար նմանութիւններից և էն օտարոտի ձիգ
ձիգ փոխաբերութիւններից, որ են առ հասարակ
Երաբացւոց և Պարսից ճարտարախօսութեան նշան-
ները: Սարելի է նաև առանց ճոխաբանութեան ա-
սել, թէ նրանցից շատերն, ինչպէս Խորենացին,
Եղեղէն, Ղազար Փարպեցին, Յովհաննէս կա-
թողիկոսը (1) և մի քանի ուրիշներն արժանի են
Եւրոպայի ուսումնականաց ուշադրութեանն իրենց
պերճախօսութեամբը, մաքուր ոճովն և ճարտա-
սանական և ուսումնական հատուածներովը, նրանց
շատ հետաքրքրութեամբ կարելի է կարդալ այն մեծ
հիղինակութիւններից յետոյ, որ մենք ունինք և
նրանցից յետոյ, որոնք ծնեցին Յունաստանն և

(1) Յովհաննէս կաթողիկոսն էր Թաղարի կիսումը. առ երեւ-
ելի է աւելի իր պատմաբանական բուն հայեցումներովն իրա-
կենգանի և ազդու ոճովն և խորին դաղափարներովը, որոնցով
լինքն է նորա պատմութիւնն: Ունեցով վառ երևակայութիւն,
նա առատօրէն լցնում է ձեւերով և փոխաբերութիւններով,
բայց և այնպէս չպատճառելով զգուանք և անհամաձայնու-
թիւն, ազդու, բայց համառօտ խրատներով և շարժողու-
թեամբ, որ նա շատ է դործ ածում պատմութեան մէջ, նա
յիշում է Յունաց լաւ պատմաբաններին: Ղազարդում
է շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ Երաբացւոց պատմու-
թեանը վերաբերեալ, և քննում է նրանց յաղթական արշա-
ւանքներն Քսթայումը՝ համարելով բոլոր պատերազմներն և
յարձակմունքներն Երուբեղրի օրից սկսած: Եռաջին ան-
գամ նորա պատմութիւնը տպուեցաւ Փարիզումը 1841 թուին
Սէն-Մարտէի Վաղդիերէն թարգմանութեամբը: Հայոց
լեզուով նա լոյս ընծայուեցաւ 1843 թուին Իշուսաղէմումը.
իսկ ամենքից լաւ տպած օրինակն է Լազարեանց ճեմարանի
Հայկաբանութեան վարժապետ Պ. Լամբի տպածը, որ աշ-
խատել է համեմատել զանազան ձեռագիրներ և առաջի տը-
պածն և ընծայել է իր ազգին այս հաւատարիմ օրինակը:
Յառաջաբանութեան մէջ Պ. Լամբի բոլորովին հեղքում է
յետին դարերիս Եւրոպացւոց և Հայոց պատմաբանների ան-
հիմն կարծիքները, որոնք վերաբերում են Յովհաննէս կա-
թողիկոսի պատմութեանը:

Հոռվեմբ, (1) Հայոց այս պատմաբանների հաշ-
ուումը կարելի է թուել այս վերջին մատենա-
գիրքս էլ. Սեբէոս, Թադմա Էրծրունի, Լսողի,
Ներսէս Շնորհալի, Ալաբղան, Աիրախոս, Ստե-
փաննոս Օրբելեան և մի քանի ուրիշներն էլ:

Հայոց գրականութիւնն ունի Պղատոնի և Լ-
րեստոտելի հաւատարիմ և աղբու թարգմանու-
թիւնը, որ արել է Ե. դարումը Դաւիթ անյաղթ
փիլիսոփայն, Եւսեբիոսի Սրբազան պատմութիւնը,
Ալաբ սուրբ հարց, Հոպոկրատէսի, Գալինոսի և
ուրիշ յետին մատենագիրների: Մովսէս Խորենա-
ցին իր պատմութեան մէջ՝ մէջ է բերում Դիոդո-
րոս Սիկիլիացւոյ (2), Յովսէփոսի (3), Բիւռո-
սի (4), Էբիադենոսի (5), Աեփաղէոնի (6), Ուիմ-
պիադորոսի (7), Մանեթոսի (8), Յուլիոս Էփ-
րիկանոսի (9) Փղեգոնի Տրադացւոյ (10) և շատ
Յունաց երևելի մատենագրաց հեղինակութիւնները:
այս հեղինակութեանց մեծ մասը մեզ չի հասել:

Հայոց լեզուի մէջ պահուած են մի քանի Յու-
նաց և Լատրեց շարադրութեանց թարգմանու-
թիւնքը, որոց իսկականը կորած է. զորօրինակ
Ժամանակագրութիւն Եւսեբիոսի, Հատուածք
Յովհան Ոսկեբերանից, Ընտիրքայ Միքայէլ
պատրիարքի Ընդհանուր պատմութիւնը (ԺԲ.
դարումը) և այլոց:

(1) Յեշտակարան Հայաստանի Սէն-Մարտինի:

(2) Գեղե Գ. ԴԼ. Է:

(3) Գեղե Է. ԴԼ. Գ. Գեղե Բ. ԴԼ. ԺԺԵ. Բ.Չ. ԼԺ:

(4) Գեղե Է. ԴԼ. Գ. Օ:

(5) Գեղե Է. ԴԼ. Գ. Ե. Գեղե Բ. ԴԼ. Բ:

(6) Գեղե Է. ԴԼ. Ե. ԺԲ:

(7) Գեղե Է. ԴԼ. Օ:

(8) Գեղե Բ. ԴԼ. ԺԳ:

(9) Գեղե Բ. ԴԼ. ԺԳ:

(10) Գեղե Բ. ԴԼ. Ժ:

Հայոց գրականութիւնը տալիս է մեզ շատ աս-
մանահարկաւոր և արժանաւոր տեղեկութիւնք Սա-
սանեան ժամանակի Օւնդաւեստի զենի վերայ և
նոցա մոգական և կրօնական աղանդոց վերայ, որով-
հետեւ երբ որ Հայաստանիցն Եւրպիոնեաց տան
Թագաւորութիւնը վերջացաւ, մոգերը Պարսից
Թագաւորաց զօրութեամբն աշխատեցին կրակա-
պաշտութիւնը մոցնել Հայաստան. ևն ժամանակը
Հայոց հոգեւորականներն իրենց գրութեանց մէջ
աշխատեցին մոգական օրինաց ստութիւնը ցոյց
տալ. ուրեմն նրանց հաղորդած տեղեկութիւններն
ոչինչ կասկածանաց տակ չեն կարող ընկնիլ, որով-
հետեւ այնպիսի մարդիկ են եղել նրանց գրողները,
որոնք անմիջապէս գործ են ունեցել մոգերի հետ,
այն պատճառաւ, որ զգուշացնեն ժողովրդին նրանց
սուտ ուսմունքներից: Հայոց լեզուումը շատ կան
նոյնպէս հերքումներ զանազան աղանդների և հերձ
ուածների (1):

Ենկարելի է ներկայումս վճռաբար ցոյց տալ
Հայոց գրականութեան նշանակութիւնը, որովհե-
տեւ դեռ շատ հայ ձեռագրներ թաղուած են վան-
քերի գրատանց փոշիների տակ, որոնցից մի քա-
նիսը միայն տպուած են և շատ քիչերն են յայտնի
Եւրոպայի մատենադրացն. և դժուար թէ մէկ հայ
մատենագիր քննուած լինի կրիստիական դատողու-
թեամբ և գնահատուած, որովհետեւ դեռ նոր է մտել
Եւրոպայ Հայերէն լեզուն և նրա գրականութիւնը
սովորելու սէրը:

Սեր ներկայ քննութեանց սահմանը չի ներու-
մեզ խօսիլ առանձնապէս ամէն մի երեւելի մատե-

(1) Յիշատակարան Հայաստանի, Սէն-Մարտէնի. Յա-
ւաճարանի Եւրոպայութեան Պ. Իշխանցի "Պարսից մոգերի
ստանդարտ հրատարակում" 1858:

նազրի վերայ, բայց մենք կարող ենք միայն մի
 նկատողութիւն անել: Հայոց այս մատչական գոր-
 ծունէութիւնը, որ սկսել է Ն. դարիցն, ամէնքից
 աւելի վկայում է ազգի լուսաւորութեան և ազ-
 ման աստիճանն և նեղութեանց ա. հարուածոց
 ապր նրան մէջ հոգեւորական կեանքը, ներքին զո-
 րութիւնն և բարոյականութիւնը զարթնելը: որով-
 հետե դժուար է մեկնել, թէ ի՞նչպէս այս ցրուած
 ազգը, որ այսքան տարի գերութեան մէջ է, կայ իրեն
 հոգեւորական կենաց անկախութեամբը, պարա-
 պում է արուեստներով, ունի ուսումնականը, մշա-
 կեալ լիզու և մարդկային գիտութեան ամէն մի-
 ղերի վերայ առատ զրուածներ:

1. Թագաւորական սկզբնաւորութիւնը չտարածուեց ինչպէս չայաստանումը. Թագաւորի իշխանութիւնը սահմանափակուած էր նախարարաց և նահապետաց իշխանութեան մէջ:
2. Եկեղեցին չայոց վիճակի մէջ մեծ նշանակութիւն ունի իր անկախութեամբն և ազգային սկզբունքներովը:
3. Ղախարարներն, ինչպէս չայկազունք, միշտ մտածելով ժողովրդի օգուտը, ունէին մեծ ներգործութիւն չայոց պատմաբանական կենաց վերայ:
4. Չայոց զօրքը քաջարար պաշտպանելով իր հայրենիքը, հեռանում էր արտաքին կռիւներից:
5. Չայք շատ հին ժամանակից հետէ եղել են աւելի երկրագործ ժողովուրդ. նրանք վաճառական յարաբերութիւնք են ունեցել հին աշխարհի ամէն ազգերի հետ:
6. Չայոց լեզուն պատկանում է չնդիա—Եւրոպական լեզուների ճիւղերին և մօտենում է Սանսկրիտաց լեզուին՝ Օկնդացւոց լեզուի միջոցաւ:
7. Չայոց դրերի գիւտը մեծ ներգործութիւն ունեցաւ ազգութեան աճման վերայ և է չայոց մինչև ցայժմ իբրև առանձին ազգ մնալու դիտաւոր պատճառներից մէկը:
8. Չայոց դրականութիւնը պահելով Յունաց մատենագիրների հեղինակութեանց շատ ճիշդ Թարգմանութիւնները, որոնք համարուում էին կորած կամ զանազան աղաւաղութեանց ենթարկուած, ունին շատ հարկաւոր գիտնական նշանակութիւն, բայց ինչպէս ժողովրդի հոգւոյ կենաց պատկեր, Չայոց դրականութիւնը պարզում է Չայոց մտացական և բարոյական աճողութեան զօրութիւնը սկսեալ քրիստոնէութեան առաջին դարերից:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0243340

